

INSTITUTUL ECONOMIC ROMÂNESC

CERCETĂRI ȘI MATERIAL DOCUMENTAR PRIVITOR LA
ISTORIA ECONOMICĂ A ROMÂNIEI

IV

N. IORGA

ISTORIA COMERȚULUI
CU
ORIENTUL

TRADUCERE DIN LIMBA FRANCEZĂ

DE

GHERON NETTA

„CARTEA ROMÂNEASCĂ”, BUCUREȘTI

1939

INSTITUTUL ECONOMIC ROMÂNESC

CERCETĂRI ȘI MATERIAL DOCUMENTAR PRIVITOR LA
ISTORIA ECONOMICĂ A ROMÂNIEI

IV

N. IORGA

ISTORIA COMERȚULUI
CU
ORIENTUL

TRADUCERE DIN LIMBA FRANCEZĂ

DE

GHERON NETTA

„CARTEA ROMÂNEASCĂ”, BUCUREȘTI

1939

Paginile care urmează, în bună traducere a învățatului meu coleg de la Academia de Comerț represintă, supt forma unor conferințe la Universitatea din Paris, una din încercările mele fără răsunset de a căuta în istoria lumii alte legături decât cele de până acum.

În ele se află câteva idei la care țin; ele n'au fost înfățișate de mine nicăiri în aceleași proporții.

Ascultătorii cursurilor noastre, mai ales aceia pe cari am încercat să-i deprind cu sintesele istorice ar putea trage un oarecare profit din ele. Nu pot spera că ar putea, în mijlocul indeferenții pentru gândire care prinde lumea întreagă, găsi mai mulți cetitori decât forma francesă însăși.

La capătul unei lungi și grele activități, generația mea mântuie afară de cei cari se prind bucurosi de tot ce scntete nou, cu un sentiment dureros al inutilității sforțărilor sale.

Mai tânărul meu coleg să-mi îngăduie a da și aici, în prefața pe care a dorit-o, expresia acestui sentiment.

N. Iorga

A. EVUL MEDIU

*

CAPITOLUL I

COMERȚUL ÎN ORIENT ÎN TIMPUL MARILOR INVAZIUNI BARBARE

Gândul meu este acela de a căuta în dezvoltarea comerțului elemente de istorie universală, de a găsi încă un punct de razim pentru a putea fixa liniile generale ale istoriei universale în timpul Evului Mediu.

Comerțul, e bine să o spunem, este nu numai un schimb de produse, dar în același timp și un schimb de cunoștințe, un fel de a uni între ele diferite națiuni.

Istoria comerțului, ca și istoria literară, ca și istoria ideilor, poate să ne dea puncte de sprijin de o foarte mare importanță în istoria universală. Dar paginile care urmează privesc comerțul și dintr'un alt punct de vedere. În Evul Mediu nu se poate studia dezvoltarea comercială fără a nu se atinge chestiuni care propriu zis nu aparțin subiectului, dar care privite din punct de vedere comercial desvăluiesc anumite secrete ale mișcării popoarelor și ale schimbării frontierelor, ce nu s'ar putea găsi pe altă cale.

În primul rând trebuie să cercetăm invaziunea barbarilor, să-i arătăm adevăratul caracter care corespunde fără îndoială mărturisirii izvoarelor, dar care corespunde în același timp și cu altceva. Nimic nu este mai important decât cuvântul scris al acelora cari au trăit evenimentele, cari au fost martorii, dar mai e un lucru în afară de acesta : este geografia care nu se schimbă. Ea indică liniile generale ale oricărei mișcări economice, ale oricărei mișcări psihologice care provoacă și însoțește mișcărilor economice.

Să amintim deocamdată în acest prim capitol părerea primită pentru a încerca apoi să vedem pentruce această părere ar putea să fie înlocuită printr'o alta.

Se spune că a existat un comerț pe uscat foarte important între regiunile Centrului și Occidentului Europei cu Orientul. Către secolul al IV-lea acest comerț îmbogățise provinciile întregi, înlesnise dezvoltarea națiunilor care participau la el și deodată, într'un anumit moment din acest secol al IV-lea, către 370, au intervenit evenimente care i-au împiedicat continuarea, ba chiar l-au distrus. În lumea civilizată s'a produs atunci un haos și printre ruinele provocate de această învălmășeală de mai multe zeci de ani se găsea și ruina complectă a comerțului.

Barbarii ar fi venit în mase mari, s'ar fi năpustit asupra provinciilor bogate ale Imperiului Roman; drumurile mari de comerț ar fi fost întrerupte; regiuni, care jucaseră un rol important în dezvoltarea vechei civilizațiuni sau care fuseseră adânc atinse de această dezvoltare, ar fi fost devastate. Se găsesc ce e drept texte pentru sprijinirea părerilor acestora, dar se pot admite și exagerări în literatura istorică a secolului al IV-lea ca în orice document literar; există un fel de a prezenta faptele care poate să le schimbe puțin. Dar, pe baza acestor mărturisiri de isvoare reale, autentice, contemporane, s'a decretat existența unei mari lacune între comerțul înfloritor al antichității continentale și maritime și între o altă epocă, pentru care se coboară până în secolul al X-lea sau al XI-lea, pentru a face onoare republicilor italiene de a fi înviat comerțul lovit de moarte prin invaziunea Hunilor și prin fenomenele de migrațiune pe care ea le-a provocat.

Teoria cataclismului provocat de invaziunea barbarilor este în legătură cu aceea a rezultatelor extraordinare pe care le-ar fi avut această invaziune pentru dezvoltarea umanității, cu profitul moral pe care știința germană îl atribuie năvălitorilor.

În anumite regiuni și în anumite domenii se admite o schimbare totală datorită inițiativei națiunilor năvălitoare: Germanii de orice categorie, de orice origine, printre cari vom vedea în curând că se găsesc și unii cari nu sunt Germani decât cu numele, după cum sunt și Huni cari nu sunt Huni decât după nume, aduc o civilizațiune tânără lumii corupte, lumii îmbătrânite de o civilizațiune goală, lumii care nu ar fi fost în stare să-și urmeze dezvoltarea, fiind atacată în principiile ei înseși, aduc o altă civilizațiune ale cărei principii vor trăi până în timpul nostru.

Este adevărat că teoria aceasta a fost atacată de Fustel

de Coulanges ¹⁾ cu talentul pe care îl știm și cu logica de fier care caracterizează gândirea sa.

Este imposibil de a prezenta într'un mod mai complex actele unui proces istoric, de a avea o vedere generală mai bună, după ce s'au atacat cu energie părerii, care deși erau vechi, nu mai erau solide.

Sarcina mea asupra multor puncte de vedere esențiale este deci mult ușurată.

În afară de aceste considerațiuni, dacă nu ar fi fost decât continuitatea în Peninsula Balcanică a vechilor orașe cu vechile lor nume, acesta încă ar fi un argument contra teoriei fugii generale și a rezultatelor ruinătoare provocate de invaziunea Hunilor.

Orașele există până astăzi și cea mai mare parte păstrează numele lor vechi. Să ne gândim că Dalmația a fost atacată de două serii de barbari, dintre cari ultimii nu au fost mai buni decât cei dintâi în ceea ce privește procedeele. Se vorbește mereu de Slavul sentimental, visând pe țârmurile fluviilor. Este exagerat: barbarul fără distincție de rasă era același, nici prea rău și nici atât de bun cât și l-ar putea cineva imagina. Nici unul nici celalalt nu era atât de crud, nici atât de mărinimos, în stare să cruțe pe învinși. Dalmația a fost străbătută deci pe rând de către Goții lui Teodoric înainte de a trece în Italia, și de a se stabili acolo, apoi de invaziunea slavă a secolelor VI și VII, care a dobândit orașele și le-a transformat complet. Însă trebuie să ne închipuim că între trecerea Goților lui Teodoric și între așezarea Slavilor au mai existat și atacurile altor barbari din acea parte. Ei nu puteau să piardă din vedere regiuni așa de bogate și orașe a căror bună stare trebuiau să atragă privirile lor nesățioase. Cu toate acestea coasta Adriaticei dalmatine păstrează în mare parte vechia sa înfățișare: Jader din antichitate este Zara de azi; Tragurium trăește în Trau; dacă Epidaurul nu mai există decât în amintirile cetății Captat de lângă Ragusa, Rizanum se numește încă Rizano. Palatul lui Dioclețian este amintit sub numele de Spalato.

Întregă regiunea a păstrat deci numele ei vechi, numele ei grecești, ba chiar numele pe cari le-au dat vechii Iliri.

1. *Histoire des institutions politiques de l'ancienne France, l'invasion germanique et la fin de l'Empire*, 3-e édition, Paris 1911.

Dar nu e numai aceasta. Fără a avea pretenția de a face bună filologie, și fără a avea curajul de a face una rea, se poate spune că singurul fapt al păstrării cuvintelor latine pentru negoț în istoria Peninsulei Balcanice, arată că negoțul a fost practicat fără nici-o întrerupere.

Au fost două limbi romane în Balcani; o limbă romană dalmatină, care a dispărut de câte-va decenii de ani, și o limbă romană dunăreană și carpatină, care este limba românească. În aceasta din urmă vânzătorul de mărfuri se numește încă *negustor*, adică „negociator”; dacă termenul de *comerț* este un neologism, el a fost de prisos adăugat la celalalt de *negoț* (*negocium*). Câștigul, *lucrum*, a devenit în românește *lucru*. Mai este ceva din vechiul vocabular ce se întrebuițează de lumea romană pentru măsură. Stofa, pânza se măsoară cu *cubitus*; Românii au *cotul*, care derivă din acela, iară în ceia ce privește părțile, *rup* vine de la „rompere”. În sfârșit mai este și un al treilea argument care nu ar putea să permită primirea ipotezei cataclismului general provocat de invaziuni. Iată-l.

S’au făcut, mai mult întâmplător cercetări deacurmezișul Peninsulei Balcanice și pe tot teritoriul român pentru găsirea de monezi. Rezultatele la care s’a ajuns au fost acestea: s’au găsit monezi aparținând aproape tuturor împăraților romani și multor împărați bizantini. Unele monezi lipsesc, dar seria de monezi a împăraților romani și chiar bizantini nu presintă lipsuri prea importante. Aceasta însemnează că în regiunile menționate comerțul a persistat în tot timpul Evului Mediu.

Prin urmare, păstrarea perfectă a localităților din Dalmația, de altfel cu numele lor vechi, păstrarea, cel puțin în parte, a terminologiei, a comorilor monetare arătând o circulațiune neîntreruptă a banului și călătorii periodice ale negustorilor, neîmpiedecați niciodată de cataclism, toate acestea constituiesc un argument.

Și lucrul se explică fără greutate. Rezultatul năvălirii barbare a fost stabilirea unui Stat întins atingând de o parte Asia Centrală și de cealaltă, spre Nord-Vest, Alpii Elveției actuale. Acestea sunt fără îndoială condițiuni politice cari îngăduie dezvoltarea comerțului. Iar, în ceea ce privește procedeele, am spus-o, procedeele lui Attila nu erau prea blânde și lucrul acesta se resimți; însă mă întreb dacă Evul Mediu presintă, în regiuni mai ferite de catastrofe, supuse unor națiuni cu dispozițiuni sufletești

mai îngăduitoare vieții aproapelui, scene mai înviorătoare de cât acelea cari au întovărășit învaziunea, și mai presus de toate stăpânirea lui Attila.

Pentru a intra chiar în subiect voi arăta că din această epocă posedăm un izvor contemporan. Este cineva care a văzut ceia ce s'a petrecut în acel timp : Ammian Marcellin. El a fost în Siria, în Mesopotamia și pe Dunăre, și în odvestirea acestui soldat, care nu avea numai pretențiunea de a face memorii, ci de a introduce aceste amintiri într'o expunere generală a istoriei vechi, sunt lucruri văzute și răsvăzute. Chiar în domeniul invaziunii Hunilor însiși, se poate pune întrebarea dacă tabloul său celebru privitor la năvălirea barbarilor corespunde realității, și dacă nu sunt aici lucruri luate de aiurea, din izvoare mult mai vechi, chiar din Herodot, ca descrierea sa despre îngrozitorii barbari.

Dar în sfârșit, avem un izvor contemporan, și acest izvor ne arată aparițiunea Hunilor, desordinea produsă mai întâi în partea de răsărit a lumii prin năvălirea Goților, a Ostrogoților și apoi a Vizigoților, fixați în Tracia, tratativele dintre Germanii amenințați de invazia noilor barbari uralo-altaici, și Romani, rezultatul trecerei Dunărei și așezarea germanică în peninsula. Expunerea în totalul ei face o impresie foarte bună.

Să privim însă mai de aproape amănuntele pentru a le interpreta, adică pentru a le reduce și a le îndrepta. Hunii vin din fundul Asiei; Hunii aceștia negri, în deosebire de Hunii albi, — „alb” și „negru” arătau punctele cardinale —, vin din regiunea Altailor în provincia Niprului, pe un teritoriu ocupat de Ostrogoți. Ei împing pe Ostrogoți către Nistru și către Prut. Rezistența era slabă în această parte. Și în sfârșit învinșii merg să ceară refugiu pe teritoriul Imperiului de Răsărit. Ei sunt primiți. Apoi, nemulțumiți de felul cum sunt tratați de ofițerii împărătești, ei se revoltă; ei se luptă la Adrianopole cu împăratul Valens, care este omorât. Timp de câțiva ani în peninsula domnește anarhia provocată de așezarea acestor barbari.

Concluziunea este că ei au distrus în întregime activitatea comercială din aceste regiuni? Ammian Marcellin nu ne-o spune. Pe aceste meleaguri totuși se păstrează până în secolul al VII-lea linia de orașe de pe țărmul drept al Dunărei. Se găsește, plecând de la Vidin-Bononia, de la

Palanca-Ratiaria și până la Durostorum (Dârstor în românește și tot așa și în bulgărește), până la Tomi, așezat în locul Constanței de astăzi, întreaga linie de orașe comerciale care s'au păstrat într'un mod destul de mulțumitor. Iși poate oricine închipui că cetățenii lor ar fi părăsit zidurile dacă nu ar mai fi avut puțința de a face un anumit comerț, pentru că ei nu se puteau hrăni numai din munca oamenilor de la țară din locurile învecinate. Abia se trecea peste teritoriul unuia din aceste orașe care se înșirau foarte des pe țărmul drept al Dunărei pentru a intra în teritoriul altuia. Toate aceste orașe trebuiau să se hrănească prin comerț (Novae, Akys, Zaldapa, etc.). Și cronicile bizantine din secolul al VII-lea, din epoca împăratului Mauriciu, ni le arată la fel, și tot așa erau în epoca Avarilor.

Acești barbari, mult mai de temut și mult mai cruzi decât Hunii, străbat de fapt regiunea aceasta și iau în stăpânire orașele. Ei cer prețuri de răscumpărare și ca atare existența orașelor pe țărmul drept al Dunărei continuă. Deasemenea mai este și un alt fapt care a fost neglijat până în ultimii ani, și anume că prezența de orașe pe țărmul drept al Dunărei, nu presupune neexistența altor orașe pe țărmul stâng. Avem o parte din numele vechi, până la o anumită dată, de pe țărmul care a devenit mai târziu românesc. În același timp, nu există îndoială că Dunărea nu a fost niciodată un fluviu părăsit.

Sunt panegiriști din secolul al IV-lea cari îl descriu spunând că fluviul curge între țărmuri acoperite de orașe și de castele cu garnizoane bine întreținute.

Drumul acesta mare de comerț n'a fost lăsat niciodată în mâna barbarilor, cari n'ar fi știut ce face cu el. Nu am avut deci o Dunăre gotică, după cum nu am avut nici o Dunăre hunică sau mai târziu o Dunăre care să aparție Avarilor, Slavilor sau Bulgarilor către finele secolului al VII-lea, când s'a format Statul bulgar în peninsula Balcanilor.

Mai departe, Goții sunt închipuiți ca formând o armată, iar armata aceasta că ar fi aparținut unui Stat. Că Statul ar fi avut un rege și că exista un antagonism între lumea gotică, organizată într'o astfel de regalitate și ocupând un teritoriu delimitat, având interese economice proprii, și între celălalt teritoriu, al țărmului drept, aparținând împăratului, având o altă organizațiune și alte tendințe economice. Că ar fi existat un conflict între aceste două lumi, iar lumea

romană, în neputință de a se apăra, s'ar fi prăpădit în aceste regiuni, cu urmările de ruinare pe care le-am arătat.

Însă între lumea germanică neorganizată încă și între lumea veche a existat, la un moment dat din antichitate, o lume mijlocie, o lume care participa la civilizațiunea veche, dar nu o poseda în aceleași proporțiuni ca provinciile aparținând Imperiului.

Unul din aceste State, care se găsește la baza unei mari părți a dezvoltării relațiilor franceze, este lumea galică. Și de cealaltă parte, la Dunăre, exista o altă lume barbară, căreia D-l Jullian îi dă un loc important în capitolele frumoasei sale lucrări „Istoria Galiei”, dar care nu a fost încă introdusă în considerațiunile generale privitoare la antichitate. Aceasta este lumea dacică, al cărei regat poate să fie pus alături de acea colectivitate de cetăți galice cu o importanță în istoria veche care nu poate să fie suficient subliniată.

Misiunea Galiei de o parte și a Daciei de alta era, pentru a spune astfel, aceea de a filtra lumea germanică, de a opri barbaria, de a o face să între în acele forme intermediare, pentru ca apoi, după ce se va fi transformat, să poată participa la mișcarea generală a civilizației vechi.

Cesar a făcut să dispară posibilitățile de viitor ale Galiei; Traian a făcut să dispară posibilitățile de viitor ale Daciei. Atunci în spatele Daciei, distrusă, romanizată până la un punct, — pentru că romanizarea este mai veche decât Traian, tocmai pentru că ea este mai fundamentală și are un caracter popular care este mult mai vechi decât epoca lui Traian, — a trebuit să se producă o împingere a maselor până atunci reținute.

Lumea barbară a încercat să se organizeze și în alta din aceste forme intermediare între civilizația romană și între barbarie. Astfel a fost și regatul lui Marbod în Boemia.

După dispariția acestei de a doua citadele intermediare, n'au mai fost la Germani formațiuni regale în adevăratul înțeles al cuvântului¹). Adică, Germanii nu puteau prin ei înșiși să creeze cea ce alte rase, sau alte elemente amestecate, au avut puțința să dea în Carpați sau în munții Boemiei.

Goți se găsesc timp îndelungat în regiunile carpatice, la Dunăre, însă ei formează bande militare. Nu există un singur neam got și n'a existat niciodată un Stat got.

1. Cf. Ammian Marcellin, XXXI, 2: „auguntur autem nulla severitate regali, sed tumultuaria optimatum ductu contenti”.

Regele Hermanric, apărătorul Nistrului contra Hunilor, aparține în mare parte legendei transmise de Iordanes; puterea sa nu reprezintă o regalitate serioasă și reală.

Existau elemente gotice care participau la viața militară a imperiului, dar mai erau și alte elemente care nu participau, care alergau pe toate drumurile și se îmbogățeau din îndeletnicirea, obișnuită de asemenea și la alți Germani, de a prăda pe negustori.

Cei cari trecuseră Dunărea în secolul al IV-lea, ei însăși nu constituiesc masa principală a Goților, ei nu sunt decât o mică parte din aceia. Partea cea mai mare rămăsese sub dominațiunea hună. Iar, în ceea ce privește pe Ostrogoți, ei au trecut mai târziu în Peninsula Balcanică, cu predecesorii lui Teodoric, cari s'au așezat la Novae, iar „Slatul” lui Teodoric trebuie să ni-l închipuim ca având ambele țărături ale Dunărei. Elementele silită să părăsească vechile lor teritorii, ca și acestea, nu veneau ca elemente distrugătoare: ele se ofereau ca soldați Imperiului și numai faptul că au fost rău primite de Imperiu a produs revoltele.

Sub „dominațiune”, sau în vecinătatea lor simplă, orașele de pe țărmul drept al Dunărei păstrează târgurile lor periodice și care au durat, cea mai mare parte a Evului Mediu, tot așa ca și astăzi când țărmul stâng al Dunărei¹⁾ prezintă, sub raportul economic, o civilizațiune mai înaintată, iar locuitorii Bulgariei vin la bâlciurile orașelor de pe Dunărea românească, la Calafat, la Giurgiu sau aiurea.

Piața, târgul, era botezată cu numele unei sărbători, fiindcă zilele de sărbătoare erau alese pentru schimbul de mărfuri, și cuvântul paneghir a rămas în chiar limba populară²⁾. Acesta este „panair”-ul Dobrogei de astăzi, și panaghiuriștea bulgară reprezintă locul unde a fost un „panair”.

Paneghir apare, de altfel, și în mărturia, foarte interesantă, a lui Priscus, secretarul ambasadei bizantine, ca să întrebuițăm un termen din timpurile de azi, secretarul care însoțea pe trimișii împăratului dela Constantinopol la Curtea lui Attila. Este vorba de Hunii cari năvăliseră într'un oraș dela frontieră în timpurile paneghirului; ei prind o parte din clienții târgului, iau mărfurile și duc în robie pe negustori³⁾. Așa dar, după năvălirea din ultimul

1. Asupra cărora vezi articolul meu privind „Romania”-le în „Revue belge d'histoire et de philologie”, II.

2. Vezi Priscus, p. 168.

3. *Ibid.*, p. 140.

șfert al secolului al IV-lea nu era nimic care să nu fi existat și mai înainte.

Pe această linie a Dunării în interior se găseau soldați de-ai Imperiului, se găseau și bande de jăfuitori, cari aveau chiar un nume deosebit, în Noricum erau botezați „scă-mari” cuvânt luat din chiar limbajul locuitorilor după cum mărturisește biograful Sfântului Severin¹). Dar mai exista și o populațiune liniștită care întreținea legături negustorești ca și altădată.

Posedăm o dovadă documentară că spre sfârșitul secolului al V-lea situațiunea în regiunea vecină părții dunărene de care ne ocupăm, era aceeași ca și mai înainte.

Aceasta este viața unui sfânt de o importanță cu totul excepțională, contemporană nu în înțelesul cel mai precis al cuvântului, dar descrisă de cineva care a cunoscut pe sfânt și care a cerut mărturia persoanelor din jurul lui, persoane cari luaseră parte la activitatea lui și văzuseră miracolele săvârșite de rugăciunile lui, între altele acela de a fi oprit revărsarea Dunării.

Viața Sfântului Severin a fost scrisă de Eugippius, de pe timpul împăratului Anastasie : Theodoric se afla atunci în Italia pentru că autorul amintește epoca în care regele got se găsea încă la Novae²).

Sfântul primise pe Odoacru pe când, tânăr, el pornise pe drumul spre Italia, și îi prezisese un mare viitor.

În acest izvor se vede o regiune acoperită în întregime cu orașe, castele și sate. Era o populațiune³) care se ocupa cu agricultura, fiind câmpuri stăpânite de locuitorii înșiși. Erau și barbari păzitori ai orașelor, dar soldați slabi, pentru că, îndată ce apăreau alții, ei cereau voie să plece de la Romani pe cari trebuiau să-i păzească. (Este vorba de popoare romane, nu de Romani din Imperiu.) Li se deschid porțile, și păzitorii pleacă pentru a găsi pe inamicii de cari ei se tem poate și de aceea și ei intră în banda care trece⁴).

În afară de agricultură se constată și o industrie în aceste orașe din mijlocul barbarilor. Barbarii se ocupau cu prelucrarea artistică a metalelor : „aurifices barbari” sunt.

1. Latrones quos vulgus scamaras appellabat : *Vita S. Severini*, p. 14.

2. Apud Theodoricum regem qui tunc apud Novas civitatem provinciae Moesiae morabatur : ed. Mommsen, p. 49.

3. *Ibid.*, p. 35 Cf. „omnis populus”, p. 36.

4. *Ibid.*, pp. 13, 19—20, „praedones barbari”; p. 14. „Turba latrocinantium barbarorum”; p. 17. „Barbari, cum ad Italiam pergerent, promerende benedictionis ad eum intuitu deverterunt” (p. 18).

reținuți cu scopul de a lucra ornamente pentru rege¹). Ei trăiau închiși, sub chee, și nu doriau altceva mai bun decât o invaziune, sau ceva asemănător, pentru a putea scăpa de acest regim de muncă silnică.

Dunărea era vie în aceste regiuni ²). Incărcături, vase, străbat mereu fluviul și, într'un anumit moment, când foametea bântuia într'unul din orașe, se spune că ea e cauzată de faptul întârzierii vaselor care trebuiau să vie din părțile Innului. Și, cum țara înfometată cere ajutorul divin, gheața care închidea râul dispare, iar proviziile vin în această parte a râului, din Italia ³).

În provincia Noricum, în secolul al V-lea, în mijlocul haosului, când nimic nu era încă orânduit, existau târguri foarte cercetate ⁴). Atunci nu mai era imperiu și nici rege în stare să domine peste ceilalți; erau de o parte Goții, de cealaltă bandele germane, bandele turingiene care nu se înțelegeau între ele. Dealungul provinciei, o mișcare neîntreruptă de mici grupe de barbari prădători. Ar fi prea mult să se spue că toate acestea nu stinghereau mișcarea produselor, totuși se putea trăi, și comerțul putea să se păstreze. Și iată chiar dovezi:

Într'un anumit moment negustorii adresează Sfântului Severin o rugămintă pentru a mijloci pe lângă regele barbar ca să li se îngăduiască continuarea comerțului lor. În acel timp pentru Sfântul Severin comerțul nu era lucrul cel mai de seamă, și, cum el simțea nevoia unei pedepse pentru o populațiune nesupusă învățăturilor bisericei, el face negustorilor următoarea morală: Pentruce să vă încărcați de privilegii comerciale, pentrucă mâine aici ca și aiurea va dispărea viața cetății și ca atare, din lipsă de negoț, nu va mai fi nevoie nici de negustor ⁵).

Lucrul acesta este posibil din cauza „pactului” local cu regele barbar vecin, al cărui „supus” era în condițiuni bine definite ⁶).

Să punem împreună acum aceste două fapte: Dunărea secolului al IV-lea, după Huni; Noricum de la sfârșitul secolului al V-lea pe când Odoacru comanda în Italia, unde

1. *Ibid.*, pp. 19—20.

2. *Ibid.*, p. 33.

3. *Ibid.*, pp. 10, 32.

4. *Ibid.*, p. 20.

5. *Ibid.*, p. 32.

6. *Ibid.*, pp. 28, 47.

el este bătut în marea sa luptă de către Teodoric. Aceasta este o situațiune asemănătoare aceleia care se regăsește în cronică bizantină a lui Malchus, pentru Dalmația, cur drumul ei mare de la Durazzo la Constantinopol, umblat încă, având toate hanurile și toate locurile de popas și mijloacele militare necesare. Când Teodoric încearcă pentru prima oară de a ieși din Peninsula Balcanică, mărturisirea lui Malchus îl urmărește pas cu pas, și din aceasta vedem că drumul era neîmpiedecat.

Povestirea lui Priscus, privitoare la ambasada bizantină din care făcea parte ca secretar are aceeași importanță ca și istorisirea lui Ammian Marcellin pentru Dunărea moesică și dacică sau ca aceea a biografului Sfântului Severin pentru regiunea Noricului și a Panoniei.

Intrebuintând săptămâni întregi pentru a se duce la curtea regelui hun și pentru a se înapoia de acolo, iată ce constată acesta :

Attila nu este un rege. Se vorbește mereu de regele hun. El este dependent de Imperiu, de două Imperii. Acțiunea lui ofensivă, — care se manifestă prin invaziuni în Peninsula Balcanică, în partea Serbiei actuale, în Galia și în Italia —, se datorește faptului că erau două Imperii care îl linguseau, care încercau să-l câștige fiecare pentru sine. În fond el este un funcționar al Imperiului roman : Aetiu îi „dăduse” Panonia, și el va cere o concesiune și mai largă, până la Novae. Regele Hunilor, funcționar al Imperiului roman, acest lucru pare paradoxal, însă aceasta era realitatea. Ni se spune limpede că el era socotit de Romani ca *magister militiae* în aceste regiuni, de altfel ca și Alaric¹⁾.

El ceruse în căsătorie pe principesa Honoria, lucru care i s'a refuzat. Sprijinindu-se pe faptul că Honoria avea dreptul de a moșteni jumătate din Imperiul de Apus²⁾, el ar fi putut să ajungă moștenitorul împăratului care murise. Priscus o spune lămurit : că el nădăjduia să fie rege și că avea de gând să facă o expediție în Persia din care dacă s'ar fi înapoiat victorios, în timp ce ai săi ar fi întreprins campanii în Caucaz contra națiunilor de aceeași origine, s'ar fi proclamat rege și ar fi pretins Imperiului să nu-l mai întituleze *magister militiae*³⁾.

1. Priscus, p. 201.

2. *Ibid.*, p. 151.

3. *Ibid.*, pp. 170, 201.

De altfel el obișnuia să spue că nu e magister militiae, pentru că se găsesc generali cari sunt mai mult decât un magister militiae roman și pe care nu i-ar fi dat nici pe însuși împăratul.

Barbarul pe care ni-l închipuim pustiind toate regiunile vecine nu există : intențiunea era să-i fie date. Stăpân pe Ratiaria „oraș mare și bine populat”, pe Margus, oraș episcopal, pe Asimos, o „puternică așezare”¹⁾, pe această regiune de păstori bogată în cirezi²⁾, el avea pretențiunea să înainteze până la Noric, unde comandați șefi romani și unde, la Petavium, trăia acel Romulus pe a cărui fiică o luase în căsătorie Oreste³⁾. Odată este vorba de o întrevvedere cu ofițerii imperiali de pe la Serdica.

Ceeace Attila voia era ca emporium, agora, piața schimbului de mărfuri, să nu mai fie pe malurile Dunării, ci ca el să se coboare până la Naissus⁴⁾, și el făcea această socoteală de aritmetică barbară care nu era așa de rea (au fost și alții cari au întrebuintat-o, dar nici ei nu și-au putut ajunge scopul) : un teritoriu bogat nu se dă. Dar, dacă se pustiește acest teritoriu ani de rând, nelăsând decât zidurile fumegânde și locuitorii risipiți, Imperiul s’ar putea lipsi de el pentru a-l ceda regelui vecin sub a cărui amenințare se găsește teritoriul. De altfel Imperiul era adesea dispus pentru aceasta, necerând noului posesor decât să se declare federatul său⁵⁾.

Acesta este înțelesul invaziunilor lui Attila în regiunea Serbiei Occidentale. Trebuie să se noteze de asemenea faptul că acest om care deținea întreaga regiune până în fundul stepei putea să facă invaziuni și în alte părți. Totuși el nu o face : el înaintează și pustiește întotdeauna partea Serbiei pentru că intențiunea sa era de a face să i se cedeze acest teritoriu.

La curtea lui se vorbea limba hunică, gotică, se vorbea „ausoniana”. Aceasta este limba italiană, limba romană vulgară. Priscus deosebește foarte precis persoanele care vorbesc limba „ausoniană” de acelea care vorbesc grecește⁶⁾. Toată lumea din jurul lui Attila cunoștea limba romană

1. *Ibid.*, pp. 141, 143—144.

2. *Ibid.*, pp. 140, 145.

3. *Ibid.*, pp. 184—185.

4. *Ibid.*, p. 147.

5. *Ibid.*, pp. 162, 167.

6. *Ibid.*, pp. 190, 206.

populară. Eu cred că nu merg prea departe semnalând faptul că descrierea casei lui Attila și a femeii sale Kreka nu corespunde, lucrul este sigur, descrierii unei locuințe barbare, a unei locuințe hune. Casa aceasta construită în lemn, având o prispă înconjurătoare și arcade, este vechia locuință tracică moștenită de Români ¹⁾. Se descopăr chiar vechile ei covoare ²⁾.

În Attila sunt multe lucruri împrumutate de la Imperiul de mijloc. Orgoliul său este un orgoliu chinezesc, numărătoreea lui severă, socoteala exactă pe care o face persoanelor care pleacă de la el refugiindu-se în pământurile Imperiului și pe care el le cere înapoi pentru a le înapoia în pământurile sale, această exploatare nemiloasă de oameni este un lucru chinezesc.

Tot așa și în pompa lui, în arătarea bogăției care forma principalul element de trufie pentru curtea regelui hun, era ceva care venea din foarte îndepărtatul Orient galben.

Erau legături care veniau din partea aceia, dar, în acelaș timp, el este șeful ordinii barbare în Nordul Dunărei, al Dunării străbătute neîncetat de vase, *σκάφαι*, dintr'un singur trunchiu de arbore, *μονόξυλοι* din Eugippius ³⁾. Toți barbarii intră pe acolo ⁴⁾. După cum în regatul dac erau, fără îndoială, elemente germanice, elemente slave se găsesc reunite sub sceptrul lui Attila, ca sub Sultani turci, cari mai târziu, în secolul al XV-lea, în epoca lui Soliman, aveau nu numai o cancelarie turcească, dar, în acelaș timp, și una grecească și una slavă.

Peninsula Balcanică era deci sub Attila o țară de trei limbi, o țară de mai multe civilizații. Era vechiul fond al populației originare, acea populație care suferise influența civilizației romane, era, sub „juzi” ⁵⁾, provincialul romanizat, de la care Hunul, „vecinul” său numai ⁶⁾, împrumuta o mare parte a elementelor vieții sale politice, sociale, artistice, și mai erau resturi de germanism ⁷⁾. Suprafața deci

1. Cf. lucrarea noastră *Art populaire en Roumanie*, Paris, Gamber 1923, Priscus, pp. 183, 197.

2. Priscus, pp. 197, 203.

3. *Ibid.*, pp. 172, 183.

4. *Ibid.*, p. 169.

5. *Ibid.*, p. 143.

6. *Ibid.*

7. *Ibid.*, pp. 188, 205.

era hună, și totul se grupa într'o formă pe care nu pot să o numesc armonioasă, dar având totuși o oarecare stabilitate.

Și această stabilitate aducea un folos : pe un teritoriu mic nu se poate face decât un comerț restrâns. Pe o întindere imensă de teritoriu, începând din Caracorum și până în vecinătatea pădurilor germanice, se putea circula doar numai cu un bilet de „liberă trecere” dela regele hun. Ceiace, mai târziu, în secolul al XIII-lea, a format bogăția și însemnătatea mondială a Imperiului tătar, se găsește deci în germe în această formație a lui Attila, care îndruma o întreagă moștenire de civilizație decăzută și de flux urcător al barbariei germanice către civilizație.

CAPITOLUL II.

DRUMUL DE COMERȚ INTERIOR ȘI FRANCI

Cred că am stabilit că, în afară de comerțul maritim, foarte însemnat și care durează, mai exista în Evul Mediu, un altul pe uscat, un comerț care urma calea Europei Centrale prin valea Dunării. Apoi că această comunicație prin valea Dunării, ca și a Italiei prin unele trecători ale Alpilor, spre Noric, Panonia și spre ținutul Daciei, n'a fost întreruptă de loc prin invazia barbarilor, că nu a existat o stare de mare războiu între un Stat și alt Stat. Că barbarii n'au format niciodată un regat care ar fi putut fi opus Imperiului Roman. Că au existat barbari de diferite feluri și că mulți barbari s'au acomodat regimului roman, pe care l-au servit, și l-au ajutat. Că ceilalți au format cete, numai cete, care puteau să tulbure liniștea unei provincii, dar care nu împiedicau ca această provincie să păstreze orașele sale, târgușoarele sale, satele sale, bâlciurile sale, — mai cu seamă bâlciurile sale. Apoi că Imperiul lui Attila n'a fost un adevărat Imperiu având în fruntea sa un rege, că Attila n'a fost decât șeful unei confederații de barbari în care intrau toți fără deosebire, Germanii ca și ceilalți. Că, în acelaș timp, vechea civilizație populară a acestei regiuni a Dunării mijlocii s'a conservat, micșorată, dar trainică.

Căci, atunci când Imperiul dispărea, „Romania” populară, cu limba sa, cu instituțiile sale, cu tradițiile sale, cu întreaga moștenire pe care o datora unor civilizații mai vechi decât dominația Romei, rămâne și transformă în felul său tot ceea ce vine în contact cu ea. Când Slavii au apărut la rândul lor în Peninsula Balcanică, această năvălire, care n'a fost de loc dulce, n'a schimbat acestor regiuni condițiile normale, din punctul de vedere al comerțului, ca și din celelalte puncte de vedere.

În curând această cale centrală a Europei va intra sub influența dominației franceze și mai cu seamă a aceleia ce se numește a Imperiului lui Carol cel Mare, un Imperiu foarte relativ, Imperiu în unele domenii de regalitate francă, în altele, așezământ în primul rând creștin.

Ceia ce a fost întotdeauna mai important, a fost comerțul maritim. A fost un moment când acest comerț maritim și comerțul pe uscat s'au găsit sub aceeași direcție. Așezământul lui Teodoric în Italia este o acțiune politică impusă de către Imperiu; nu el, nici neamul său nu domină în teorie, și nici scopul aparținând națiunii sale nu-l realizează el în Italia. El este delegatul Imperiului de Răsărit. Dacă Alaric a fost șeful miliției în Dalmația, dacă după dânsul, această calitate de șef al miliției în Noric, în Panonia, în ținuturile vecine (nu în Dalmația) a fost atribuită lui Attila, Teodoric reprezintă o a treia fază a acestei formații intermediare, determinată și condusă de către Imperiul Roman de Răsărit.

Nu Gotul își câștigă Italia, prin propriile sale mijloace și urmând un ideal care-i aparține; el rămâne totdeauna acela care locuise, timp de mulți ani, pe Dunăre, la Novae, un vechiu supus și elev al Bizanțului¹⁾.

Cum el rămâne în legături cu acest Imperiu, cum el nu face altceva decât să-l reprezinte pe pământul italian și, în același timp, cum trecerea sa de la Dunăre în Italia nu s'a făcut pe mare, ci prin relațiile geografice naturale care existau între această regiune dunăreană, din care venea el, și Italia, și cum mai târziu el a ajuns să aibă întregul ținut al Dalmației și al Noricului, trebuie să admitem că paza marii căi dunărene s'a găsit, cu începere de la sfârșitul secolului al V-lea și în prima jumătate a secolului al VI-lea, în mâinile cuiva care nu reprezintă o regalitate barbară, care nu reprezintă decât Imperiul Bizantin prin acel vicariat italian. În mâinile lui Teodoric și cu sistemul economic al vicariului Imperiului în Italia, această cale a comerțului a trebuit să păstreze întreaga ei însemnătate.

Scrisorile lui Cassiodor arată acest sistem. E cel al Romei bizantine în toată asprimea sa. Pentru lucruri fără nicio importanță, ca, un schimb între boii Alamanilor și boii din Noric²⁾, trebuie să se ceară permisiunea regelui.

După victoria lui Belisariu și reunirea Italiei cu Statul

1. Vezi lucrarea noastră : *Relations entre l'Orient et l'Occident au moyen-âge*, Paris, Gamber 1923; și în *Études byzantines*, 1939.

2. *Varia*, II, 50. „Dromonarii”, *ibid.*, IV, 7.

Bizantin, acest drum s'a găsit încă și mai mult în mâinile Imperiului, și comunicațiile, care se făceau sub ocrotirea regelui barbar, s'au făcut într'un fel mult mai bine ordonat de către însuși ofițerii acestui Imperiu.

Exista deci, de o parte, flota constantinopolitană, care stăpânea marea și, alături, comunicația prin interior care ducea din Italia în ținuturile Dunării.

Dar în a doua jumătate a secolului al VI-lea dominația bizantină a fost ruinată prin ceea ce n'a fost trădarea lui Narses, prin acel accident care s'a produs în epoca domniei lui Justinian al II-lea atunci când Narses avea guvernul Italiei : Longobarzii, pe cari el nu-i chemase, su-puseră o mare parte din peninsula ¹⁾.

Dar ceea ce ne interesează aici sunt consecințele pe care putea să le aibă această stabilire a Longobarzilor pentru comerțul Europei de mijloc.

Există de asemenea o legendă a barbariei longobarde care ar fi influențat în modul cel mai defavorabil toate relațiile civilizației, și între altele pe acele ale comerțului. Trebuie să ținem socoteală totuși de faptul că Longobarzii au fost timp îndelungat clienții Imperiului Bizantin, că stabilirea lor în Panonia și în Noric a fost făcută sub ocrotirea Imperiului, că, în campaniile contra Goților, conduse de către Belisariu, care n'avea o armată a Imperiului, printre contingentele barbare supuse autorității sale, să zicem : personale, erau Longobarzii alături de Huni, cari erau acuma Avari, și cari se obișnuiseră deci nu numai cu regimul bizantin, dar și cu acțiunea acestui regim în Italia. Calea Dunării se găsește astfel din nou în mâni sigure. Unitatea care exista mai înainte între regiunile Dunării de mijloc, între teritoriile romane din Orient și Italia se păstrează.

Primul contact al Francilor cu această cale a Dunării de mijloc trebuie fixat în epoca lui Teodoric. Ceia ce se neglijează în personalitatea, care nu este simplă, a lui Teodoric, este faptul că el era, în acelaș timp rege pentru ai săi și vicariu în Italia pentru Imperiu, președintele ordinului barbar în Occident, întrucât exista o întregă comunitate barbară pe care el o reprezenta.

Cutare cronică bizantină notează faptul că, în momentul când Statul got în Italia era distrus, Francii, cari nu ata-

1. Iorga, *Relations* citate, p. 63 și urm.

caseră pe Turingieni atât timp cât regatul lui Teodoric a existat, au deslănțuit acest atac. Această comunitate, în fruntea căreia se găsea puternicul rege got al Italiei, s'a sfârșit deci, și acei cari făceau parte din ea au putut să urmeze propria lor politică.

Comunicațiile maritime, bine înțeles, nu încetează. Marea Mediterană a rămas, timp de secole, cel puțin înaintea apariției dominante a Arabilor, o posesiune bizantină. Și Pirenne, care a fixat o altă dată pentru începutul Evului Mediu, bazându-se pe această schimbare de hegemonie, are într'adevăr dreptate până la un oarecare punct.

Din secolul al VIII-lea împrejurările comerțului maritim cu Orientul se schimbă, și istoricul belgian a notat urmările acestora ¹⁾.

În timp ce în epoca Merovingienilor legăturile părții meridionale a Galiei cu ținuturile răsăritene ale Mării Mediterane fuseseră permanente și produceau un câștig destul de însemnat pentru toate ținuturile care erau interesate, în epoca lui Carol cel Mare comerțul se va retrage către Nord. De fapt, în unele anale ale acestei din urmă epoci se constată la frontiera dintre Danezi și Saxoni un mare număr de negustori; un atac al lui Godfrid, regele Danezilor, duce la distrugerea unui port dela frontierele din spre Ocean, port care se numea, în limba daneză, Reric, și negustorii care se găseau stabiliți acolo sunt duși în altă parte. Analele lui Eginhard dau data: 803 ²⁾.

Dar eu nu cred că pirateria arabă să fi avut în adevăr importanța ce i se atribuie.

Numărul incursiunilor, momentele, fixate de către analele carolingiene sau de către alte izvoare, privitoare la apariția Arabilor pe coastele Adriaticei, pe celelalte coaste ale Italiei, în regiunile vecine cu Franța, cu Spania, formează de abia douăzeci sau treizeci de cazuri. Se găsesc numai așezări cu caracter foarte mediocru și trecător. Acela de la Fraissinet în Provence, n'a avut niciun viitor, de și n'a fost un Stat puternic care să fi putut alunga pe năvălitori. A fost, în alte condițiuni, ceia ce a fost, în epoca lui Frederic al II-lea, acel sâmbure al Saracinilor pe care el îl stabilise în Lucera sa pentru a-i întrebuința în anume scopuri.

1. *Revue belge d'histoire et de philologie*, I.

2. De la Roncière, *Charlemagne et la civilisation maritime au IX-e siècle*, („Moyen-âge”, IX, 1907), p. 201 și urm.

Apoi, în cazul de la Fraissinet, Saracini fuseseră chemați probabil de către cineva care i-a părăsit apoi de capul lor. Căci, în general, nu trebuie să se admită că în năvălirile barbarilor era vorba de propria lor pornire, când intrau într'un teritoriu și puneau stăpânire pe el.

Astfel năvălirea lui Attila în Galia nu se datora dorinței de dominație universală sau poftei nestinse de jaf care ar fi fost caracterul permanent al șefului Hunilor, căci izvorul bizantin contemporan, povestirea diplomatului Priscus, dă această explicație, care este cea adevărată: doi pretendenți la tronul franc se luptau pentru putere; unul din ei adresându-se lui Aetiu, care deși ofițer roman, reprezintă o confederație a forțelor ce se găseau în Galia, a chemat pe Attila¹).

Și, fiindcă Attila avea o socoteală cu Imperiul de Apus, chestiunea Honoriei, expediția în Galia s'a continuat, străbătând Italia.

În cazul invaziilor saracine trebuie să se mai țină seama și de un alt fapt.

Dacă, pentru barbarii cari năvălesc în regiunile Dunării în secolul al IV-lea și al V-lea, trebuie să deosebim totdeauna între ceata de barbari care nu este acolo decât pentru a jăfui și între ceilalți barbari, în majoritate, cari vor să se înțeleagă cu Imperiul și cari ajung la aceasta, nu trebuie să facem aceiași deosebire și în ceia ce privește pe Saracini? Un analist franc nu poate să facă această deosebire, întrucât el nu este în stare să priceapă o dezvoltare istorică; nu se poate orienta, el care ia fiecare fapt izolat, și are chiar o anumită formulă de stil pe care o repetă. Se pot deosebi însă, de fapt, două manifestări ale Arabilor în timpul secolului al VIII-lea și mai ales al celui de al IX-lea.

Pe de o parte, Statul arab este dispus să întrețină relații cu vecinii săi, indiferent sub care formă, afară de pacea definitivă pe care nu o permitea, cu Bizanțul, antagonismul religiunilor ce se găsea la baza celor două State. Dar, puțin înaintea luptei dela Poitiers, considerată ca un fel de cruciată, prin care Occidentul a scăpat de un mare pericol, existau raporturi pașnice între năvălitori, cu toate că erau păgâni, și între populația romană sau vizigotă, și aceste relații s'au continuat în așa fel de cealaltă parte a Piri-

1. Priscus, p. 152—53.

neilor, încât o căsătorie s'a legat între un șef arab și o prințesă aquitană.

Pe de altă parte exista o piraterie, care nu era numai arabă, ci și greacă în acelaș timp. Existau relațiuni normale, dar, în acelaș timp în care aceste relațiuni normale dădeau orașului Arles, Marsiliei și întregii coaste din Provence un câștig ce venea din Orient, poate din colonii, care sigur făcea să treacă obiecte fabricate ale acestui Orient ce-și păstrase neconținut corporațiile sale, — și pentru a înțelege mai bine comerțul Orientului, trebuie să ținem socoteală de acest fapt că aceste, corporații romane n'au durat pretutindeni în Occident, în timp ce ele s'au menținut fără întrerupere în Orient, apărând Adrianopolul în epoca lui Valens contra Goșilor — „corabiotae”¹⁾ apar, la un moment dat, ca pirați.

Termenul grec de korabion s'a păstrat de altfel în Sicilia și a avut o întrebuințare curentă în timpul unei mari părți din Evul-Mediu.

Dar comerțul s'a menținut, cu toate incidentele de felul acelora care aduceau chiar distrugerea orașelor, cum a fost cu Populonia. Însăși Roma a fost amenințată de invazii saracine, cari turburau o întreagă provincie italiană.

Relațiile însă care interesează în primul rând, în cursul acestor explicații, sunt cele ale drumului de pe uscat.

Eu le voi pune în raport cu ceia ce am încercat să arăt, în altă parte, asupra „Romaniei” populare din Evul Mediu, care a urmat Imperiului în decădere. După cum ele reprezintă organizațiuni spontane, tot așa au existat factori spontani, plecând din aceste „Romaniae”, în dezvoltarea comercială din Evul Mediu, și în primul rând cea curioasă aventură a lui Samon, de națiune Franc.

Fredegariu are un capitol scurt, în care spune, — capitolul este bine cunoscut —, că : „În timpul celui de al 40-lea an al domniei lui Clotar (în 623), un om numit Samon, de naționalitate Franc, chemă împrejurul său mai mulți negustori pentru a face comerț în regiunea Slavilor, cari se numiau Vinizi (Venzi)... Vinizii, dându-și seama de utilitatea lui Samon, îl proclamară rege al lor, și el domni peste Vinizi timp de treizeci și cinci de ani

1. Terminul de „orabiotae” pe care l-am găsit în analele france pare că trebuie să fie corijat astfel; Analele lui Eginhard, la anul 809.

într'un mod fericit (*feliciter*), și ei avură mai multe războaie contra Hunilor, vecinii lor ¹⁾”.

S'a discutat mult asupra situației lui Samon. Care putea să fie situația reală a acestui șef de întreprindere economică, care se asemănă cu exploratorii europeni din epoca modernă, aceia cari, înaintea stabilirii oficiale a Englezilor în Indii, au ajuns cei dintâiu în acele regiuni și au fixat primele jaloane ale expansiunii europene în peninsula?

Din partea științii slave, s'a încercat a se slaviza Samon, pe temeiul unei mărturii posterioare privitoare la convertirea la creștinism a Slavilor din acele regiuni, a Slavilor din Carintia și din regiunile învecinate. Dar mărturia este numai din secolul al IX-lea, dintr'o epocă înaintată a secolului al IX-lea ²⁾.

Însă, după mărturia expresă a lui Fredegariu, Samon nu era Slav, el nu era din acea țară, din acea regiune definită ai cărei locuitori se vor numi mai târziu Carintieni. El avea în jurul său o „companie“, pentru a întrebuința un termen din secolul al XVI-lea, al XVII-lea sau al XVIII-lea.

Astăzi suntem siguri că Samon n'a fost trimis de regele franc. Nu i se încredințase nicio misiune. Statul franc nu avea pe la anul 623 niciun mijloc de a-l susține. Situația sa de rege (termenul este vag) al acestor Slavi venzi nu atârna de expansiunea Statului Merovingienilor, imposibilă în acel moment. Trebuie deci să se admită faptul că Samon, cu negustorii cari îl încunjurau, cari îl susțineau, cu cei cari se găseau în jurul lui, represintă un fenomen cu totul spontan, popular. Deci, dacă marea cale maritimă rămâne o cale bizantină, pe care pirații arabi și greci puteau s'o tulbure, dar nu să o împiedece, alături de această cale de comunicație veche și oficială se formează o alta, de comunicație spontană și populară, pe uscat, urmând cursul Dunării.

Și iată alte fapte care se adaugă misiunii întâmplătoare a lui Samon, pentru a arăta că nu este vorba de o întreprindere izolată, că exista un întreg curent, care s'a continuat în alte forme, sub alte steaguri și spre folosul altor națiuni, până la marea linie de comunicație carolingiană, de-a curmezișul Europei Centrale.

1. P. 48. Cf. Gustav Schnürer, *Die Verfasser der sogenannten Fredegar-Chronik*, Freiburg, 1900.

2. *De conversione Bogoarorum et Carantanorum*, în *Monumenta Germaniae Historica*, XI, 7. Vezi și Huber *Geschichte, Oesterreichs*, I.

Se consideră adesea Bavaria, Statul primului Tassilo, al celui Theodon, care s'a prezentat la Roma și a fost primit de către Papa, al lui Hucbert, acel Stat creștinat supt Odilo de către Bonifaciu și care a infiltrat Longobarzilor din Italia, vecinii săi, religia creștină, care s'a opus în sfârșit regalității france a lui Carol cel Mare și a fost zdrobit, ca o formație întâmplătoare, cu un caracter numai geografic, neavând nici un contact, nicio legătură cu marea politică a acestei epoci.

Totuși trebuie să observăm faptul că, în timp ce Turingienii n'au ajuns niciodată să formeze un Stat, în timp ce Alamani dispăruseră, în timp ce alte națiuni germanice care au jucat totuși un rol într'o epocă oarecare, nu mai figurează în analele istoriei, Bavaria rezistă în diferite forme, ea fiind chiar, pentru vre-un bastard din familia Carolingienilor, pentru vre-un fiu al lui Carol Martel, o posibilitate dinastică. Unul din bastarzii acestuia a încercat în adevăr să se substituie dinastiei Agilolfinzilor, cari au rămas până la sfârșit dominatorii acestui ducat ce avea tendința să devie un regat.

Mi se pare deci că Bavaria nu este o creațiune întâmplătoare a istoriei, că lungă sa durată, că soliditatea sa invederată sunt datorite unui fenomen al istoriei universale, unui fenomen aparținând ordinii economice, că această cale a Dunării a creat Bavaria de'naintea secolului al VIII-lea, care, regenerată în această epocă, s'a făcut dorită de Carolingieni din cauza acestei valori comerciale.

Se socotește de asemenea ca un fenomen curat religios înaintarea noilor misionari ai Domnului, noii „viri Dei” de felul Sfântului Severin, în secolul al VII-lea și al VIII-lea, apariția călugărilor, predicarea continuatorilor Sfântului Columban, cari au creat, peste Bavaria, pe văile Elveției de astăzi și ale Salzkammergutului, prima Austrie.

Probabil, ca și la întreprinderea aventuroasă a lui Samon și la stabilirea acestei Bavarii consolidate, trebuie să admitem că fenomenul este în legătură și cu existența acestei căi de comerț, a neîntreruptei comunicații economice.

Mănăstirea nu este numai un adăpost pentru persoanele cu aplicări pioase, care vor să se roage. Ea este, în același timp, un surogat, o înlocuire a vechii „mansio” a marilor căi de comerț romane. Este un „xenodochium”, adăpostul pentru străini al cărui nume figurează în cutare capitular

al lui Carol cel Mare, care ia măsuri pentru ca săracii să fie adăpostiți gratuit în aceste „xenodochea”.

Ea joacă, în această epocă și în regiunile de care mă ocup, același rol pe care l-a jucat, supt dominația otomană, dela un cap la altul al Imperiului Sultanilor, mănăstirea românească, aproape în tot timpul desvoltării țărilor fundate de această națiune a noastră, până la începutul secolului al XIX-lea : loc de rugăciune, cetate, făcând parte dintr'un sistem militar și, în al treilea rând, loc unde negustorul știa că poate să se oprească pentru adăpostul unei nopți și chiar pentru trei zile în plus.

Viața Sf. Rupert, care a urmat calea Dunării ajungând până la frontierele Panoniei ¹⁾, pentru a răspândi sămânța cea bună a Evangheliei supt ducele bavarez Theodon, arată ce operă, cu deosebire populară, putea să iasă din această propagandă.

Și apoi, iată că, urmaș al acestor tradiții, apare regatul Carolingienilor și Imperiul care se adaugă la ceia ce fusese această regalitate înaintea încoronării lui Carol cel Mare.

Deci, expansiunea francă supt Carolingieni în aceste regiuni nu este primul fenomen, care crează o situație; ea continuă imbolduri mai vechi; ia supt paza sa oficială o mișcare ce începuse în condițiuni cu mult mai modeste, în niște condițiuni pe care niciun Stat nu le garanta, pe care nici o armată nu le apăra, care nu erau ocrotite de nicio autoritate.

Însă, în momentul în care Carolingienii lui Carol cel Mare iau sub conducerea lor această expansiune a Occidentului pe valea Dunării, ei se găsesc înaintea unui nou adversar. Acest adversar e reprezentat prin noii „Huni”, Avarii.

Intre Huni și Avari, cu toată distincția, numai de formă, a cronicilor bizantine, nu trebuie să se facă osebire; nu e vorba de o populație nouă venind din stepă pentru a înlocui în Panonia, acolo unde existase palatul lui Attila, o dominație asiatică anterioară. Avarii formează una din părțile constitutive ale vechiului Imperiu hun. Numele lor poate fi ușor explicat, ca și acela al Bulgarilor, ținând

1. Viața Sf. Remigiu (în dom Bouquet, p. 373) face să vie Troienii pe această cale.

seamă de finala „ar” care este a pluralului; trebuie să însemne ceva ca „bravii”, „îndrăzneții”.

Dar Avarii reprezintă cu mult mai mult rasa lor decât Hunii din secolul al V-lea. Nu mai există elemente germanice care ar putea să facă parte din noua confederație; aceste elemente s’au retras spre Occident. Supușii străini ai haganului Avarilor sunt alți barbari, Slavii. Căci și aici trebuie să admitem un caracter dublu; o clasă dominantă aparținând vechii rase hune și o clasă supusă, reprezentată prin Slavii din Dacia și din Panonia.

Nici unii, nici ceilalți n’au încercat să facă a dispărea resturile vechii vieți la Dunărea de mijloc. Această viață veche, care garanta comerțul, a rămas aceeași ca în secolul al IV-lea și al V-lea, și ca dovadă se regăsesc, — așa cum observă Jung, — vechile nume din secolul al V-lea. În „Viața Sfântului Severin”, este vorba de un oraș care se numește Comagena; el există încă în secolul al IX-lea. Tot așa Sabaria figurează în analele france.

Cum în epoca hună supt stăpânirea lui Attila se poate constata o viață culturală destul de dezvoltată, conținând elemente foarte variate dintre care unele sunt destul de superioare, dacă ar exista o descriere de ambasadă pentru secolul al VII-lea ca aceia a lui Priscus, s’ar găsi și pentru Avari o situație asemănătoare aceleia, din toate punctele de vedere.

Nu Avarii sunt aceia care au distrus civilizația în aceste regiuni; nu ei sunt cei cari au întrerupt comunicația între Occident și Orient, pe uscat, prin acea cale a Dunării.

Vechea situație care nu fusese schimbată de către întreaga serie a năvălirilor exista încă în secolul al IX-lea. Ea a fost mai întâiu distrusă prin lungul războiu dintre Imperiul carolingian și Avari, acel războiu care a fost reluat de mai multe ori și care nu s’a terminat decât prin nimicirea Imperiului acestor hagai¹⁾ sau hani, pentrucă, de data aceasta, în fruntea Turaniienilor n’a mai fost un funcționar bizantin, ci un șef purtând marele său titlu asiatic.

Dar, pentru a supune definitiv pe ultimul hagan independent, pentru a permite lui Carol cel Mare să impui un altul, creat de el însuși²⁾, a fost nevoie să se distrugă și sămburele acelei vechi civilizații tradiționale care se con-

1. Cf. *Géographie d’Edrisi*, Paris, I, 1836 : „La Turci, Tibetani și Khazarî regele se numește Khakan” (p. 173).

2. Analele lui Eginhard, an. 795 și 805.

servase timp de secole în părțile Noricului și ale Panoniei.

Nu e acesta primul caz când barbarii conservă și când civilizația distruge. Barbarii în indiferența lor nu distrug principiile vieții, în timp ce civilizația, uneori egoistă, urmărind scopurile sale cu încăpățănare, ajunge să distrugă înseși izvoarele folosului pe care ea vrea să-l câștige pentru sine.

Ațiunea Imperiului carolingian în aceste regiuni ale Panoniei a creat de fapt un pustiu ¹⁾.

De la 791 „vallum” este nu numai sfărâmat, ci și „despuiat ²⁾”. Podul de peste Dunăre ³⁾, pod de bărci construit în 793, servea de asemenea și pentru a face să treacă mărfurile.

Eginhard, de altfel, spune aceasta și în acea „Viață a lui Carol cel Mare” care era destinată să ridice personalitatea marelui Împărat în memoria generațiilor următoare. El povestește că toate comorile adunate timp de secole în Panonia, în „campus” sau „ring”, au fost luate de către Franci, că niciodată ei nu duseseră o asemenea bogăție, că tot ceia ce Avarii luaseră de la celelalte națiuni, a fost compensat în acest moment. Acolo a rămas un „pustiu” ⁴⁾.

Și o cronică din Evul Mediu, aceea a lui Simon de Durham, menționează chiar numărul de cincisprezece al carelor cu boi, caracteristice acestei întregi regiuni a Dunării mijlocii și inferioare, care duceau aurul tezaurului Avarilor către Aachen, reședința Împăratului cuceritor ⁵⁾.

Comerțul dunărean a fost totuși favorizat de către noii stăpâni carolingieni, și chiar în 793 Carol cel Mare încercase, prin canalul lung de 2.000 de pași și larg de 300 de picioare, între Rednitz și Altmühl, să puie în comunicație Rinul cu Dunărea ⁶⁾.

A trebuit să intervie un alt fenomen pentru a pune capăt comerțului de pe uscat, comerțului continental care străbătea Europa Centrală de-a lungul Dunării.

Acest fapt nou, o altă năvălire, nu este pretinsa dominație bulgară. Există totuși în Analele lui Eginhard, la data

1. Menționat și de către cronică lui Reginon.

2. *Annales Einhardi*: „Expoliaverunt ipsum vallum”.

3. *Ibid.*

4. Aceleași anale, 796.

5. După Huber, *o. c.*, I, p. 79.

6. *Annales Einhardi*.

de 827, mențiunea că Bulgarii au venit să atace pe Slavii stabiliți în Panonia, că flota lor a intrat prin râul Drava, că ei au trecut prin sabie și foc tot ce se găsea acolo, alungând pe ducii-voevozi slavi, înlocuiți prin „rectores bulgarici”, prin „comandanți bulgari”.

Slavii despre care este vorba în acest moment sunt Moravii, cari, după moartea lui Carol cel Mare, după discordiile care izbucniseră între fiii și scoborîtorii săi, fundaseră, cu forme france, un Stat aparținând rasei lor. Șefii slavi se numesc voevozi, adică „comandanți de armate” după ducii franci, predecesorii lor. Fortăreața acestor Slavi „grad”-ul, nu este decât continuarea „burgului” carolingian, și, când noțiunea regală se va introduce la Slavii cari duceau această viață voevodală, numele regelui va fi acel a lui Carol cel Mare el însuși, Carolus devenind cral (românește : craiu).

Acești Slavi din Moravia, având relațiuni mai strânse cu cei din Boemia și relațiuni mai slabe cu Slavii din Dalmația și din Liburnia, acești Slavi supuși autorității lui Carol cel Mare, n’au putut să se menție sub o formă într’adevăr regală.

Se vorbește despre regii Moraviei. A. fost o întreagă serie din aceștia, însă acesta este un titlu atribuit de cele mai multe ori unor șefi cu un caracter foarte vag, cu toate că niciunul din acești regi moravi n’a fost încoronat. Une ori, chiar până târziu de tot, Imperiul a protestat contra unei noi creații locale de regi. El considera ca o uzurpare orice regalitate de creație spontană. Nu poate să existe, în privința aceasta, decât regalitatea germanică, de origine carolingiană; tot ceia ce nu provenea de acolo, sau nu era o regalitate de al doilea ordin, creată prin însuși descendentul lui Carol cel Mare și mai târziu de către Papa, era „nelegal”. Astfel că „regatul” morav, cu șefii săi, nu era mai „regal” decât „regatul” lui Attila și nici decât multe alte formații pe care o tradiție istorică aproximativă le împoșonase cu acest titlu.

Niciodată Moravia nu s’a consolidat. Cu toate predicile, cu toate influențele venite din Bizanț, ea a fost totdeauna un Stat provizoriu, sprijinindu-se pe amintiri france și deschizând perspective altor aventuri barbare putând să creeze, acestea cel puțin, ceva nou în locul Statului avar, care represintase totuși o realitate politică militară, economică, sprijinită pe vechea populație, așa de încercată prin campaniile lui Carol cel Mare. Din partea lor, Bulgarii n’au

făcut decât să stabilească posturi înaintate în vederea de a obține câștiguri de vamă, de a jăfui un comerț care exista încă în această regiune a Dravei și a Dunării mijlocii.

O adevărată dominație bulgară n'a existat niciodată în aceste regiuni. Pe urmă însă, la sfârșitul secolului al IX-lea, au apărut Maghiarii sau Ungurii.

De data aceasta nu există nicio formă de Stat: nu-i decât banda, ceata dominată de către șefii de războiu, de către descoperitorii de bogății, ceata care nu are nicio orientare, care nu urmărește niciun scop și nu înțelege să se menție în hotare geografice.

Iată pentru ce, fără a stabili ceia ce Hunii și Avarii așezaseră mai înainte, valul năvălirii ungare se aruncă spre Europa Centrală, înaintează în mai multe rânduri în Italia, pătrunde până în mijlocul Franciei înfloritoare din secolul al X-lea ¹⁾.

Pentru a avea o formă politică, a trebuit ca noii năvălitori să recurgă la acea populație slavă, la acel „Stat” morav, distrus în colaborație cu lumea germanică de către regele german Arnulf, dar ale cărui elemente rămăseseră pentru a forma chiar baza civilizației maghiare din Evul Mediu.

Toate noțiunile de cultură vin, în adevăr, dela aceste forme slave, pe care Maghiarii, stabiliți în Panonia, le-au moștenit. Dar, cu vovezii lor de creație slavă, cu răspânditorii cei dintâi ai creștinismului, cari veniau cu un episcop consacrat de către Constantinopol, n'au ajuns Ungurii să formeze un Stat până la sfârșitul secolului al IX-lea. Astfel că pe locul pustiit prin luptele Carolingienilor contra Avarilor, pe locul unde Moravia nu ajunsese să formeze o organizație solidă, exista acum o tabără a Maghiarilor, dar aceasta nu-i decât un punct de plecare pentru cetele care năvălesc Centrul, Vestul și Sudul Europei. Nu există încă o putere politică organizată, intrată în ordinea creștină, singura care permitea unei națiuni, să rămâe în societatea Evului Mediu; de altfel nu-i decât o ceată care trece. Nu exista încă o formație cu caracter permanent care să permită a se restabili ceia ce cetele din secolul al IX-lea distruseră.

Năvălirile maghiare erau făcute oare totdeauna la întâmplare? Istoria cu mult mai bine cunoscută, a stabilirii

1. Vezi cartea, destul de veche, a lui Dussieu, *Essai historique sur les invasions des Hongrois en Europe et spécialement en France*, („Mémoires de la société bibliophile historique”), Paris 1839.

Turcilor otomani în Europa poate să dea un răspuns. Aceștia din urmă au fost prezentați adesea ca niște bande năvălitoare având ca singur scop bogăția fără deosebire de pământuri, fără preferință în ceia ce privește națiunile pe care ei le-ar fi atacat.

Am arătat în „Istoria Imperiului Otoman” că Turcii urmăreau un scop unitar, și anume pe unele căi. Ei n’ar fi putut să meargă pretutindeni, dat fiind ceia ce li se putea opune: micile lor bande ar fi fost ușor distruse de către Sârbi; Bulgarii din secolul al XIV-lea, cu toate că în stare de decădere, represintau totuși o forță militară în stare să se opuiе acestei năvăliri. Dar năvălitorii în Balcani urmau marile drumuri, continuând acea misiune de jăfui-tori pe care ei o îndepliniseră înainte, străbătând Asia, pândind caravanele pentru a lua d’inainte câștigul lor.

Ne-am putea întreba dacă jafurile, dacă năvălirile repe-tate ale Ungurilor în tot timpul secolului al IX-lea și în o parte din secolul al X-lea, care au format fenomenul cel mai teribil dintre tulburările europene în cursul acestei epoci, nu erau îndreptate în anumite direcțiuni. Eu cred că ele urmăreau un scop identic cu acela pe care îl urmăreau Turcii în Peninsula Balcanică: ele aveau în vedere calea comerțului. Ele o jăfuiau înainte de a o stăpâni; ele nu au ajuns niciodată să o stăpânească, dar intenția lor era să o stă-pânească până în fundul Italiei. Totuși comerțul Europei Centrale va rămâne, în mare parte paralizat până la începutul secolului al XI-lea, în momentul când ducele Ștefan, voe-vodul maghiar de modă slavă, devine rege apostolic având misiunea de cruciată.

Și atunci moștenirea comerțului continental trebuie să treacă la acele republici italiene care rețin toată mișcarea economică a Europei și o îndreaptă prin relațiile lor cu Imperiul de Răsărit, — relații pe care voiу căuta să le pre-cizez, — către regiunile bizantine și către Siria cruciatelor.

Există o părere care admite o Veneție în plină înflorire spontană, găsindu-și toate mijloacele prin ea însăși. Aceasta este o părere cu totul greșită, și mi se pare mai folositor a căuta direct izvoarele originilor comerțului decât a dis-cuta, așa cum s’a făcut timp îndelungat, unele chestiuni mai mult sau mai puțin inutile, ca aceea de a ști care au fost adevăratele raporturi teoretice cu politica bizantină, sau a ne sili de a fixa exact momentul când Venețienii

au avut sentimentul independenței ¹⁾. Și ne putem întreba întru cât aceste chestiuni de independență, care ne pasionează atât în epoca noastră, aveau același înțeles și în Evul Mediu; dacă cineva se simțea mai umilit aparținând, într-o formă teoretică, la cutare sau cutare Stat care rezuma viața politică a epocii.

Este foarte adevărat că Imperiul de Răsărit a fost totdeauna un Imperiu maritim; el se îngrijește foarte puțin de anume elemente de stăpânire continentală.

Balcanii puteau trăi vechea lor viață fără ca Imperialii să se amestece în lucruri care nu-i priviau, pentru că nu trăgeau nici un folos din ele. Fiindcă în această epocă nimeni nu se ocupa de lucruri care nu aduceau un câștig imediat. Dela un timp acest Imperiu maritim era stingherit de pirateria musulmană.

A venit însă un moment, în cursul secolului al X-lea, când el a putut să reia dominația mării, mai cu seamă supt doi împărați, împărații cruciatei bizantine.

Printr'o serie de expediții săvârșite de către Nichifor Focas și Ioan Tzimiskes s'a ajuns, nu numai să se câștige situația pierdută în Siria, dar să se și alunge Arabii din cuiburile unde se fixaseră și să se împiedece năvălirile lor ulterioare. Marea s'a făcut din nou liberă.

Acesta este un fapt de o însemnătate cu totul excepțională. Se putea prin aceasta înlocui dispariția momentană a căii de comerț pe uscat care străbătea Europa Centrală.

Marea liberată era la dispoziția unui Imperiu care avea toate mijloacele de a întreprinde un comerț foarte activ.

Am arătat mai sus că viața corporativă în Occident încetase în cea mai mare parte a regiunilor unde ea existase într'o formă atât de vie în epoca romană, în timp ce în Orient corporațiile au continuat să existe, ele trăind în însăși conștiința maselor populare. Și atunci nimic nu este mai natural decât năpădirea Europei Centrale și Occidentale cu mărfuri bizantine, transportate pe mările curățite de pirăți.

Când la Constantinopol se primia trimisul Impăratului din Occident Otto I, care era considerat ca un simplu „rege al Lombazilor”, împăratul Nichifor nu uita să aducă aminte că Occidentalii, cu tot titlul de Impărat cu care

1. Vezi Eduard Lentz, *Das Verhältnis Venedigs zu Byzanz nach dem Fall des Exarchats bis zum Ausgang des IX-ten Jahrhunderts, 1. Theil, Venedig als byzantinische Provinz*, Berlin 1891.

se lăudau, n'aveau vase, că nu exista decât o singură flotă pe lume : aceea care-i aparținea lui. Trimisul lui Otto putea să râdă de hainele vechi pe care le purta, din cauza „sărăciei“, Impăratul Bizanțului, haine pe care le găsisse la predecesorii săi, el putea să râdă de mâncarea mediocră, obișnuită în întreg Orientul, însă el trebuia să recunoască în schimb că nu există decât o flotă în lume și că marea aparținea celui care avea această flotă.

În acelaș timp alte lucruri se petrec în Peninsula Balcanică. Nu există pentru moment la sfârșitul secolului al X-lea, o dominație a Imperiului. Impăratul este ocupat în altă parte, la opera sa de recucerire asiatică și maritimă. Totuși, în acest timp, se organizează forțe în peninsulă care trebuie să depindă de cineva capabil de a le reprezenta și de a le apăra.

În Croația, în Dalmația, se forma ceva nou ¹⁾.

Se spune de obicei : exista Statul croat. După ce se prezintase un adevărat Stat morav, regal, în secolul al IX-lea și al X-lea, iată acum un altul recunoscut de istorici.

Există documente privitoare la acești regi ai Croației, cu nume creștine, împerechiate cu vechile lor nume slave, ca Zvonimir sau Creșimir ²⁾ ; se preferă cele de Petru, Ștefan, împrumutate din Occident și mai ales din Biserica romană. După listele de martori care figurează în documente, reușim să ni dăm seamă de organizația interioară a acestui Stat.

Nu se uită însă decât un lucru : că acest Stat al Croației a dispărut înainte de a fi putut — dealtfel, ca și Statul Moraviei — să formeze o politică definitiv fixată.

De fapt, el era ca și Veneția la început, o dependență teoretică a Impăratului constantinopolitan ³⁾.

Aceasta era situația acestui rege care era rege pentru supușii săi, care ajunsese să fie rege pentru Papă, cu toate că Papa nu i-a trimis niciodată coroana, cum o făcuse pentru șeful Ungurilor, Sf. Ștefan.

1. Vezi : Ludmil Hauptmann, *Die bestimmenden Kräfte der kroatischen Geschichte im Zeitalter der nationalen Herrscher*, în „Mittellungen des öst. Instituts für Geschichtsforschung“, XI, 1924, p. 1 și urm.

2. În 1059 apare acest rege Creșimir „al Croaților și al Dalmaților“ la Blograd (Rački, *Codex diplomaticus*, pp. 62—63, cf. pp. 65—67). Pentru Zvonimir, *ibid.*, pp. 104—105.

3. În adevăr în 1066 regele croat adaugă în diplomele sale această indicație : „Duka, in partibus Constantinopoleos imperante“ (*ibid.*, p. 67). Dar nepotul lui Creșimir, fiul lui Ștefan, se intitulează ca fiind liber în 1069 (*ibid.*, p. 72). Ei pretindeau că au titlul lor în urma alegerii populare (*ibid.*, p. 211).

Din partea lor, Venețienii, cari se găseau pe celălalt mal al Mării Adriatice, își dădeau bine seama că acest Stat nu era un obstacol fix înaintea expansiunii lor : el era doar o poartă ce putea fi foarte ușor deschisă, pentru a intra pe calea aceasta în peninsula.

Se văd de pe acuma elementele care vor forma din Veneția marea stăpânitoare a comerțului în Orient.

Apariția Veneției ca factor esențial al comerțului la sfârșitul secolului al X-lea, în epoca glorioasă a lui Petru Orseolo, se datorește mai întâiu faptului că Marea Mediterană redevenise liberă, că, drumul Dunării fiind întrerupt, întreg comerțul ținuturilor occidentale se cobora peste Alpi către orașul format încet-încet, din așezările modeste de pe lagune.

Pentru că vechiul comerț nu poate să se mai îndrepte pe căile antichității, pe căile romane, el o ia de-a-curmezișul și Veneția adună astfel un oarecare număr de drumuri occidentale pe care le întrebuințează prin posibilitățile comerțului său maritim, îndreptându-le către Constantinopol.

Calea balcanică, ea însăși, cerea să fie înlocuită prin mijlocirea venețiană.

Statul bulgar ajunsese acum să aibă pretențiuni imperiale de neîngăduit. Putea fi distrus în două feluri : prin forță sau, mai bine, civilizându-l și creștinându-l. S'a produs mai întâiu o invazie a creștinismului oriental și a civilizației grecești, astfel încât unul din „șefii” Bulgarilor, Simion, a devenit un Cezar prin pretenții, — nu în realitate, — tinzând, a cucerii Constantinopolul. Bizanțul însă a luat imediat seama că, prin această creștinare și interesare la civilizația bizantină, Bulgarul devenea un concurent periculos. S'a întrebuințat atunci celalt mijloc. S'a recurs la Rușii din Chiev pentru a năvăli în acest Stat bulgar din două părți. Și „Imperiul” rival a fost distrus pentru ca Rușii, ei înșiși, cari voiau să reie rolul Bulgarilor, să fie alungați, mai târziu, din Silistra dunăreană, din care voiau să facă un centru pentru dominațiunea lor asupra Balcanilor. Astfel, căile comerciale ale Balcanilor au fost scăpate de vechea amenințare bulgară.

Pe lângă marea liberă, existau și comunicații continentale de-a-curmezișul peninsulei, care și ele erau libere.

Este de asemenea adevărat că, puțin timp după dispariția Statului bulgar dela Marea Neagră, în partea Mace-

doniei a izbucnit o revoluție a popoarelor apăsate de impozite. Bizanțul administra rău, tot ca și mai înainte Roma în decadentă; fusese o răscoală a Albanezilor, a Slavilor cari nu erau Bulgari. S'a întrebuințat totuși drapelul Bulgariei dispărute numai pentru că aceasta era o legitimare care aducea o tradiție de Imperiu și, mai cu seamă, sprijinul unei Biserici ¹⁾).

Noul Stat, format la sfârșitul secolului al X-lea, la Ohrida, deci la Sudul Croației, ținea calea dela Durazzo la Constantinopol. A trebuit toată energia Împăratului Vasile al II-lea pentru ca această nouă formație contra Bizanțului să dispară.

De aici înainte toate căile balcanice sunt libere. De altfel Veneția era aproape bizantină. Peninsula Balcanică nu era numai supusă Bizanțului, ci ea forma o parte constitutivă a lumii bizantine. Întrebarea nu trebuie astfel pusă: care era dependența exactă a unui Stat veneto-italian față de imperiul bizantin, ci numai astfel: care era situația elementului venețian în lumea bizantină, căreia Venețienii îi aparțineau supt toate raporturile?

Aceste raporturi sunt foarte vizibile. N'avem decât să luăm vechile cronică autentice ale Veneției, nu cronicile care pot da material pentru desvoltări romantice, pentru marile tablouri colorate, cum am dori să avem și pentru Veneția cu începuturi foarte modeste. Se găsesc și aci „Romaniae”-le populare ca și pretutindeni.

La început, mici grupe de pescari, de corăbieri, în mai multe „Veneții”, și mai târziu chiar, în limba oficială, nuse spunea: Veneția, ci: Venețiile, „Venetiae”. Sunt nume păstorești ca Agnello; „judecători” apar ca „iudex Marianorum” ²⁾); Consiliul este cel al organizațiilor populare de pretutindeni; Senatul începe prin a fi simpla adunare a bătrânilor. Și de-asupra acestei romanități populare, care se păstrează foarte plebeiană și pitorească încă și astăzi, în zidiri, în marile palate aristocratice reprezentând splendori din secolul al XIV-lea și chiar al XV-lea, s'a stabilit o altă influență: influența exclusivă a civilizației bizantine.

N'avem decât să examinăm numele șefilor acestei Republici, — și în locul acestui titlu, care desemnează organizații cu un caracter mult mai înaintat, așa zice mai

1. Vezi lucrarea noastră „*Formes byzantines et réalités balcaniques*”, Paris, Gamber, 1922; ed. a 2-a, în *Études byzantines* citate.

2. Ioan Diaconul, ed. Monticolo, p. 113,

curând, ca și cei vechi de acolo : „comunitate”, „communitas”, — pentru a întâlni Bizanțul. Ei se numesc Justinian, Dimitrie, Roman; un altul face parte din familia Caloprini; Obelerio reamintește, „Obelos” grec, frigare; Candianii sunt oameni din Candia. Termenii geografici cari se găsesc în paginile croniciei lui Ioan Diaconul sunt grecești, ca și numele de persoane; se zice „Basilius” și „Vasylius”, nu i se spune Bari orașului italian care, la un moment dat, împreună cu Veneția, a ajutat pe Bizantini contra năvălirii Arabilor, în vecinătatea Siciliei și chiar până la Grado¹⁾, ci „Vari”²⁾. Bulgarii sunt „Vulgari”, țara este un „Vulgaricum regnum”, șeful lor este „Vulgaricus Rex”³⁾.

Țărmlul opus, apărat de către Narentani, succesorii vechilor pirați iliri — un doge a botezat pe șeful lor⁴⁾, — este o „Sclavonie”, un „Sclavorum ducatus”⁵⁾. Și, când se urmărește biografia și istoria administrației acestor duci de formă bizantină, a acestor dogi, îi vedem venind uneori dela Constantinopol, care poate să-i destituie⁶⁾, mergând acolo să se inițieze în civilizația Orientului, și păstrând toate legăturile cu Curtea, foarte mândri de a avea titluri bizantine : spătari ca Obelerio, proto-spătari, hypați, ca Justinian. De acolo le vine titlul de „duci glorioși”⁷⁾.

Când li se dă însușirea de consuli, ei o pomenesc în titlurile lor și aceasta reprezintă o mare onoare. Unii copii ai dogilor venețieni revin din Constantinopol căsătoriți cu câte o princesă greacă, așa ca fiul dogelui Petru cu fiica lui Argyropulo⁸⁾. Și în cronică lui Ioan Diaconul „domina Maria Greca, ductrix”, înmormântată la biserica Sf. Zaharia, a cărei origină imperială este amintită, arată un moment însemnat în dezvoltarea Republicii.

Exista simțul unei demnități cu totul particulare, aparținând Republicei,— un document din 1097 vorbește despre „honor nostri mercati et totius nostrae patriae, Romaniae”,

1. *Ibid.*, p. 121.

2. *Ibid.*, p. 123. Ajustor venețian în Sicilia (820) ; p. 109. V. și *ibid.*, p. 114.

3. *Ibid.*, pp. 132—3, 136.

4. *Ibid.*, pp. 109—10, 125.

5. *Ibid.*, pp. 106—7. Un „Sclavorum rex” Ștefan, *ibid.*, p. 171.

6. *Ibid.*, p. 105.

7. *Ibid.*, pp. 103, 106—7, 132.

8. *Ibid.*, p. 168. Fiul lor fu botezat Vasile după „avunculus” (*ibid.* p. 169).

Însă acest „honor” nu era o „onoare” de independență. De altfel, dogele, cum e cazul lui Justinian, se intitulează: consul imperial și delegat al unui suveran ale cărui titluri le dă pe toate : „imperialis hypatus et Venetiarum dux, per revelationem domini nostri omnipotentis et iussione domini serenissimi Imperatoris seu et conservatoris totius mundi, Leonis”¹⁾). Decretele sale sunt date după anul domniei Impăratului²⁾. S’ar părea că viața economică a Balcanilor nu aparține Constantinopolului, ci Veneției Venețienilor. Privilegiile ce li fuseseră acordate arată însă că ei formau o parte integrantă a Imperiului. Dacă ar fi fost vorba numai de relațiuni în funcție de tratate, ele ar fi fost mai dese; s’ar fi revenit asupra acestor tratate în care nu s’ar fi schimbat decât suma drepturilor de plată. Tipul privilegiului acordat la început Venețienilor se păstrează mereu. Bizanțul poate să se schimbe în relațiile lui cu străinătatea, el are însă obiceiul de a nu se schimba pentru proprii săi supuși.

Veneția era într’atâta de bizantină încât la începutul cruciatei ea n’a dat ajutor Apusenilor la fel cu celelalte Republici italiene. Siria ofensivei latine nu-i aparține; ea nu vrea să turbure nici să supere pe Impărat; ea nu înțelege să piardă o situație pe care și-o câștigase și pe care vrea s’o exploateze; ea rămâne legată de Bizanț, ca un parazit bine hrănit.

Dacă va fi un conflict în secolul al XII-lea între ea și Impărat, aceasta nu e din cauza Veneției, ci din cauza altor fapte. După Vasile, restauratorul, a fost, timp de zece ani, o întrerupere a activității înnoitoare în noul Bizanț. S’au încercat împărași militari. Isaac Comnenul a fost cel dintâiu; dinastia nu a putut să se impue în acel moment; a fost chiar, apoi, o situație lipsită de autoritate și de prestigiu, în Asia Mică pericolul cel mare venind din partea Turcilor, cari soseau din vechea lor patrie prin Armenia. Turburat de certuri pentru tron în interior, atacat de către Turci în Asia Mică, Imperiul se oprește.

Comnenii, cari au fost o primă încercare de dinastie militară, revin : o familie foarte bogată, dispunând de teritorii întinse, având cu ele o întreagă feudalitate bizantină, — pentrucă se poate întrebuița termenul acesta, cu toate că Bizanțul, ca și țările române, n’a avut o feudalitate ierarhizată.

1. Tafel și Thomas, *Urkunden*, p. 2.

2. *Ibid.*, p. 19.

Astfel că, atunci când Alexe Comnenul câștigă puterea, el o reține pentru fiul său Ioan, care o va transmite propriului său fiu, Manuil. Dacă dinastia odată stabilită nu poate să reia opera cuceririlor în Asia, aceasta s'a întâmplat din cauză că ea a fost împiedecată de pericolul Normanților stabiliți în Sudul Italiei. În timp ce amenințarea turcă, la sfârșitul secolului al IX-lea, nu mai era așa de gravă, întru cât ei se așezaseră, formând o țară, în Sudul Italiei, prin invazia micilor cete normande, se formase un nou Bizanț italian. Dacă Venețienii vin la Constantinopol și înțeleg să domine, târgurile bizantine, ei o fac ca parte constitutivă a Imperiului, însă când cetele lui Robert Guiscard, lui Bohemund, lui Tancred, se îndreaptă spre Durazzo, ei nu mai fac aceasta ca fiind elemente constitutive, ci ca elemente străine Imperiului. Vechii supuși bizantini înțeleg să câștige Bizanțul, simțindu-se mai puternici în privința mijloacelor militare.

Astfel că sunt două organizații contra Bizanțului: Veneția la Nord, pentru a ținea negoțul, dar făcând toate gesturile de umilință de care putea să fie în stare, și, de cealaltă parte, la Sud, lumea normandă, orbită de purpura bizantină, întrebunțând toate mijloacele prestigiului vechiului Imperiu, întrebunțând chiar puteri noi pentru înnoirea Bizanțului, în acelaș fel ca Egiptenii, în sec. al XIX-lea, cu Mehemed-Alî, înaintând prin Siria și prin Anatolia, cu pretenția de a reface Imperiul otoman, înlocuind dinastia lui Osman cu aceia a vice-regelui egiptean ¹⁾.

Cruciații se înfățișează, și Bizanțul îi răspinge pentru că în primul rând printre ei se află aceiași Normanzi, înainte-mergătorii inamicilor declarați ai Imperiului. Dar, după ce relațiile, — care nu ne interesează aici, — între primele cruciate și Bizanț, au fost stabilite, după ce cruciații, deveniți șefi de Stat în Siria, fac actul de supunere pe care Bizanțul îl cerea, și avea destulă dreptate să-l ceară, Manuil al treilea din dinastia Comnenilor, primind formele occidentale pentru a domina mai bine Statele de

1. Cf. crisoarea împăratului scrisă de Psellos lui Robert Guiscard, publicată în *Annuaire des études grecques*, an. 1870, p. 206 și urm.: „vă consider demn de o onoare mai mare. Chiar rudele noastre cele mai depărtate consideră ca o mare onoare faptul de a ne fi unit”. Robert cu toate că de „origine străină” s'a „altoit pe arborele Imperiului grec” (e vorba de fiica lui Robert, logodită cu un fiu a lui Roman Digenis, pe urmă cu un frate al lui Mihail VII, porfirogenetul Constantin Duc s).

cruciată, făcându-se cavaler pentru a fi șeful cavalerilor stabiliți pe teritoriile pe care le consideră ca ale sale, voi să restabilească Imperiul Bizantin în felul roman. Doria să stăpânească însuși căile de comerț și fiindcă Veneția, care îndeosebi ajutase pe împărat în luptele sale contra Normanzilor, nu înțelegea să fie redusă la condițiile de supusă, fără să păstreze măcar privilegiul marilor căi de comerț, ea a rezistat.

Între Imperiu și Venețienii așa de mândri de credința lor către Imperiu existase o neînțelegere ¹⁾: insula Corfu fusese atacată de către vasele republicei, care vizitaseră Rodos, Chios, Samos, Andros, Modon.

Activitatea lui Manuil Comnenul trebuie înțeleasă deci în acest sens. El vrea să reia căile de comerț în folosul direct al Imperiului.

Nu avem decât să urmărim cele două mari linii ale acțiunii sale. În afară de campania sa în Asia Mică, el voia să afirme dreptul său de proprietar asupra pământurilor care aparținuseră Romanilor din Bizanț, din timpurile cele mai depărtate. Apoi vin campaniile pentru a păstra ceea ce va fi mai târziu Serbia și la fel părțile vecine Ungariei.

Aceste lupte permiteau comerțului bizantin să ajungă la linia comerțului Europei de mijloc. Au fost lupte învinsurate timp de zece ani în părțile Belgradului și Semlinului, pentru că aceasta era marea cale ce venea dela Constantinopol, și Ungaria a fost redusă, în acest timp, la o situație de dependență față de Bizanț.

În momentul în care Papa combătea pe Frederic Barbarossa, când orașele din Italia se coalizaseră contra „expedițiilor romane” ale Împăratului și primiau mai curând drapelul bizantin ²⁾, toate acestea însemnau că Bizanțul, dispunând acum de Calea Egnatia înțelegea să aibă de asemenea un punct de sprijin pe coastele italiene. Republica Sf. Marcu va face un nou și lung război pentru a împiedeca această hegemonie, care acum o amenință la ea acasă. Acesta este rolul Veneției.

Celelalte republici italiene nu se pot compara cu ea. Veneția reprezintă cu totul altceva de cât Pisa sau Genova. Trebuie făcută o deosebire numai pentru Amalfi.

Amalfi, oraș cu înfățișare greacă și cu calendar grecesc,

1. *Archivio storico italiano*, VIII, 1845, pp. 153 și 157.

2. Baer, *Die Beziehungen Venedigs zum Kaiserreiche in der staufischen Zeit*, Innsbruck 1888.

pronunțând unele cuvinte după limba greacă (*amvi, scriva, deliveratio*), întrebuițând moneda, greutatea grecești și arabe : „mancosus”, „tari”, livra din Bizanț, dând nume grecești, construind cu Sirieni și Constantinopolitani catedrala sa¹), este o Veneție, o Veneție foarte rău așezată, care poate fi cucerită și care a și fost cucerită²). Strânsă între munte și mare, ea avea în fruntea sa un șef care lua, ca și cei din Veneția, toate titlurile posibile, și mai ales titluri împrumutate dela Bizanț. A fost un șir de duci de Amalfi ; paralelismul între dezvoltarea Veneției și dezvoltarea acesteilalte republici de comerț este perfect. Este acelaș sistem, acelaș tip, numai că la Amalfi există din secolul al XII-lea o dinastie de duci patrici,³) „ducele-tată”, „ducele-fiu”, pe cari Veneția nu i-a avut niciodată⁴).

Amalfi a avut c o m p t o a r e la Constantinopol. Ea a participat la căștigurile cruciatelor ; cetatea era celebră prin bogățiile ei, trimețând în primul rând Occidentului mărfuri orientale, pe care când Împăratul Nichifor se laudă că le are, în timp ce Occidentalii erau lipsiți de ele : bogatele costume purtate la Constantinopol, aromatele din Orient și altele, i se putea răspunde : „avem și noi din acestea, prin mijlocirea Amalfitanilor⁵)“.

Numai că Amalfi avea desavantagiul de a fi expus Saracinilor mai mult decât Veneția : o expediție saracină în lagune era un act foarte rar. Mai mult, în Sudul Italiei stabilindu-se Normanzii, ei nu mai puteau să admită existența autonomă a acestui ducat⁶).

De altfel, dacă în împrejurimile Veneției s'ar fi așezat vre-o putere străină către anul 1000, niciodată Veneția n'ar fi jucat rolul său.

Normanzii erau mai tari. Amalfi a și fost suprimat.

Pisa, Genova s'au format ca niște centre comerciale numai pentru o activitate îndreptată către Vestul și Sud-Vestul

1. O „yconella” în colecția de documente a lui Camera, *Memorie della Citta di Amalfi*, Palermo 1876 p. 185.

2. Vezi descripția pe care o dă Edrisi trad. II, p. 258.

3. În 922 orașul este condus de către un tată patric¹) și un fiu protospatar ; *ibid.* pp. 111, 112, 128 și urm. Pentru Bari : *Codice diplomatico barese*, 1897, ¹, p. 51.

4. Afară de cazul lui „Ursus Bonus, dux, una cum Ioanne, fillo suo” (Tafel și Thomas, *loc. cit.*, p. 19). După Musatti *Il principato veneziano* (*Nuovo archivio venet.*, XXXIV) dogele. asămănător în totul ducilor de Calabria, de Neapole, de Gaeta, de Amalfi, avea dreptul de a-și asocia pe fiul sau pe fratele său.

5. Camera o. c., p. 196 și nota 1.

6. Noul lor atac în 1101, *ibid.*, p. 327.

african, unde ele sunt rivale cu Amalfi. Și, dacă mai târziu, la începutul cruciatei, ele au avut un rol însemnat, excepțional, — prima flotă care venise să ajute pe cruciați, în 1097, plecase din Genova, — aceasta a fost pentru că aceste două republici erau îndreptate către alte regiuni : a merge la Locurile Sfinte, în Egipt, era deci ceva foarte natural pentru acei care aveau legături cu Africa regilor saracini.

Veneția ar fi jucat un rol cu mult mai mare încă, dacă drumul Dunării nu s'ar fi refăcut în secolul al XII-lea. El s'a refăcut prin consolidarea regatului ungar.

Indată ce regele s'a creștinat și a căpătat misiunea de a converti păgânii și schismaticii, moștenirea Carolingienilor trecând asupra regalității ungare, după ce Ungaria trecuse marea ei criză, — lupta între partidul păgân care nu voia să se supună unei noi politici creștine, și între cei ce încurajau pe Sf. Ștefan și urmașii lui, — calea de mijloc a Europei Centrale a fost reluată.

În cronică lui Adhémar de Chabannes, se văd primii pelerini din Franța, îndreptându-se către regele Coloman al Ungariei, — Guillaume de Angoulême trecând prin Bavaria și primit cu prietenie de către Ștefan, regele Ungariei¹), apoi abatele Richard, poate și contele de Anjou, Foulques, cu episcopii de Poitiers și de Limoges — și, când cruciații, la sfârșitul secolului al XI-lea căutau o cale, ei nu s'au adresat Veneției.

Veneția deci n'a fost decât mult mai târziu un port al cruciatelor, când lucrurile din Orient au luat altă înfățișare. La început, era, pe lângă Marsilia pentru Provențali și porturile din Sicilia pentru Normanzi, încă o cale : aceia a Europei Centrale, care se putea încerca.

Dacă, după Petru Ermitul, cruciații aparținând marelui noblete a Occidentului s'ar fi adresat Veneției, ea li-ar fi cerut autorizația formală bizantină. Atunci cruciata a trebuit să ia, la început, drumul Ungariei.

Ungaria a câștigat în însemnătate prin toată această acțiune militară care trecea mereu, fără încetare, pe pământurile sale. Ea ajunsese a avea o ambiție și mai mare : Croația nu putea să se mai menție, deci ea trebuia să revie sau Veneției, sau Ungariei.

Supușii maritimi ai regelui croat nu erau numai Slavi ;

1. Tafel și Thomas, *o. c.*, III, pp. 65, 189.

mai era și o populațiune romană, care multă vreme se păstrase cu limba ei particulară, cu instituțiile ei speciale ¹⁾).

Insulele Veglia, Arbe și apoi toate cetățile de pe coastă, Spalato, Trau, Zara, Biograd, s'au adresat pe la anul 1075—sau 1076 și apoi la 1096 Veneției pentru a cere să fie primite. Dogele a trebuit să ceară îngăduința Constantinopolului pentru a consimți să fie în acelaș timp duce de Croația și de Dalmația ²⁾). Dandolo admitea să primească drepturile sale dela împărații Vasile și Constantin, ca și dela voința liber exprimată a indigenilor ³⁾).

Dacă Ungaria n'ar fi moștenit pe regii croați, dacă ea nu s'ar fi consolidat, dacă ea nu s'ar fi scoborât, de la începutul secolului al XI-lea, pe coasta Mării Adriatice ⁴⁾), întinzând mâna Normanzilor pentru a încerca să strângă marea Veneție între cele două brațe ale acestei coaliții pentru a o sfârșima ⁵⁾), republica ar fi avut, față de Comneni chiar un rol cu mult mai mare. Strânsă din două părți, ea a fost atunci nevoită să întrebuițeze forța, la începutul secolului al XIII-lea, pentru a cuceri Dalmația și, în acelaș timp, pentru a pune stăpânire pe Constantinopolul care o renega, alungând, la sfârșitul secolului al XII-lea încă, pe negustorii latini din capitală, pentru a scăpa de dominația lor.

Această Veneție, pe care Manuil Comnenul voia să o distrugă la ea acasă, sărăcind-o, această cetate pe care regele Ungariei căuta să o depărteze din Dalmația, ajunge astfel, la începutul secolului al XIII-lea, prin cruciata pe care o finanțează, pe care o conduce și o exploatează până la sfârșit, să fie stăpâna Zarei, apoi, după cucerirea orașului imperial, prin patriarhul și baili-ul său, să fie stăpână peste piețele de comerț al vechiului Imperiu „roman”. Fără să vrea, ea a atins scopul, care este unul din cele mai mari ce s'au urmărit vreodată de către o comună în Evul Mediu.

1. Vezi în Lenel, *Dandolo*, p. 112 și urm. In „codex diplomaticus” de Rački, I, p. 26, există pentru Zara tribuni, priori, burghezi cari se numesc Dominicus, Dabio, Ursana, Borbo.

2. Titlul de duce de Croația datează din 1094 (Lenel, o. c., p. 101). Pentru supunerea insulelor, Rački, o. c., I, pp. 32—3.

3. Lenel, *Dandolo*, o. c., p. 227: supt Alexe Comnenul un trimis venețian se duce la Constantinopol pentru a obține aceste drepturi; *ibid.*, pp. 85—7.

4. Despre încoronarea în 1102 a regelui Ungariei ca rege croat. vezi Lenel, o. c. pp. 20—1.

5. Regele Coloman ceru în căsătorie pe fiica Normandului Roger; *ibid.*, p. 20.

Pentru comerțul cu Orientul, acesta nu este sfârșitul conflictului, natural, între Venețieni, deținătorii drumului pe mare, și Unguri, cari păstrau drumul pe uscat. Intreg secolul al XIII-lea va fi prins de această rivalitate căreia trebuie să i se precizeze mai întâiu caracterul, chiar de la 1204, data aventurii „latine” la Constantinopol.

CAPITOLUL III.

RIVALITATEA VENETO-NORMANDĂ ȘI VENETO-UNGARĂ ȘI IMPERIUL COMERCIAL AL TĂTARILOR

Data de 1204 este fără îndoială una dintre cele mai însemnate pentru dezvoltarea comerțului din Evul Mediu și pentru raporturile dintre jumătatea orientală și jumătatea occidentală a lumii medievale. Însă pentru a-i înțelege și mai bine însemnătatea, trebuie să ne întoarcem puțin în urmă, pentru a vedea că în cucerirea venețiană a Constantinopolului e ceva mai mult decât se admite de obicei : că sensul comercial al așezării republicei Sf. Marcu în Orient este cu mult mai larg decât ni închipuim de obicei.

Și voi începe prin a aminti un fapt. După înfățișările obișnuite ale acestei de-a „patra cruciate”, s’ar crede că luarea Constantinopolului de către Venețieni se datorește unei întâmplări și s’a discutat multă vreme cu oarecare folos pentru amănunte, asupra abaterii cruciatei¹⁾.

S’a spus : nobilii din Nordul Italiei, nobilii Flandrei și de pretutindeni, cari au alergat pentru scăparea resturilor regatului din Ierusalim, amenințat să dispară, toți aceia cari voiau să meargă până la mormântul Mântuitorului, din ce cauză s’au oprit ei ?

Atunci s’a invocat interesul Venețienilor, care este evident. Venețienii câștigaseră în Locurile Sfinte ceea ce ei puteau să aibă, ceea ce ei erau în stare să reție, ba chiar ceva mai mult, așa cum face totdeauna negustorul aventurier plecat pentru a avea ceva pe care nu l-ar fi câștigat prin propria sa valoare.

Zara, capitala Dalmației, a fost smulsă regelui Ungariei, cu sprijinul cruciaților și cu toată opunerea Papei care

1. V. acum Iorga, *France de Constantinople et de Morée* (din *Revue historique du Sud Est européen*).

afurisia pe cruciații cei răi cari uitaseră scopul lor firesc oprindu-se pe coasta Adriaticei pentru a supăra pe un rege având o misiune de cruciată¹⁾. Căci luarea Zarei de către Venețieni și asociații lor însemnează de fapt întoarcerea unor cruciați contra unui rege care este el însuși cruciat dintr'o generație în alta, acesta fiind sensul permanent al regalității Ungariei.

Dar, pentru Veneția, Zara, pe care o râvnise totdeauna, pe care o dominase, pe care o pierduse în unele momente, pentru a nu o lăsa să dispară niciodată din cercul viziunii sale politice, merita osteneala „devierii” unei cruciate, cu atât mai mult cu cât rătăciții nu erau Venețieni: erau ceilalți, și a face să devieze ceilalți pentru a ajunge la propriul ei folos, aceasta era în fond politica Veneției. Cu capitala Dalmației se avea siguranța dominației asupra țărmului oriental al Mării Adriatice. În sfârșit, a lua Constantinopolul însemna a avea cartierul comercial: „embola” prăvăliile, piața capitalei bizantine. Comerțul foarte vechiu al Mării Negre venea de la sine.

Și Veneția s'a găsit la un moment în fața unei situații care-i îngăduia să schimbe ținta cruciatei. Ea făcuse o înțelegere comercială cu Francii cari se duceau la Locurile Sfinte: trebuia să i se plătească datoria. Dar cruciații nu puteau plăti.

Pe de altă parte, mai era un al treilea, care de asemenea trebuia să plătească, împăratul detronat pe care-l reînscăunaseră și fiul lui: Isaac Anghelul și tânărul Alexe, însă, cu toate sforțările lor, nici aceștia nu puteau să plătească.

Ocuparea Constantinopolului era deci o necesitate; ajutând, și împingând să se întemeieze Imperiul Latin, Veneția reținu pentru sine, în plină proprietate, o parte din această cucerire a cruciaților.

Fără trecerea acestora prin Veneția, fără înțelegerea care nu putea să fie împlinită, fără refuzul plății, din partea împăratului Isaac și a fiului său, Veneția n'ar fi luat Constantinopolul. Un mare incident, dar un incident simplu.

Pentru istoria politică și militară chestiunea privită din acest punct de vedere poate să fi fost așa. Din punctul

1. Mai mult, legături de rudenie existau între Arpadieni și aristocrația Veneției. Cronica din Altinum menționează căsătoria între Leonard, fiul dogelui, conte de Apsaro, și „duclis Dessae filia, qui potentior fuit in tota Ungaria”. Fratele lui Leonard, Nicolae, conte de Arbe, ia în căsătorie pe fiica regelui Ladislau (p. 159).

de vedere însă al relațiilor de comerț, chestiunea aceasta nu a fost o întâmplare, ci un moment de dezvoltare logică al unei singure și aceleași politici.

În cursul îndelungatei neînțelegeri cu Manuil Comnenul, între 1162 și 1179, a fost o expediție curat venețiană, cu mult mai importantă de cât cea de la 1204, o expediție care putea duce de asemenea la cucerirea Constantinopolului. Dacă nu s'a ajuns la acest rezultat, greșeala nu a fost a acelor cari conduceau expediția, ci numai a unei boli întâmplătoare izbucnite în mijlocul trupelor care nu mai voiau să continue campania. Cronica populară a Veneției, cuprinsă în compilația care se numește, într'un mod cu totul nelogic și greșit, „Cronica din Altinum”, pentru unele mențiuni privitoare la acel punct de pregătire a Veneției care a fost Altinum, ne face să vedem bine marile iluzii pe care și le nutreau Venețienii în ceia ce privește rezultatul acestei întreprinderi.

Veneția înarmă în acest moment 120 de vase : niciodată o flotă militară de o așa însemnătate nu se îndreptase către apele Levantului. Dogele el însuși conducea expediția, și trebuie să ne reamintim că el nu putea să părăsească a sa capitală fără o permisiune cu totul specială. Ragusa a fost ocupată de către un viconte ¹⁾, Eubeia, Chios, Lesbos, Schiros au fost vizitate, Lemnos de asemenea a fost râvnită ²⁾.

Expediția era determinată de intenția de a pune mâna pe Imperiul Romaniei.

La 1147 se acordase Venețienilor un privilegiu de către Manuil. Acest privilegiu, acest tratat, trebuie luat numai în clauzele sale și fără niciun gând la felul în care era considerat de însăși conștiința acelor pe cari-i privea.

Cronica menționată lămurește cu privire la aceasta. Impăratul se obliga să păstreze Veneția ca pe propria sa Romanie ; să iubească pe fiii Veneției ca pe propriii săi fii ³⁾ și să li dea Romania întreagă (Romaniam totam) pentru a se servi ei singuri de ea (ut ipsi soli utantur ea in mercationibus suis ⁴⁾).

Deci ei credeau că Imperiul li aparținea exclusiv sub raportul relațiilor economice și comerciale.

1. P. 165.

2. Vezi F. Besta, *La cattura dei Veneziani in Oriente per ordine dell'imperatore Emmanuele Comneno e le sue conseguenze nella politica interna ed estera del comune di Venezia, Feltre 1900.*

3. După cuvintele spuse de Manuil trimisului Veneției.

4. Pp. 162—3.

Și pentru că Manuel Comnenul voia altceva, atunci ei voiau să restabilească tratatul în toată întinderea lui; ei voiau să-și însușească această „Romanie“ care credeau că li fusese atribuită prin tratat. Se preparau să meargă asupra Constantinopolului, când interveni acea boală și revoltă a echipagiilor, care nu mai voiau să urmeze expediția în aceste împrejurări; dogele își propunea să o reia, când fu omorât la Veneția de către masele populare exasperate de a fi fost duse într'o expediție grea, care nu putea să-și atingă scopul ¹⁾.

Astfel că aceia ce s'a făcut la 1204 este repetarea a ce se petrecuse cu treizeci de ani înainte, acum cu o colaborare poate nedorită, folositoare într'un moment oarecare, dar periculoasă în altul.

După victoria comună, când Republica cere și obține „un șfert și jumătate din Imperiul Romaniei“, cu toate porturile însemnate ale lui, și chiar unele orașe din interior ca Adrianopol, pe care ea nu l-a administrat direct, dar care totuși îi era rezervat prin tratatul împărțirii, nu ni putem da seamă de socoteala exact ce se făcea pentru a determina acest „șfert și jumătate“. Pentru că exista Imperiul real și exista Imperiul de drept, și eu cred că s'a calculat în felul acesta : se lua Imperiul de drept, însă Veneția retrăgea șfertul său adevărat, căci, în acest fel, având coastele, porturile se voia în acelaș timp și folosul căilor interioare. De altfel, Imperiul Bizantin având înainte de toate stăpânirea mării și a așezărilor de pe coaste, a avea coastele, a-și asigura dominația asupra Mării, însemna în fond a avea Imperiul.

Și ceia ce se da cruciaților, Imperiul Constantinopolului, care era prevăzut, regatul Salonicului, care rezultase din împrejurări,—Veneția ar fi ocupat și Salonicul ca și celelalte porturi ale Imperiului Bizantin, —aceasta nu însemna altceva, de fapt, decât riscul, decât pericolul și catastrofa finală.

Ei trebuiau să facă paza astfel,—bună sau rea,—în interior. Ei continuau să rămâie cruciați, îndeplinind acuma, după ofensivă, o funcție de defensivă, în folosul totuș al comerțului venețian. Și chiar Veneția se aranjează astfel încât să poată răpi Împăratului Constantinopolului cel mai mare

1. P. 167.

număr posibil de vasali, ocupând toate piețele care nu erau ocupate de către altcineva.

Genovezii se stabiliseră în mod provizoriu în insula Creta după aventura cretană a contelui de Malta, Henric Piscator „prin grația lui Dumnezeu și a regelui”, adevărat regele Siciliei, „și a comunității Genova, conte de Siracusa și prieten al regelui”, care, urmând pilda piraților arabi, urmărirea un vis mareț de întinsă dominație pe aceste mări ¹⁾.

Veneția potrivește astfel lucrurile, încât face să dispară această dominație genoveză trecătoare în Creta și, în același timp, ea face înțelegeri și încheie tratate cu toți cei ce pot să-i dea ceva mai mult din dominația „Romaniei”. Era mai întâiu în insula Rodos un Grec, Leon Gabalas; Veneția îl câștigă de partea sa. Căci ea, care este o comunitate, un Stat al burgheziei, încalcă domeniul feudal și se face suzerana vasalilor. La Karpathos va avea un alt vasal. Mai târziu un Sanudo se așează pentru sine, dar recunoaște, în același timp, autoritatea superioară a dogelui.

Piratul Leon Vetrano este gonit din Corfu. În Negroponte familia venețiană dei Carceri devine vasală a Republicei. Și încă un nou vasal: Villehardouin, care, în tovărășie cu un alt senior francez, stabilește în peninsula Peloponez dominația sa feudală. La 1210 exista de asemenea un tratat cu Epirul, unde se așezase dinastia de protestare și de răsbunare a familiei Duca²⁾. Și din 1205 Veneția caută să se așeze pentru totdeauna la Durazzo pentru a stăpâni Calea Egnatia. Ea va pierde Durazzo pentru a-l relua mai târziu, însă nu-l va putea păstra.

În fond, ea era greacă. Dacă nu în ce privește limba, era greacă în felul ei de a acționa politiceste, cu toate că latina scrisă la Veneția pe la începutul secolului al XIII-lea e aproape indescifrabilă, ceea ce se atribuie nu știu cărui influențe lombarde. Iar limba pe care Martino de Canale o preferă pentru cronică sa este franceza, aceasta fiind internațională. Veneția, moștenitoarea fără riscuri a „Romaniei”, pe care ea le lăsa bucuroasă cavalerilor, era greacă ea însăși în acest mediu grec.

Dar nu trebuie să uităm că nu numai Veneția putea să reclame

1. El este expulzat de către piratul genovez care era numit „comes Alamanus”.

2. Să mai notăm că, înainte de a lua în căsătorie pe fiica regelui normand Tancred, Petru Ziani fusese soțul Mariei, „dukissa de domo Basiliorum” (*Chronicum Altinum*, p. 197).

drepturi de stăpânire asupra acestei „Romanii”. Mai era o altă putere, dar care nu era o republică de burghezi, o organizație oarecare de cetățeni, o lume negustorească cuceritoare și dominatoare : aceasta era o monarhie, monarhia Italiei, având o coroană regală, dar ale cărei origini aparțin toate epocii bizantine, ale cărei rădăcini se înfig în pământul bizantin. Acesta era regatul lui Roger al II-lea și al urmașilor lui, regatul normand.

Acest regat normand ajunsese să între prin moștenire în mâinile Hohenstaufenilor, al căror șef, Frederic Barbarossa a, străbătut de-a curmezișul, ceva mai înainte de 1204, Peninsula Balcanilor, îndreptându-se spre Constantinopol, a cărui cucerire el părea numai că o amână, ceia ce Veneția, vechea sa dușmană, părea că o știe ¹⁾.

Această dinastie germanică a reușit, prin căsătoria lui Henric al VI-lea, fiul lui Frederic Barbarossa, cu principesa Constanța, moștenitoarea Celor Două Sicilii, să întemeieze acest Stat cu origini bizantine, cu un caracter pe o treime latin, pe o treime grec ²⁾, pe o treime arab, care are toate interesele sale în Marea Adriatică, încă din epoca bătrânului Robert Guiscard, tinzând și el către stăpânirea orașului Durazzo. Adică, atunci când Veneția era de partea împăratului, Normanzii erau inamicii Imperiului, și, dacă i s'ar fi întâmplat Veneției să fie dușmana Imperiului Bizantin, Normanzii s'ar fi presintat imediat, ca apărătorii acestui Imperiu ³⁾.

Acest Stat regal din Sudul italian, care avea pretenții asupra întregii Italiei, nu poate îngădui stabilirea Veneției ca singură moștenitoare a Imperiului din Bizanț și astfel, între expediția venețiană din epoca împăratului Manuel, și între luarea Constantinopolului de către Venețieni și cruciați în 1204, Hohenstaufenii, adoptați de către dinastia normandă, au voit să riște lovitura lor.

Nu se va spune niciodată destul despre însemnătatea planurilor făcute de Henric al VI-lea pentru stăpânirea

1. *Chronicum Altinum*, p. 161.

2. Roger I fundase mănăstirea greacă a Mântuitorului. Roger al II-lea vru să alibă un caun metropolitan oriental. Vezi nota următoare. Contra lui Henric al VI-lea Bizanțul încheie un tratat cu Veneția în 1198 (vezi Tafel și Thomas, . . . la această dată) în schimb. Genova era gata să atace pe Greci în 1187 (Schaube, *Gesch. des Handels*, p. 250).

3. Vezi Heinemann, *Geschichte der Normanen in Unteritalien und Sicilien*, I Leipzig, 1894; La Lumia, *Storia della Sicilia sotto Guglielmo il Buono*, și cartea lui Erich Caspar, *Roger II (1101—1064) und die Gründung der normanisch-sicilianischen Monarchie*, Innsbruck, 1904.

Orientului. El lucra ca împărat, fără îndoială, ca împărat care se gândia la vechea unitate a Imperiului, care găsea neînțeleasă împărțirea, ce se credea că reprezintă un drept mai bun și o formă religioasă preferabilă. Era un timp în care antichitatea reîncepea să învie, și s'ar fi putut gândi, cum îi atribuia un izvor grec, de a reînnoi epoca Antoninilor și a Augustilor. Testamentul lui chiar conține dorința cruciatei ¹⁾. Dacă întâmplarea care a fost moartea neașteptată a lui Henric al VI-lea n'ar fi intervenit, de sigur că luarea Constantinopolului de către Veneția și cruciați ar fi fost imposibilă. Moștenitorul Celor Două Sicilii, Frederic al II-lea, fiind un copil, din această cauză Veneția, scăpând de rivalitatea necesară, logică, a regatului Siciliei, a ajuns să puie mâna pe Constantinopol și a încercat să realizeze acea teorie a „Romaniei comerciale“ integrale, intrată supt dominația stăpânirii ducale ²⁾.

Însă nu era numai regatul din Sudul Italiei în stare să tae drumul Veneției și să sfărâme un așezământ care se înfățișa la început supt auspicii așa de fericite și de strălucitoare. Mai era încă și Statul ungar, așezat în Panonia.

Dacă s'ar vrea să se explice istoria Ungariei prin dezvoltarea unei ființe naționale, a unei puteri naționale, s'ar cădea mereu dintr'o greșeală într'alta și s'ar micșora chiar și ceia ce națiunea ungară poate cere în mișcarea generală a umanității. Acesta nu este primul caz când cineva pierde și ce are dreptul să ceară atunci când pretinde prea mult.

De fapt rolul Ungariei a fost foarte mare, dar în afară de ideea națională, care nu exista nicăiri la începutul secolului al XIII-lea.

Regii Ungariei, cari sunt și ai Croației și ai Dalmației, vor lua; mai târziu, în timpul secolului al XII-lea și al XIII-lea și alte titluri foarte semnificative, nereprezentând o realitate în ordinea geografică, dar care înseamnă totuși una în alt ordin, ideologic, a cărei importanță nu poate să fie de ajuns subliniată pentru întreg Evul Mediu.

Titluri ca : rege al Rasciei, adică al țării Ras, care la origine este formațiune politică sârbească, rege al Bulgariei, rege al Cumaniei, asupra Cumanilor veniți din stepă, populație uralo-altaică dominând până pe malurile Dunării,

1. Toeche, *Kaiser Heinrich VI.* p. 271.

2. Winckelmann, *Geschichte Kaiser Friedrichs II. und seiner Reiche*, I, 1863.

astfel încât viitoarea Muntenie și Moldova, figurau în acel timp ca făcând parte din Cumania.

În acelaș timp se observă la Arpadienii din secolul al XII-lea o dublă linie de conduită.

Mai întâiu ei caută frontiere bine determinate și frontiere populate, bogate, la Sud.

Statul Ungariei, care nu era limitat pentru că misiunea apostolică era fără margini, putea, după cum a și încercat, să se întindă în partea Rusiei Roșii Occidentale; și a fost un moment când a râvnit succesiunea principilor și regilor din Halici. Urmașii lui Coloman, stăpânul Slavilor dela Adriatică, au avut legături de rudenie cu urmașii vechilor principii de Chiev; unele regine ale Ungariei au venit din această Rusie.

Dar ce se observă în secolul al XII-lea este părăsirea acestei direcțiuni care prezintă greutate, din cauza pădurilor din Moldova și din Galiția.

Tendența este îndreptată acum către Peninsula Balcanică, și pentru a avea această frontieră bogată, se ia mai întâiu Transilvania locuită de Români, dar având și șefi pecenegi cari nu locuiau acolo de obicei, fiind niște stăpânitori de departe, cum au fost Tătarii mai târziu. Nu erau niște barbari de felul celor maghiari, distrugând comerțul prin raitele lor de pradă. Din contra, în legenda despre Sf. Bruno, povestită de Adhémar de Chabannes, care se duce „în provincia Pecenegilor pentru a le predica despre Mântuitorul ¹⁾”, apostolul trebuind să moară acolo martirizat, se vede că se găseau sub stăpânirea lor negustori, ca aceia cari au adus regelui Boleslas capul martirului, pe un vas ²⁾. Bizantinii așezau „Patzinakia” lor ca Stat consolidat între „Turcia” maghiară și „Rusia” ³⁾.

Ungurii au pătruns deci în țara transilvană „de dincolo de păduri” prin unele trecători ale munților, de-a lungul râurilor, grăbindu-se să câștige locurile unde se găseau mine, ocne de sare, și au întrebuițat atât puterile lor, cât și puterile supușilor, pentru a păstra aceste prime pozițiuni cucerite în țară străină. Ei au adus un episcop și alături de el, comandantul militar, după sistemul carolin-gian, pe care ei nu l-au schimbat întru nimic.

1. P. 153.

2. *Ibid.*

3. *Annuaire des études grecques*, IX (1875), articol de Miller.

Dar atâta nu era destul. Chestiunea care se punea pentru ei, în momentul în care ei dețineau calea mijlocie a comerțului european, era de a avea la această frontieră, către Dunărea inferioară, o lume în puțință de a plăti dări și de a împopora regiunea ce i se încredința, capabilă chiar (aceasta nu se spunea, însă era în intenția regelui) de o dezvoltare proprie. Trebuiau să se așeze țărani, dar țărani cari să fie aduși dintr'o țară cu orașe și cari, găsimdu-se într'o altă țară unde nu existau orașe, să fie în stare la cel dintâi prilej de a întemeia ei înșiși centre orașenești.

Aceasta este obârșia așezării, în secolul al XII-lea, a Saxonilor, „Sași” pentru Români, nume venind dela faptul că Germanii erau cunoscuți în aceste regiuni mai cu seamă ca lucrători în mine și acești lucrători veniau din adevărata Saxonie, în timp ce coloniștii veneau din regiunea Rinului și a Moselei. Ceia ce în adevăr arată, în afară de mărturiile cronicilor și documentelor care vorbesc despre „Flandrenses”, e chiar dialectul acestor Saxoni din Transilvania și câteva nume de localități.

Dar, în același timp, pentru a trece peste „singurătățile”, foarte relative, ale acestor țări și pentru a ajunge în Peninsula Balcanilor, Arpadienii credeau, cu dreptate, că mai era încă un lucru ce trebuia obținut, și anume legături cu lumea latină.

Și ei au avut ideia, chiar înainte de Andrei al II-lea, regele cruciat dela începutul secolului al XIII-lea, de a se substitui Imperiului Latin din Constantinopol. Ei vedeau că acest Imperiu era un organism incapabil de a trăi și care s'ar fi putut menține numai cu două condițiuni: dacă s'ar fi continuat imigrarea cavalerilor din Occident, a feudalității occidentale, spre această parte, — dar ea se îndrepta mult mai natural către Statele franceze din Sfântul Pământ — și dacă el ar fi avut sprijinul real, sincer și devotat al Sfântului Scaun, care, el însuși se gândia la foloasele pe care i le-ar fi putut aduce Imperiul Latin. Dar, în fond, Sfântul Scaun cerea mult mai mult decât protecția asupra Imperiului Latin dela Constantinopol; era timpul când el impunea lui Frederic al II-lea, ajuns la maturitate, să declare că el nu înțelege să reție în același timp cu coroana imperială și coroana regală a Celor Două Sicilii, și, dându-și seamă că această formație trecătoare va dispărea, Roma, în căutarea unirii reli-

gioase, se îngrija să păstreze posibilități de legături cu Grecii.

Dacă regii Ungariei nu au ajuns la Constantinopole cu o armată reală, cu posibilitatea ajutorului și aprovizionării propriului lor domeniu, aceasta se datorește faptului că ei au fost împiedecați mai întâi prin crearea noului Stat bulgar.

Iată, în câteva cuvinte, ce era acest Imperiu și mai cu seamă care a fost însemnătatea lui în desvoltarea comerțului din Evul Mediu.

Bulgaria era o tradiție, era un sprijin ideologic mai mult decât o realitate. Dacă se voia să se construiască un Stat contra Bizanțului, trebuia să i se dea acest nume. Cea de „a doua Bulgarie”, se făcuse sprijinindu-se înainte de toate pe Albanezi, Români și Slavi cu un alt caracter decât acel al Bulgarilor.

Cea de a „treia Bulgarie” a fost creația unor șefi români cari veniseră din Tesalia : Petru, Asan și Ioniță.

Răsvrățiții fură primiți cu simpatie de toți cei cărora le dispăcea Bizanțul, pentrucă el administra rău și cerea impozite grele.

Grecii aclamau pe oamenii de aceeași religie cu ei, cu toate că între ei și Bulgari era oarecare dușmănie, ca tovarăși de limbă contra eterodocșilor latini din Constantinopol, deosebirile naționale neavând nici pe departe importanța pe care au avut-o mai târziu.

Dar răpedea desvoltare a acestui nou Imperiu, prosperitatea care a ținut cel puțin un veac, se datorau oare ambiției șefilor, unui oarecare avânt al supușilor lor, unei caste militare gata de luptă, unei ideologii speciale?

Eu cred că nu a fost nici ideologia, nici sentimentul național, nici ambițiunea celor trei șefi de păstori cari au hotărât crearea acestui Stat și a credincioșilor lor. Trebuie atunci să ne oprim la lămurirea că Țaratul Asăneștilor, a cărui culme se găsește pe la mijlocul secolului al XIII-lea, supt domnia lui Ioan Asan, care spera să fie Impărat la Constantinopol, și i-a lipsit prea puțin pentru a întrece, în mersul către acelaș țel, pe Impăratul dela Niceia, venit din Orientul asiatic, datorește cea mai mare parte din elementele sale de progres căii de comerț care îl străbătea.

Veneția era stăpâna „Romaniei”, doamna mărilor și a drumurilor care plecau dela Mare. Ungaria era regalitatea

care, în afară de drepturile sale date de către Papalitate, căuta să se impue în Balcani pentrucă ea represinta cea-laltă cale de comerț, calea transversală, a Belgradului. Statul bulgar se formează, se păstrează și ia titlul imperial ce i se recunoaște, pentrucă, având Durazzo, el domină vechea Cale Egnatia care ducea direct la Constantinopol.

Se poate spune că erau, în afară de molaticii Latini dela Constantinopol, cari nu făceau decât să cerșească ajutoare Romei, în afară de fantoma latină, care n'a avut niciodată o existență concretă, trei State, pentrucă erau trei curente de comerț, legate de trei drumuri.

Acum, aproape după șazăci de ani dela stabilirea Imperiului Latin, Grecii din Niceea au cucerit Constantinopolul aproape fără nicio împotrivire.

Importanța pe care cucerirea de către Greci a Constantinopolului o poate avea pentru noi, nu există totuși pentru contemporani. Mai întâiu pentrucă acest Imperiu Latin era considerat de mult timp ca un muribund. Era „un om bolnav” la Bosfor, înainte de 1204, dar mai târziu el se va pune pe picioare făcând o călătorie în Asia Mică, foarte prielnică sănătății sale, în timp ce celălalt „om bolnav”, care îl înlocuise, neputând ieși din fatalitatea constantinopolitană, moare.

Cronica lui Martino di Canale, ocupându-se de această reluare a Constantinopolei de către Greci, nu vorbește decât de accidentul fericit care s'a întâmplat „priceputului ce era numit Seniorul Paliolog”.

Și aceasta-i totul.

Dar, în momentul când Latinii au dispărut de la Constantinopol și când Paleologii au reluat stăpânirea orașului imperial fără să-și mai poată vre-odată aminti trecutul, Statul bulgar el însuși era într'o stare de profundă decădere.

Veneția găsisse o rivală în Genova, care, după ce se unise chiar cu Veneția pentru a combate pe Pizani, aliații lui Frederic al II-lea în planurile asupra Locurilor Sfinte schimbasesse direcția în desvoltarea sa economică. Mihail Paleologul câștigasesse Constantinopolul cu sprijinul celorlalți Italieni, și el trecu dominația comercială a orașului imperial și a împrejurimilor asupra asociaților săi, a căror mică flotă îl sprijinise, rămânând ca ei să apere această restaurație greacă.

Genova nu putea să aibă totuși proiecte asupra „Romaniei”, ca acelea ale Veneției, care nu se va mai ridica niciodată în Orient, după lovitura ce i se dăduse la 1261. Pentru comerțul interior, Arpadienii, la capătul puterilor lor, muriau.

Dar atunci, cine va putea să ia locul puterilor dispărute? Imperiul Tătarilor.

El se formează, puțin înaintea jumătății secolului al XIII-lea, în împrejurări care merită o scurtă lămurire.

Statul Avarilor înlocuise, pe acelaș teritoriu, Statul Hunilor. Dominația Pecenegilor și a Cumaniilor n'a fost decât continuarea dominației Avarilor prin aceeaș rasă, sub un alt nume, dacă nu în Panonia, cel puțin în țările Dunării de jos. Ungurii ei înșiși au reprezentat, ca rasă, între Avari și între Pecenegi și Cumani, sau alături de aceștia din urmă, aceeaș dominație uralo-altaică.

Pentru Bizanț, ei erau „Turci” ca și ceilalți.

Dar Pecenegii, căutându-și norocul în Peninsula Balcanică, au fost distruși de Bizantini, către sfârșitul secolului al XI-lea. Cât despre Cumani, regele Ungariei interveni și li impuse trecerea la creștinism, prin misionari pe cari îi trimitea și îi ocrotia.

Odată cu prezența unui episcop cuman începe și dominația ungară în aceste regiuni. Păgânii, puțin numeroși, revin în stepă și se pierd acolo; alții trec în Ungaria chiar, unde vor exista mult timp, formând una din populațiile supuse autorității regelui.

Un gol s'a format totuși astfel în aceste regiuni. Regele Ungariei a distrus celelalte stăpâniri uralo-altaice, dar el nu a putut să le înlocuiască, el care căuta în toate părțile Sași și alte elemente pentru a împopora propriile sale regiuni.

La începutul secolului al XIII-lea, unul din regii Ungariei a avut o măreață idee, care, bine înfăptuită, ar fi schimbat soarta acestor ținuturi, însă o idee care ar fi fost cu totul nenorocită pentru toate națiunile care trăesc de-o parte și de alta a Dunării. El a chemat pe Cavalerii Teutoni. Germanii dela Ierusalim au fost așezați în Transilvania meridională, alături de „orașul coroanei”, Kronstadt pentru Germani, Brașovul Românilor, sau Brassò pentru Unguri.

Cavalerii aveau toată libertatea să se întindă până la Dunăre. Ei au depășit chiar programul lor regal grăbindu-se să adune toate teritoriile care nu trebuiau să li revie decât

mai târziu. Nestatornicia lor a fost curând pedepsită. Cum ei luau aere de autonomie, care nu conveniau regalității ungare, ea i-a atacat și, cu tot sprijinul Sfântului Scaun dat cavalerilor, ea a constrâns pe Teutoni să părăsească ținutul Transilvaniei și al Munteniei superioare pe care-l cuprinseseră.

Mai târziu ei au fost chemați în Prusia, însă, dacă nu s'ar fi produs neînțelegerea între ei și regele Ungariei, pe țărmurile Dunării ar fi fost o colonie germanică, și, după cum se vede, această realizare națională ar fi schimbat cu totul aspectul Sud-Estului european.

Dar, odată Teutonii plecați, regele Ungariei nu a avut cu ce să-i înlocuiască. Fără întârziere, peste Cumanii adânc destrămați de Ungaria, vin Tătarii, supt urmașul marelui cuceritor al Asiei Centrale și Occidentale, Ghingiz-Han.

Ei au făcut mai întâiu ce făcuseră, înaintea lor, Maghiarii. Au început să devasteze, și isprava lor s'a întins până la coastele Adriaticei. Regele Ungariei, nefiind în stare să se opună înaintărei lor, căută scăpare în acea parte a țărmului Dalmației, de unde va reveni, mai târziu, foarte mirat de a regăsi o țară unde își putea relua stăpânirea care părea distrusă pentru totdeauna.

La conciliul de la Lyon, toată creștinătatea occidentală se ocupa de soarta Europei întregi, în urma năvălirii Tătarilor¹⁾. Fiecare înțelegea că un pericol așa de îngrozitor nu amenințase încă niciodată civilizația creștină. Dar trebuie să ne oprim aici, — de și ținând seama de toate nenorocirile pe care le-a provocat această năvălire —, în ceia ce privește caracterul distrugător al Tătarilor.

Când Tătarii s'au înapoiat, ei au părăsit Ungaria, Transilvania, păstrând numai stăpânirea asupra Rușilor. Statul Chievului dispăre, iar Moscova se ridică mai târziu, ca o continuare a dominației tătare: nici bizantin, nici slav și cu atât mai puțin occidental, acest Stat nu va face decât să repete dominația tătară în stepă.

În acelaș timp, Tătarii au avut supt mâna lor, dacă nu întreg teritoriul țărilor române, cel puțin ceia ce va forma

1. Vezi naiva mențiune în Martino di Canale: „Maintes fois y furent dites ileuc, et de secore la Sainte Tere delà la Mer et de secore l'Empire de Constantinople et de aler chascun en contre les Tatars por ce que il manivent le char humaine“ (p. 404).

mai târziu Moldova. Ei se sprijiniau la Sud pe Crimeia, deținând gurile tuturor râurilor Rusiei meridionale : Moncastro, sau Cetatea-Albă, cu limanul Nistrului, Tana, la gura Donului, Lerici, la aceia a Niprului. Era un Stat cu totul civilizat, care ni este cunoscut, la sfârșitul secolului al XIII-lea, prin călătoria lui Marco Polo. Vizitând Imperiul lui Cubilai Han dela hotarul Tatariei asiatice și a Chinei, Venețianul povestește lucruri cu totul neașteptate privitoare la organizarea economică a acestui imperiu imens care se întindea din China până la hotarele Ungariei.

Avea hârtie-monetă. Orice negustor trebuia să depeie în tezaurul Hanului aurul său, argintul, pietrele prețioase, perlele sale, și el primia ceia ce Marco Polo numește, în franțuzeasca sa, corespunzătoare francezei lui Martino di Canale, o, „chartrète”. Cu această „hârtiuță”, purtând pecetea Hanului, se putea pleca din Altai pentru a ajunge la Carpați. Negustorul venețian își dă seamă de foloasele acestui sistem, mai ales cu privire la greutatea de a mânui piesele grele de metal din Evul Mediu.

Pe drumurile importante existau poște cu stațiuni. Se vorbește de 10.000 de astfel de popasuri, de 300.000 cai întrebuințați pentru comunicații.

Primele drumuri plantate cu arbori le datorim Tătarilor. E un capitol în Marco Polo în care se spune că la fiecare trei sau patru unități de măsură era plantat un arbore ¹⁾. Și, când cineva tăia unul din acești arbori, el primia imediat pedeapsa cuvenită.

Acest Stat reprezintă oricât o formă superioară a civilizației Evului Mediu. El înfățișa, pentru comerțul lumii, unul din cele mai bune mijloace de comunicație și o siguranță a legăturilor ce nu se cunoștea altădată.

Teroarea Hanului stăpâna toată organizația, care poate fi socotită perfectă pentru această epocă. Și sistemul a fost atât de durabil, încât el a rămas în Rusia până la sfârșitul Evului Mediu, ba chiar până mai târziu de această epocă. Moneta rusă, „denghi”, poartă, până astăzi, numele monetei tătare.

Sistemul vamal ²⁾ s'a păstrat până în secolul al XVIII-lea,

1. Toutes les mestres voies que vont li marchans et messages et toutes autres genz sont planté grans arbres l'un près de l'autre, à deux ou trois pas ; Pauthier, *Marc Pol*, 1865, pp. 321 și urm., 337, 342. Depozit de grâu pentru caz de foamete, *ibid.*, pp. 345—346..

2. Pauthier, *o. c.*, p. 326.

nu numai în Peninsula Crimeii, dar și în Moldova, care a conservat chiar terminii tătari. În amândouă țările există aceeași împărțire a mărfurilor în două categorii: cele ce erau taxate după felul lor și cele ce se taxau după greutate. În amândouă țările era „vama cea mare” și „vama cea mică”. Tot astfel vama centrală și dreptul suveranului de a-și rezerva anume articole de comerț. În sfârșit atribuirea unei părți a veniturilor cutărui ofițer sau cutării instituții.

A fost chiar o încercare, aceea a lui Ciochi¹⁾, de a introduce sistemul tătar în Balcanii bulgari. Și abia la începutul secolului al XIV-lea se produce o restaurație creștină, dar ea nu se datorește decât noii căi de comerț, care supt raportul economic, va înflori în tot timpul secolului al XIV-lea.

1. De unde Ciurchii Ieșeni, lângă Tătărași.

CAPITOLUL IV.

NOUL REGIM AL COMERȚULUI PE DUNĂREA DE JOS ȘI ÎNTEMEIEREA STATELOR ROMÂNEȘTI

Ni închipuim de obicei că năvălirea tătară a distrus aproape regatul Ungariei, iar unele izvoare, ca, de pildă, povestea călugărului Roger, redată într'un ton plângător, face să se creadă că, după trecerea hoardelor conduse de către descendenții lui Gînghiz-Han, unele regiuni nu s'ar mai fi putut reface niciodată.

Se poate însă opune „poemului jalnic” al lui Roger, faptul că, după câteva luni, regele Ungariei revenind de pe țărmurile Adriaticeii, nu numai că regatul a putut să-și reia dezvoltarea naturală, ci imediat după dispariția Tătarilor noua regalitate ungară, angevină, a încercat să întemeieze ceva nou. Și, dacă dezvoltarea regatului nu a fost ascendentă, nu sunt vinovați Tătarii, ci slăbiciunea dinastiei Arpadienilor, precum și dispariția cauzelor care o aduseseră până aici.

Iar, dacă marea pustiire a Tătarilor ar fi distrus, prin jafurile hordei, provincii întregi, ar fi fost cu totul imposibil de a se reface regatul, de a se încerca la câte-va decenii mai târziu, să i se dea noi provincii economice.

Dar mai este o urmare, de și mai mare însemnătate.

Către jumătatea secolului al XIII-lea, regele Ungariei chiamă pe Cavalerii Ospitalieri și vrea să-i așeze la Dunăre. Deci, regalitatea ungară, care făcuse mai înainte apel la Cavalerii Teutoni, voind să întemeieze, la începutul secolului al XIII-lea un fel de Prusie dunăreană, s'a gândit, puțin timp după ce năvălirea tătară se retrăsese, a aduce pe cavalerii francezi, „latini”, din Ierusalim, pe valea fluviului.

Privilegiul dat cu acest prilej există¹), și el formează unul din actele cele mai vechi și cele mai însemnate în acelaș timp, pentru primele întemeieri românești în această vale. El a fost confirmat de către Papa, câțiva ani în urmă, astfel că există o oarecare probabilitate că acest privilegiu, acordat de către regele Ungariei maestrului Raimbaud, represintă cel puțin o parte dintre Ospitalieri, a fost pus în execuție.

Era vorba, nu numai de a crea un zăgaz contra prezenței și desvoltării puterii tătare în aceste părți dunărene, ci, în acelaș timp, de a obliga civilizația latină, represintă prin regele cruciatelor, să deschidă comerțului Occidentului, pe care el avea misiunea să-l păzească, regiuni care, până atunci, trăiseră în condițiuni modeste, strâns legate cu neamul care locuia țara, dar nu avea scopuri mai înalte decât valoarea istorică a neamului românesc din secolul al XIII-lea.

Și iată că regele Ungarici înțelegea să li dea cu mult mai mult decât obținuseră Teutonii.

Mai întâiu, toțimunții. Apoi, stăpânirea primelor întemeieri politice românești în aceste regiuni, mai cu seamă în partea până la râul Olt, cu condiție ca Românii să păstreze autonomia lor, dar, în loc de a avea legături de supunere, foarte relative, cu regele Ungariei, să le aibă cu Ospitalierii instalați de către acelaș principe. Mai departe se pomenesc de unele puncte pe Dunăre: Semlinul sârbesc, Celeiul românesc, cu pescăriile lor.

Și amintirea pescăriilor arată că exploatarea economică a Dunării începuse în vederea aprovizionării cu pește de care avea nevoie Transilvania, mai cu seamă pentru marile posturi ale Bisericei ortodoxe. Acestei stăpâniri îi scapă numai Românii de dincolo de Olt, cei ai Voievodului Seneșlav.

Imprejurările care au adus dispariția acestei așezări așa de trecătoare nu se cunosc și nici nu se poate măcar fixa gradul însemnătății ei; n'a fost poate decât o vizită de informație.

Dar privilegiul regelui avea și un scop mai îndepărtat. În acelaș act, se spune că acei cavaleri vor avea un port la Adriatica, la Scardona. Li se da Scardona, pentrucă,

1. Cu greșeli de nume („Lytioy” în loc de Litovoi, „Lityra” pentru acelaș nume) și în Delaville-le-Roux, *Cartulaire*, II, p. 165 și urm., anul 1247. Se întrebuințează de obicei ediția lui Zimmermann-Werner, *Urkundenbuch der Deutschen in Siebenbürgen*, I.

în acel timp, Venețienii dețineau Dalmația, cu Zara, și în acest mod, se deschidea un alt debușeu pe Marea de Vest a regatului. Se crea o nouă cale de comerț plecând de pe coasta Dalmației pentru a ajunge la Dunărea inferioară, acesta era scopul regelui Ungariei.

El a fost părăsit. Regele va căuta să-și întindă influența asupra acestor regiuni în alt mod: printr'o pătrundere directă, prin legături de vasalitate cu noul principat român care exista, atunci, în munții Argeșului. Și au fost alianțe care tindeau, dacă nu să aducă dispariția Statului bulgar, cu totul slăbit, dar, cel puțin, să facă a întra acest Stat într'o situație ca aceea a Munteniei față de regatul Arpadienilor.

Una din urmările năvălirii tătare a fost aceasta. Ea a făcut să se nască, din partea regalității ungare, unele temeri de viitor și i-a dat sugestia de a stabili o nouă cale de comerț. Și, dacă n'ar fi fost decât această idee la stabilirea Ospitalierilor pe Dunărea de jos, și tot ar fi trebuit să fie menționată în această scurtă privire asupra dezvoltării comerțului în Evul Mediu.

Însă urmarea cea mai de seamă a creării Imperiului tătar dela jumătatea secolului al XIII-lea, este alta.

Veneția pierduse în mare parte situația ei la Constantinopol. Trebuie să spunem că activitatea ei, care se îndreptase către mai multe puncte ale coastei europene și asiatice, nu exercitase niciodată în chip mai larg și mai durabil o dominație economică asupra Mării Negre.

Basinul răsăritean al Mării Adriatice era cu totul însuflit pe timpul când Veneția putea să trimeată acolo flotele sale. Dar Marea Neagră rămânea, ea însăși, un ținut abia exploatat înaintea sosirii în vechea capitală a Imperiului a Grecilor din Niceea cu Mihail Paleologul.

Abia în momentul în care Paleologul pune stăpânire pe Constantinopol, când el instalează în cartierul comercial al Italienilor pe asociații săi, Genovezii, comerțul Mării Negre câștigă o însemnătate care nu putea fi bănuită cu câteva decenii mai înainte.

Este adevărat că Venețienii au avut în fundul acestei Mări, la vărsarea Donului, o colonie, care s'a păstrat până în secolul al XV-lea, colonie al cărei nume reproduce pe acela al râului, Tana. Dar Tana n'a avut niciodată, pentru comerțul venețian, însemnătatea deosebită pe care a avut-o,

pentru comerțul Genovezilor, o altă colonie, formată către sfârșitul secolului al XIII-lea, în împrejurări care ne vor rămânea mereu necunoscute, pentru că primul privilegiu n'a fost descoperit și nici nu este nădejde că se va descoperi, și nici socotelile vechi ale coloniei privitoare la această epocă nu există (se găsesc numai pentru secolul al XIV-lea și al XV-lea) ¹).

Colonia genoveză care rezumă toată mișcarea Italianilor în aceste ținuturi și atrage către ea tot comerțul materiilor nelucrate ce veniau din stepa rusă, este Caffa.

Iniințarea ei se datora fără îndoială mai întâiu prezenței Genovezilor la Constantinopol, situației cu totul particulare pe care ei și-o câștigaseră susținând pe Impăratul Mihail, legăturii neîntrerupte ce fusese făcută între Imperiul restaurat și între această republică rivală și dușmană a Veneției, înlăturate prin dispariția Imperiului Latin.

Însă o altă pricină a așezării, a dezvoltării deosebite, a bogatei prosperități a Caffei în tot timpul secolului al XIV-lea și trei șferturi din secolul al XV-lea, este chiar prezența Tătarilor în aceste ținuturi.

Căci Caffa nu este o cucerire : ea este o colonie îngăduită de către Han. Reprezentantul hordei, simțind aceeaș nevoie ca și regalitatea ungară de a avea provincii ajutate în partea dinspre Sud, se adresează acelora dintre Italiani cari aduceau o inițiativă mai îndrăzneată și garanțiile unei activități mai importante, și Caffa devine astfel deuseul marelui comerț tătarăsc, pe care Genovezii se învoiau să-l servească.

Orașul însă nu era singur. Tana n'a înființat niciodată sucursale ; ea a rămas izolată și expusă tuturor atacurilor stăpânitorilor din interior ; colonia Genovei însă reprezintă cu mult mai mult : ea rezuma viața economică a unui întreg ținut întins, și, dacă se socotește și teritoriul mai apropiat, ea este expresia comercială a acelei regiuni mai restrânse care se numea de către Genovezi : Campania, și care păstra până în secolul al XIII-lea și al XV-lea amintirea națiunilor car dominaseră odinioară, la începutul Evului Mediu și puțin mai târziu, aceste regiuni care se numiau Goția și Gazaria,—Goția, pentru că, odinioară, fuseseră acolo Goții Tetraxiți, cari ocupau Crimeea, și Gazaria, pentru că aceste locuri fuseseră dominate de Imperiul Cazarilor.

1. Vezi Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XV-e siècle*, I, prefața.

De-a lungul coastei până la Caucaz, se întindeau schelele care depindeau de această mare capitală Caffa : Cembalo, care corespunde vechiului Symbolum, Soldaia, Sorgat, Copa, cuprinzând populații de mai mică însemnătate, care puteau totuși să ia parte la marea mișcare economică a timpului.

Dar, dacă regele Ungariei, pe de o parte, Hanul Tătarilor, pe de altă parte, socoteau să păstreze aceste noi așezări pentru ei, pentru tezaurul lor, pentru prosperitatea Statului lor, pentru însemnătatea regatului sau a Imperiului lor, ei se înșelau : fiindcă venise momentul, la sfârșitul secolului al XIV-lea, când unele elemente ale trecutului trebuiau să dispară și când pretutindeni se prezinta posibilitatea unor noi întemeieri.

Sistemul Statelor (dacă se poate întrebuința termenul de Stat) din Evul Mediu nu durează decât până în acest moment și, chiar cu începutul secolului al XIV-lea, noile întemeieri se arată. Și, în timp ce acelea din Evul Mediu sunt datorite, adesea, întâmplării, cuceririi, relațiilor feudale, Statele secolului al XIV-lea au un sens mai real și mai adânc. Acestea sunt State necesare, adânc înrădăcinate, care, când vor avea forma organizației de monarhie absolută, se vor păstra și vor domina toată epoca modernă.

Linia comerțului Dunării de jos va crea un Stat, și cealaltă linie a comerțului Crimeii și Caffei, făcând să crească mereu însemnătatea Poloniei, a noii Polonii, care este cu totul deosebită de cea veche, în mișcarea economică, va crea un alt Stat, paralel cu cel care se va stabili mai întâiu în Carpați pentru a coborî curând până la linia Dunării. Aceasta a fost nevoia întemeerii, cu neamul românesc, a unui principat muntean, de-o parte, pentru a servi linia Dunării inferioare, și aceea a creării, după câteva decenii, către 1350—1360, a principatului Moldovei, pe văile Nistrului, Prutului și Siretului. Însă, în ce privește comerțul, aceste State nu s'au întemeiat pentru un singur neam, ci pentru toate națiunile în stare de a face comerț în aceste părți și îndreptate de nevoile timpului a-l face numai în aceste ținuturi

Dovadă că întemeierea acestor două State s'a datorit unor factori însemnați, adânci și durabili, se găsește în răpeziciunea desvoltării lor. Până în secolul al XIV-lea, pentruca un Stat să se poată întinde din locul începutu-

rilor sale la frontiere naturale sau la frontiere aproape de cele naturale, trebuiau zeci de ani, une ori secole. Evoluția ținuturilor este foarte înceată în Evul Mediu. Dacă sunt State care, la un moment dat, printr'o înaintare bruscă, ajung să aibă o întindere mai mare, curând urmează și scăderea dominației lor.

Am văzut Uralo-Altaicii, acele neamuri de stepă care se așezaseră în partea Panoniei. În năvala lor cuprindeau pământuri câte odată foarte îndepărtate și, apoi, imediat după aceea, năvălitorii se strângeau pe o mică întindere; reprezentanții acestor rase de stepă, la sfârșitul primei și celei mai mari sforțări a lor, rămân numai pe o anumită întindere.

Principatul românesc al Valahiei s'a numit chiar dela primele hrisoave, altfel decât prin acest nume străin, care a devenit o poreclă pentru Români. El se numia Țară, „mare” Domnie,,a întregii Țări Românești”. Un așezământ deci în sensul modern, pentru că era vorba de un teritoriu geografic bine mărgenit, care avea menirea de a reprezinta un neam ¹⁾.

Evul Mediu nu se va împiedeca de aceste două idei; el mergea după alte principii, care creau și dezvoltau pe atunci Statele. Și principatul Moldovei el însuși nu era un principat separat prin ființa sa. Cea mai veche denumire a acestui Stat, care se întemeiase în Carpații nordici, la punctul unde se întâlneau frontierele vechii Rusii Roșii, ale Poloniei, ale Transilvaniei și ale Ținutului Tătăresc, nu este simplu : Moldova. Moldova, este râul pe care s'a format primul așezământ; vechea capitală, Baia, se numea „civitas” Molda, „orașul Moldovei”, al râului Moldova. Dar Statul se intitula, la început, altfel : el era „Țara Românească de pe valea Moldovei”. Era deci un așezământ de concurență față de celălalt.

Statul fundat la frontierele ruso-polone era acela care, plecând dela Nord, se opunea celui alt, format între regalia-tatea ungară și între năvălirea tătară.

Către 1350, când întemeietorul se îngropa în mormântul dela Argeș, unde s'au făcut în ultimul timp cercetări de o însemnătate cu totul excepțională pentru arheologia și pentru arta Evului Mediu, găsimu-se acela care-și câștigase autonomia, Vodă Băsraba, în acel timp, principatul muntean nu se

1. Vezi ale noastre *Études roumaines*, I, Paris, Gamber, 1923.

întindea decât asupra a două ținuturi de munte, și regele Ungariei, Angevinul Ludovic, cerea pentru el linia comerțului care ducea dela Brașov, în Transilvania, la Brăila, al cărei nume apare către această epocă, ca acela al unui mare port de legătură cu „păgânitatea” asiatică.

Către 1350, Domnia deținea cuibul Carpaților, însă calea comerțului era aceea a regelui. Regele lua negustorilor cari urmau această cale vamă la trecerea munților. Douăzeci de ani mai târziu, la 1370, toată linia Dunării de jos era a Munteniei, și al doilea urmaș al lui Băsărabă era stăpân și pe unele puncte situate pe țărmul drept al fluviului. Profitând de faptul că Țaratul Bulgariei, Imperiul pretențiunii Bulgarilor, era în plină decădere și muria supt loviturile Turcilor, războinicii români se aflau pe de o parte la Nicopole și pe de alta, la Vidin. Către 1350, Domnia Moldovei nu ocupa decât un mic colț din Carpați și nu depășea valea râului care o văzuse născându-se; câțiva ani mai târziu, ea se întindea pe cursul Siretului : cea de a doua capitală e pe acest râu și zece ani după aceasta, acei cari se consolidaseră pe cursul Siretului și al Sucevei, afluentul lui, ajunseseră, nu numai până la Prut, ci până la Nistru, și aveau vama lor la Hotin și la Tighina (mai târziu Bender), în Basarabia, în ținutul român al Basarabilor munteni. Înainte chiar de începutul secolului al XV-lea, Domnul Moldovei purta titlul de „stăpânitor până la Marea cea Mare”, adică Marea Neagră ; în acel timp Domnul muntean, un urmaș al celui care ocupase Nicopole și care stăpânise un moment și Vidinul, în acel timp, zic, Domnul muntean avea Silistra supt stăpânirea sa, port foarte însemnat¹⁾ în secolul al XIII-lea, ca și Vicina din apropierea gurelor Dunării, dispărută de atunci și din care venise primul Mitropolit, primul arhiepiscop al țării lui. Ceva mai mult, Dobrogea, teritoriul dintre Dunărea inferioară la întoarcerea sa spre Nord și Marea Neagră, era supt influența principatului Munteniei.

Dar, o țară nu se desvoltă cu o astfel de răpeziciune decât numai când existența ei corespunde unei necesități superioare necesităților interioare și restrânse ale unui singur neam.

1. Vezi Edrisi, II, p. 386 : „Drumurile sunt largi, bazarele numeroase și bogățiile abundente”.

În secolul al XIII-lea, am văzut Statul bulgar formându-se datorită mării căi de comerț care duce dela Durazzo la Constantinopol, datorită Căii Egnatia.

Acelaș lucru se întâmplă și cu Muntenia care se întemeiază acum.

Erau trei linii care coborau din munți : linia care mergea la Nicopole, urmând Oltul, cea care urma Dâmbovița, râul care udă Bucureștii, — în acel moment fără o însemnătate prea mare —, și care atingea Dunărea la Giurgiu, și o a treia linie, care se îndrepta spre Silistra. Fără a mai număra marea linie de comerț care aparținuse odinioară regelui Ungariei : linia Brăilei.

În ce privește Muntenia, țara este anterioară drumului de comerț, și voiu fixa imediat împrejurările în care Statul, ocrotind această cale de comerț, a putut să o facă mai sigură și mai durabilă. Cât despre Moldova, calea de comerț este anterioară Statului. Aici este vorba, în adevăr, de o necesitate comercială care a determinat crearea unei forme politice, care rămâne atât de legată cu această formă politică, încât, în momentul când calea comerțului se face imposibilă, prin închiderea ei de invazia turcă, imediat scade însemnătatea acestui Stat al Moldovei. El rămâne o țară înfundată, atâta timp cât nu mai are putința să servească comerțul a cărui creație și dezvoltare erau însăși cauza existenței lui.

Pentru a avea calea comerțului românesc, trebuia și altceva decât vitalitatea Românilor dela Dunărea de jos : trebuia un nou suflu de viață și în Transilvania ungară. Și, în Transilvania, dezvoltarea economică se datorește noii dinastii angevine.

Ungaria Angevinilor este, în multe privinți, o întemeiere cu totul nouă. Căci ar fi o greșală să se socotească acești Angevini drept continuatorii Arpadienilor. Arpadienii sunt reprezentanții cuceririi. Principiul care a ajutat la întemeierea acestei dinastii a fost păstrat atâta vreme cât el însuși avea o valoare, și, îndată ce acest principiu s'a stabilit în viața generală a Evului Mediu, dinastia Arpadienilor s'a resimțit. Ungaria secolului al XIV-lea a fost însă un fenomen al expansiunii latine către Orient.

Între Angevini regatului de Neapole și între Angevini Ungariei, nu era numai o legătură de rudenie, ci și o strânsă legătură politică. Și unii și alții reprezintă două momente

ale dezvoltării aceleiași politici și ale aceluiaș avânt economic, în legătură cu această politică.

Vechii Normanzi încercaseră a se face stăpâni pe coasta orientală a Mării Adriatice. Această politică fusese reluată apoi de către Hohenstaufeni, continuatorii liniei regilor normanzi. Pentru a treia oară, la sfârșitul secolului al XIII-lea, Angevinii stabiliți la Neapole reiau programul expansiunii către Balcani, și, dacă Robert Guiscard a fost oprit întru împlinirea planurilor sale de boală și de moarte, dacă ofensiva Hohenstaufenilor, la sfârșitul secolului al XII-lea, a fost tăiată prin dispariția neașteptată a lui Henric al VI-lea, încă un fapt ce nu putea fi prevăzut, a treia ofensivă a acestei țări normande din Sudul italian a reușit.

Carol de Anjou și fiul său, Carol al II-lea, dețin o mare parte din țărnul albanez. Ei sunt stăpâni la Durazzo. Influența lor se întinde asupra unei întregi părți din Peninsula Balcanică; se poate spune chiar că Albania, națiunea albaneză, câștigă conștiința existenței lor bine determinate și a scopurilor cărora pot să se consacre, prin prezența acestor Angevini.

Albanezii, ei înșiși Latini, mai puțin prin rasă și mai mult prin limbă (deoarece limba lor a cules cele mai vechi elemente din latina care pătrunsese în Peninsula Balcanică), primesc, prin acei Latini cari sunt noua dinastie normandă a Angevinilor, îndemnul pentru o viață politică proprie. Conștiința care lor li lipsea li va veni prin acești cuceritori. Mai târziu, ei se vor libera de constrângerea normandă și vor trăi în mici formațiuni albaneze, albano-slave, în care vor intra și elemente românești. Inșă, la început, a fost nevoie de această acțiune de cucerire din partea „Normandiei” italiene, dominată de Angevini.

Și, în acelaș timp, se vede foarte bine că această expansiune, cu funcție de cruciată, și în legătură cu moștenirea bizantină deschisă, pătrunde înșăși lumea slavă.

Intre Serbia secolului al XI-lea și al XII-lea, care era întregă dalmată, care se forma la Zenta, catolică și latină, și între Serbia rasciană, a regiunii interioare, influențată de Bizanț, dominată de influența greacă, era o mare deosebire. Deci între regii din Zenta și între Nemanizi nu trebuie să se facă o confuzie. Nu trebuie niciodată ca numele ce se continuă să înșele cu privire la realitățile, cu totul deosebite, ce se petrec supt acele nume, și prima datorie

a istoricului este de a atrage atenția când aceste nume reprezintă cu totul altceva decât în trecut.

Însă Nemanizii ei înșiși au, în noua Serbie a secolului al XIV-lea, aceea a marelui Țar Ștefan Dușan, un caracter de împrumut occidental. Dușan ține paznici germani. Țara lui este străbătută de negustori din Ragusa și Veneția. Se bate monedă cu numele său, cu o inscripție latină. Comerțul sârbesc este, în acea epocă, în mare parte, latin. Latinismul pătrunde acum toate domeniile, și nu este o întâmplare vizita marelui predicator al cruciatei din secolul al XIV-lea, amicul și „părintele” lui Filip de Mézières, arhiepiscopul Petru Thomas, făcută pentru a propune Țarului să între în cruciata generală, care era reprezentată de cealaltă parte, în Ungaria, prin succesorul lui Carol-Robert, prin cel de-al doilea Angevin. Regi sârbi se căsătoresc cu principese din Occident ¹⁾. Și nu sunt numai legături de rudenie cu unele case occidentale; în același timp, o întregă lume din Occident pătrunde în Serbia și o schimbă. Astfel proiectele de cruciată dela începutul secolului al XIV-lea pun împreună cele patru ținuturi: Neapole al Angevinilor, Albania ocupată de soldații lui Carol de Anjou, Serbia, asupra căreia se întind înrudirile latine în același timp ca și comerțul din Occident, și Ungaria, care intră în această mare sferă de influență a lumii franceze stabilite la Neapole, nu pentru a rămânea acolo, ci pentru a face din el un focar de influență asupra regiunilor balcanice și orientale.

Și, atunci, Ludovic cel Mare fiind stăpânul Ungariei, el nu înțelegea să rămâe numai în situația de dominator al unei singure țări. Programul lui era mai larg, ambiția lui mai mare, mijloacele pe care le întrebuița întreceau cu mult limitele vechiului Stat ungar și cu deosebire frontierele rasei. Pentru el, Transilvania, Banatul represintau cu totul altceva decât pentru înaintașii lui, cari și ei se infiltraseră în Peninsula Balcanilor și fundaseră teritorii de influență, ca Bosnia și Banatul. Pentru el, Bosnia, Serbia sunt ținuturi de anexat. Bulgaria, pe cale de a dispărea, trebuia să devie o provincie ungurească. Dar nu numai pentru Ungaria, pentru toată acea lume care era repre-

1. Vezi lucrarea noastră, citată, *Formes byzantines et réalités balcaniques* în *Études byzantines*, I.

sintată prin regele Ungariei, după cum el era represintant al rudelor sale dela Neapole.

Ceia ce arată bine caracterul acestei noi regalități, este schimbarea capitalei. Arpadienii au avut una, Angevinii au înlocuit-o cu alta : orașul Timișoara, cetatea de pe râul Timiș. Această capitală a Banatului, care a fost obiect de discuție între Sârbi și Români și care formează capitala părții ce ni-a fost dată nouă, își datorește însemnătatea dinastiei Angevinilor.

Dela Visegrad nu se putea stăpâni teritoriul țintit de regalitatea cruciatei latine a Angevinilor, însă Timișoara era cu totul potrivită acestui scop. E un punct de unde se poate observa Bosnia și Serbia, de unde se poate merge spre Bulgaria, de unde se poate supraveghia ce se petrece spre Muntenia și de unde se poate ținea întotdeauna în mână însemnata cetate a Severinului, aproape de ruinele podului lui Traian, care fusese luată din secolul al XIII-lea, fiind o cheie a Dunărei în acele ținuturi, întărită, colonizată, prevăzută cu un episcop.

Dar, dacă, în acest sistem angevin, Banatul are o mare însemnătate, dacă Bosnia și Serbia sunt provincii de păstrat sau de cucerit, dacă Bulgaria e un punct al programului de mâne, Transilvania trebuia să fie cu totul transformată. Cu o Transilvanie slab populată, pentru dezvoltarea căreia trebuia să se facă apel la Cavalerii Teutoni, cu Sașii cari sunt încă agricultori, făcând comerțul cu vite și cu grâu, regalitatea angevină nu-și putea ajunge scopurile. Trebuia ceva mai de seamă, și, atunci, supt imboldul regalității angevine, marile sate săsești au fost transformate în orașe.

Regalitatea lui Carol-Robert, recunoscut totuși foarte târziu în Transilvania, dar mai ales regalitatea lui Ludovic cel Mare au creat marile antrepozite de frontieră care au fost : Hermannstadt sau Sibiiul, Kronstadt sau Brașovul și Bistritz sau Bistrița.

Și chiar piețele interioare au fost transformate în așa fel încât să poată servi comerțului.

Legăturile orașelor din Transilvania se fac, bine înțeles, pe de o parte cu Muntenia, care dă privilegiile Brașovului în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, și cu Moldova, unde, la începutul secolului al XV-lea, oamenii din Bistrița, ca și cei din Brașov, circulau ca în propria lor țară.

Dar nu erau numai aceste legături cu țările românești, legături care duceau spre Dunăre, la Nicopole, la Giurgiu, la Brăila. La vărsarea Nistrului, era Moncastro al Genovezilor, „Cetatea-Albă” a Românilor, care va deveni pentru Turci, când vor ocupa-o (și probabil că și Tătarii o numiau în acelaș fel), Akkerman.

Orașele din Transilvania aveau, în acelaș timp, legături și cu Occidentul. Provincia era piața centrală pentru noul comerț între Occident și Orient. Negustori din Veneția aveau cu ea legături mai mult sau mai puțin indirecte. Boemia îi trimetea mărfurile sale, dar cu deosebire mărfuri din Europa Centrală, mărfuri germane, fier în primul rând; și stofe din Polonia treceau în Transilvania pentru ca, prin Muntenia, Moldova și peste Dunăre, să ajungă în țările turcești, legate, ele însele, prin cucerirea otomană cu regiunile centrale ale Asiei ¹⁾.

Chiar stofe franceze din Flandra se vindeau la Curtea Domnilor și nobililor din țările române; stofe de Malines, stofe de Ypres și de Louvain.

Și, acum, să trecem la cealaltă cale de comerț, determinată prin crearea noii Polonii.

Fusese odinioară o Polonie unitară, care se sfărâmasese în diferite ducate. Aceste ducate, în concurență cu Rusia Roșie, în concurență și cu penetrația ungară venind din Occident în aceste regiuni ale Galiției, s'au găsit la un moment dat, în secolul al XIV-lea, în mâinile unui singur șef, unui singur rege; cu Vladislav Lokietek începe Polonia nouă, și această Polonie nouă, datorită liniei de comerț, găsește, în curând, în marea personalitate a lui Casimir cel Mare, pe acela care va putea să o întărească și să-i creeze, prin această cale comercială, o nouă prosperitate.

Nici ea, ca și Ungaria, nu avea posibilitatea să creeze orașe prin ea însăși, prin populația care trăia pe teritoriul ei. Cum în Transilvania fusese o luare în stăpânire germanică, tot astfel și de partea cealaltă, în Galiția, a existat o așezare germanică; negustorii germani au fost atrași în această regiune și au întemeiat din nou orașele Cracovia și Lemberg. Cracovia reprezenta pentru Galiția, ceea ce Sibiul reprezintă pentru Transilvania: era întreprizitul

1. Vezi lucrarea noastră, *Istoria comerțului românesc*. În timpul din urmă s'a încercat o restrângere acestui câmp de afaceri spre Sud.

pentru mărfurile venite din Occident. Punctul de plecare pentru mărfurile care venind din Occident, mergeau spre Orient, era Lembergul german, Leopoldul Occidentalilor, pentru Polonii însăși : Lwów de unde Liovul nostru.

În secolul al XIV-lea Lembergul avea o populație foarte amestecată ; erau nu numai Germani, dar și Ruși și Poloni. Caracterul rusesc al orașului dispăruse totuși în întregime. Regele Poloniei stăruise chiar în această privință, întru cât, de atunci înainte, nu mai exista nici vechi drepturi rusești, ci există un nou drept german de Magdeburg, care poate fi dus și în altă parte. Căci negustorii străini venind din țara regelui Casimir și a succesorilor lui nu erau judecați în Moldova după dreptul țării, după acel drept al pământului, amestecat cu legi bizantine : totdeauna ei erau supuși dreptului german de Magdeburg.

Dela Lemberg plecau mai multe căi de comerț. O cale din ele traversând Moldova de a curmezișul, se îndrepta spre Moncastro, Cetatea-Albă. Dar negustorii pentru a merge la Caffa, puteau lua calea stepci, fără să atingă Moldova, și dela Caffa, vin Armeni, vin Saracini, și această populație orientală va servi pentru schimbul mărfurilor și păstrarea legăturilor.

Niciodată Rusia veche, Rusia dela Chiev¹) n'a avut o cale de comerț de însemnătate aceleia care se stabilise între Galiția și între Crimeea genoveză. Moneta care circula în aceste regiuni era cu totul deosebită de moneda transilvăneană. Transilvania cunoaște numai marca de argint, în felul celei dela Sibiiu sau alte variante, dar regiunile orientale, supuse influenței genoveze, se serveau, înainte de toate, de moneda care venea dela Genova, aurul ducaților și rubla de argint.

În acelaș timp cu drumul moldovenesc care ajungea la Moncastro, o altă linie, mai puțin importantă, servește mai ales pentru transportul peștilor din Dunăre, al nisetruului, foarte căutat în orașele poloneze. Acesta ducea la vechea colonie genoveză dela gurile Dunării, care se numia Licostomo, termen grec trecut în italiană, dar pe care Românii ca și Grecii o numeau Chilia sau Kellia. Era o Chilie insulară, cea veche, și în fața ei se ridică o alta în secolul al XV-lea.

Galații nu reprezintă decât prea puțin în această epocă.

1. Vezi *Relations des Mongols, des Tartares par le frère Jean du Plan de Carpin*, éd. Avezac, p. 375.

E ultima limită de retragere a comerțului acaparat de Turci către Occident, și apare abia mai târziu în secolul al XVI-lea. Am văzut că Brăila e mult mai veche : un oraș din secolul al XIV-lea, făcând de atunci comerțul ținuturilor turcești, în timp ce Galații nu sunt decât un sat care va ajunge să aibă o oarecare prosperitate numai atunci când celelalte porturi nu vor mai exista ca locuri de desfacere libere ¹⁾.

Acum, dacă Turcii n'ar fi venit în Peninsula Balcanică, dacă împrejurări prielnice nu ar fi ușurat înaintarea lor, ca : slăbirea neamului sârbesc, dispariția Statului bulgar, neputința micilor națiuni ale Peninsulei de a li ținea piept, dacă acești simpli soldați plătiți ai Imperiului Bizantin n'ar fi devenit, în câteva zeci de ani, stăpânii căilor de comerț ale Peninsulei, — drumul dela Nord, ducând spre Dunăre, drumul dela Apus, ducând spre Durazzo, — dacă Turcii n'ar fi fost chemați (pentru că Turcii au fost pretutindeni chemați acolo unde s'a stabilit mai apoi dominația lor; ei n'au venit din propria lor inițiativă) de către neînțelegerile dintre principii sârbi, de către certele bulgărești, de către greutatea succesiunilor din Muntenia, unde fiecare membru al familiei domnitoare putea să ridice dreptul său de a domni, ei n'ar fi ajuns curând la Dunăre. Și, dacă acest lucru, care nu putea fi prevăzut, nu s'ar fi întâmplat, nu ni dăm seamă ce importanță deosebită ar fi rezultat pentru civilizația lumii întregi din stabilirea acestor noi căi de comerț în secolul al XIV-lea.

Căci și era o întregă lume de înoit. S'ar fi putut trezi viața Peninsulei întregi și s'ar fi putut da Mării Negre toată însemnătatea pe care putea s'o aibă ca mijloc de schimb între ținuturile întinse ale stepei și între ținuturile Traciei și Asiei Mici. Erau posibilități pe care istoria nu le poate înfățișa, pentru că înfăptuirea lor nu s'a produs, dar pe care ea trebuie să le arăte adesea, fiindcă lucrurile care ar fi putut să fie servesc la o mai bună înțelegere a lucrurilor care au fost.

A fost, fără îndoială, o mare nenorocire pentru civilizația

1. Despre toate acestea vezi studiile mele „*Relațiile cu Lembergul*” (extras din revista „*Economia Națională*”), București 1899; *Geschichte des rumänisches Volkes*, I; *Studii și documente*, XXIII; apoi Lucia Charewicz, în *Kwartalnik historyczny*, anul 1924, și Ptaśnik, *Kultura włoska wieków średnich w Polsce*, Varșovia, 1922.

generală întreruperea unui comerț care abia începuse. Și, pentru latinitatea pe care în Orient o reprezintă Românii, păstrarea căilor de comerț ar fi avut o însemnătate deosebită.

Pătrunderea germană în Transilvania și în Galiția, în loc de a se păstra germană în mersul său de mai târziu, ar fi fost captată de prezența elementului latin din valea Dunării și de pe râurile Moldovei. Domnii români din secolul al XIV-lea erau, prin prezența lor în Dobrogea, la Vidin, la Nicopole, la Siliștra, pe punctul de a crea un domeniu latin de rasă și nu numai un domeniu latin de influență comercială sau de formă religioasă, cum încercaseră Angevinii din Ungaria. Cu totul altceva decât un Imperiu latin, având o capitală, și nu un teritoriu. Românii ar fi creat un teritoriu care ar fi transformat capitala.

Dar au venit Turcii, au pătruns în Peninsula Balcanică, au adoptat cea mai mare parte din forme, pentru că nu erau în stare să creeze ceva nou; ei s'au bizantinizat la Constantinopol; ei s'au serbizat, s'au feudalizat în felul sârbesc pe văile interioare ale Peninsulei; s'au oprit la Dunărea românească, dar nu fără să fi luat, în același timp, toate locurile de comerț care corespundeau celor de pe țărmul drept.

Chiar dela început, ei au ocupat Giurgiul; puțin mai târziu s'au arătat la Severin. Nicopolea Mică, orașul român Turnu, a intrat în puterea lor imediat după ce au trecut pe țărmul stâng. Singură Brăila a rămas liberă până la jumătatea secolului al XVI-lea, dar, în acest moment, însemnătatea ei era aproape nulă.

Moldova a rezistat, în timp ce Muntenia a pierdut porturile ei. În primii ani ai secolului al XV-lea, Moldova aceasta, mai bine organizată, având un întreg sistem de fortărețe, a putut să înfrunte pe Mohammed al II-lea, în timpul lungii și glorioasei domnii a lui Ștefan cel Mare. Nu trebuie să uităm că în acest moment Moldovenii tindeau să se stabilească în locul Genovezilor pe țărmul mai depărtat al Mării Negre (ei au ocupat portul Lerici), că ei apărau Caffa contra Turcilor (când Caffa a fost cucerită de Sultan, la 1475, soldați moldoveni plățiți aveau apărarea orașului), că Domnul moldovean, a cărui stăpânire ocupă trei șferturi din secolul

1. Un studiu recent a notat și monograma Asanilor bizantinizați pe perdea de irormânt a Mariei din Mangup.

al XV-lea, încheiase mai târziu o căsătorie în familia principilor de Chiev, cu Eudoxia Olelkovici, apoi o a doua căsătorie în partea Crimeii, luând o Comnenă, din ramura care se așezase în castelul celor doi sfinți Teodor, Theodori, sau Mangup pentru Tătari. Apoi, dacă se observa și amintirea legăturilor care au existat, nu numai între Moldova și între Rusia Roșie, supusă regelui Poloniei, ci și între ea și Marele Duce al Moscovei, acela care pregătia mărirea rusească în viitor, putem să ni dăm seamă că a existat un întreg sistem moldovenesc de dominație economică ce putea să se desvolte.

Dar, la 1475, Caffa a căzut în mâinile Turcilor și, zece ani mai târziu, la 1484, la vărsarea Nistrului Cetatea-Albă devenea Akkermanul lor, în timp ce ei ocupau și vechiul Licostomo al Genovezilor. Marea Neagră devenea pentru comerț o mare moartă, în timp ce basinul oriental al Mării Mediterane putea fi exploatat numai în condițiuni atât de anevoiase, încât republicile italiene au renunțat de a o mai face, și aceasta a fost una din cauzele principale a decăderii lor.

Se găsea din nou un Imperiu asiatic în aceste regiuni, însă acest Imperiu era cu mult mai prejos, în concepțiune și program de viitor, decât toate ce-l precedaseră.

În timp ce Imperiul tătar reprezenta o vastă fundație, cu un sistem economic perfecționat, superior aceluia al multor națiuni europene, Turcii aduceau cu ei, dela începutul așezării lor pe Dunăre și în Marea Neagră, amărteala de care întreg comerțul Orientului a suferit timp de secole.

B. EPOCA MODERNĂ

CAPITOLUL I

COMERȚUL LEVANTULUI PRIN GENOVEZI ȘI VENEȚIENI SUB SUZERANITATEA TURCEASCĂ

În această serie de observațiuni e vorba numai de a da o explicație generală a fenomenelor esențiale ale istoriei comerțului Levantului cu începere dela cucerirea Constantinopolului de către Turci și până la sfârșitul secolului al XVIII-lea, din punctul de vedere al constatărilor ajutătoare istoriei universale. Trebuie deci în primul rând să avem istoria universală înaintea ochilor, și pe urmă să cercetăm ceia ce poate servi să explice fenomenele istoriei universale în istoria comerțului.

La sfârșitul celor patru capitole precedente privitoare la istoria comerțului în Evul Mediu, cred că am reușit să fixez liniile generale ale unui mare sistem comercial care exista în Evul Mediu, care a existat până la sfârșitul secolului al XIV-lea și care s'a păstrat în timpul unei părți din secolul al XV-lea, însă a dispărut, nu zic : chiar în momentul cuceririi Constantinopolului de către Turci, dar în apropiere de această dată.

Această dată, prin ea însăși, nu este de mare interes, însă trebuie să căutăm un eveniment deosebit, care să servească a rezuma o stare de lucruri mai generală.

Existau două mari drumuri de comerț cari mergeau spre Orient. Calea pe mare, arătată de către Heyd în „Istoria Comerțului Levantului în Evul Mediu”. Ea era întrebuințată de către Venețieni și Genovezi.

Și mai exista, în același timp, un întreg sistem continental al comerțului Levantului în Evul Mediu, sistem care se formase încet și care se consolidase tot încet, însă în mod definitiv.

Drumul Dunării ducea în secolul al XIV-lea produsele fabricate ale Germaniei spre Ungaria și spre acea provincie legată de ea prin anexare sau mai curând printr'o colaborare politică cu Ungaria, care era Transilvania. Și trebuia să se treacă prin Transilvania pentru a se ajunge la anumite porturi ale Dunării sau ale Mării Negre, care serveau pentru schimbul produselor occidentale cu produsele Orientului, precum și, prin mijlocul șesului tătaresc pentru a se ajunge la importanta colonie a Genovezilor la Marea de Azov, Caffa, și la întreaga linie de porturi mici ce se întindeau până la munții Caucaz, fără a număra, la vărsarea Donului, Tana venețiană, a cărei istorie nu s'a scris încă.

Mai exista și o altă cale, mai veche, care străbătea Peninsula Balcanilor, calea Belgradului care, dela Dunărea sârbească mergea la Niș, dela Niș la Philippopoli, la Adrianopole și la Constantinopol, calea transversală.

Dar, către 1450, această stare de lucruri dispare, întreagă această prosperitate se pierde, fiindcă se arată împrejurări din cele mai grele. Constatări precise dovedesc în adevăr că în mai puțin de o sută de ani după cucerirea Constantinopolului de către Turci, acest mare oraș comercial avea o importanță economică ce nu se putea deloc compara cu ceia ce fusese sub dominația împăraților bizantini.

Iată o pildă : ceva mai târziu nu se găseau decât zece sau douăsprezece case venețiene care făceau comerțul în această Metropolă a Orientului ¹⁾, și altele nu mai erau nici în altă parte. Comerțul se ridica pentru două categorii de produse, la 150.000 ducați pe an, ceia ce nu-i nimic față cu însemnătatea nesfârșit mai mare pe care o avea mișcarea acestor regiuni în Evul Mediu.

Pe de altă parte, țările românești luau ceva din câștigul comerțului. Mica, dar bogata curte a principilor Moldovei și Valahiei, mai cu seamă a celei dintâi, era întreținută în mare parte, cu veniturile comerțului care trecea prin țările lor, și principatele românești ele înșile luaseră naștere, în parte, prin acțiunea naturală a naționalității ajunsă în plină stăpânire a *mijloacelor* sale, și pentru că întemeierea acestor principate corespundea momentului istoric,

1. Alberi, *Relazioni degli ambasciatori veneti, Turchia*, I, p. 275 (anul 1560).

însă deasemenea în mare parte înființarea lor se datorește și acestei mari mișcări economice care trebuia, în mod necesar, să treacă prin aceste ținuturi.

Însă, aceste principate au decăzut ele înșile; vechile porturi românești pe Dunăre au fost ocupate de către Turci; ienicerii erau în ele, spahii în împrejurimi; pe țarm vameșii turci erau aceia care luau foarte puțin dela un comerț foarte slab, nesemnând de loc cu ceia ce fusese câteva zeci de ani mai înainte.

Se poate spune că Imperiul Otoman, deși cuceritor și triumfător, a fost curând sărăcit și nu s'a păstrat prin propria sa viață economică.

Este foarte ușor de observat care sunt isvoarele prosperității sale aparente și nu e de mirare că vedem dispărând, dela o zi la alta, marele lux, orbitor pentru Occidentali.

Chiar la Constantinopol, unde se obicinuia, când un ambasador străin aducea daruri, să-l facă să simtă că toate acelea nu valorau nimic pe lângă lucrurile pe care le aveau și că darurile puteau numai să facă plăcere, mărețul Soliman, în același timp în care se prezenta cu acest prestigiu de bogăție, făcea comerț cu stofele dăruite persoanei sale imperiale și membrilor curții ¹⁾: el le vindea pentru a mări astfel banii tezaurului său.

Era, în tot cazul, luxul unui Stat parazită trăind pe socoteala celorlalte. În fiecare primăvară, armatele otomane începeau campaniile păstrându-se cele două date bizantine: data de Sf. Gheorghe (în luna Aprilie) pentru plecarea armatelor și data de Sf. Dumitru (luna Octombrie) pentru întoarcerea lor.

Deci în fiecare primăvară, armatele otomane plecau să culeagă contribuția învinșilor, în afară de tribut și daruri. Ele își luau partea din munca vecinilor creștini.

Și acum este vorba de a găsi motivul acestei mari schimbări, acestei micșorări a însemnătății regiunilor, care rămân, fără îndoială, atât în ceia ce privește puterea de producțiune cât și căile de comerț, printre cele mai importante din Europa și din lumea întreagă, regiuni care sunt încă *într'o stare* mai mult sau mai puțin decăzută, dar se ghicește bine viitorul, care poate să le aștepte dintr'o zi într'alta, sub un alt regim, în ceia ce privește Peninsula

1. Alberi, o. c., I, p. 275 (anul 1560).

Balcanică, cu mai puține certuri între vecini cari iau și înapoiază mereu ținuturi care, în ele înșile, nu au însemnătatea care li se atribue.

Pentru a lămuri această scădere, a cifrei comerțului, această sărăcire a unei întregi regiuni importante, și până atunci înfloritoare, a Europei, s'au găsit două motive, dintre care voiu îndepărta hotărît primul, care este de obicei admis.

Se zice : nu cucerirea Constantinopolului de către Turci, nu barbaria otomană, războaiele care timp de un secol au umplut totuși această regiune de devastări și de ruine, în primul rând nu această transformare integrală a Imperiului Otoman (ași zice mai curând : această reformare a Imperiului Bizantin, sub forma musulmană a familiei domnitoare Osman) nu aceasta a adus micșorarea vieții economice, ci cu totul un alt fapt : marile descoperiri occidentale. Oceanul Atlantic a înlocuit Marea Neagră și atunci comerțul oriental a rămas cu totul local, un fel de comerț de a doua mână.

Această explicație ar putea fi admisă cu o condiție imposibilă : dacă comerțul Venețienilor și Genovezilor ar fi fost, mai cu seamă, un comerț de mirodenii și un comerț de stofe orientale. Dar lucrurile nu stau așa.

Se vorbește, în Evul Mediu, despre „camelot”, stofă de păr de cămilă, despre „camocat”, grecescul *χαμουχά*, despre „bocasin”, despre diferite produse ale industriei Orientalilor din Asia Mică sau din regiunile din interiorul Asiei ; dar se uită faptul că acest „camocat”, „bocasin”, sau „camelot”, că aceste produse puteau fi fabricate sau imitate în Europa ; se uită că brocartul de Veneția era o imitație reușită a brocartului bizantin ; se uită că vechea industrie de mătase din Orient, care fusese concentrată, la un anumit moment, într'o oarecare regiune a Greciei pe lângă Teba, fusese mutată în Sicilia și că la Palermo, Curtea foarte luxoasă, îmbrăca, în epoca regilor normanzi, mățăsure fabricate pe loc de către Arabi sau elevii Arabilor.

În ceia ce privește mirodeniile, ele formau fără îndoială un articol important al comerțului Levantului, totuși el nu era chiar așa de însemnat, cum se crede. În secolul al XVI-lea, către 1550, Venețienii, voind să se facă prețuiți la Constantinopol, arătau importanța comerțului lor și nevoia hotărîtă de a li se păstra anumite favoruri ; și ei își ziceau că ar fi putut boicota pe Turci timp de doi ani

ne mai cumpărându-le grâul lor¹). Și, doar scriind acest cuvânt grâu, am atins punctul însemnat al acestui comerț. Și în acelaș timp, fiindcă se vedea decadența comerțului Orientului în ceia ce privește piperul, se credea că, dacă piperul nu mai vine la Constantinopol, ar fi fost mai folositor să se trimită piper din Veneția²), câștigându-se sută la sută. În rapoartele, foarte prețioase ale „baili”-lor, ale reprezentanților Veneției la Constantinopol, care au fost publicate, pentru secolul al XVII-lea de către Barozzi și Berchet, se găsește această constatare importantă că Veneția, în acea epocă, putea să furnizeze piperul, pe care și-l procura de pe coastele Spaniei și Portugaliei.

În bogata sa lucrare „*Histoire du commerce français dans le Levant au XVII-e siècle*” (Paris 1896), Paul Masson a căutat să explice ceia ce el crede că a adus o nouă prosperitate regiunilor din Sud-Estul european și Imperiului Otoman în general. El spune că în momentul în care Portugalia era ocupată de către Filip al II-lea, în timpul în care ea făcea parte din Statele regelui Spaniei, întrucât acest rege nu avea pentru coloniile indiene aceeași atenție, pe care ar fi putut s'o aibe regele Portugaliei, a cărui înțregă însemnătate se sprijinea pe aceste posesiuni și pe puterea economică a acestor regiuni, s'a produs o decădere în acea parte, decădere de care a profitat Mediterana și cu Mediterana orientală, Imperiul Otoman.

Eu n'am putut găsi temeiul acestei lămuriri, ci din contra, cu totul din contra. Către a doua jumătate a secolului al XVI-lea, Turcii înșiși se vor ocupa de India, voind să se așeze acolo³). Și există un proiect despre aceasta: Voiau să facă un canal care să plece din Astrachan și să pue în legătură stăpânirile Hanatului Tătar cu regiunile asiatice. Căutând, din Constantinopol, India, bine înțeles că nu se atacau Portughezii; dușmanii ereditari erau Spaniolii, guvernați de către urmașul lui Carol Quintul, Filip al II-lea. Dar Sultanul ataca posesiunile lui Filip al II-lea nu numai pentrucă era moștenitorul lui Carol Quintul, dar pentrucă a crezut că acolo va putea lua în stăpânire comerțul cu mirodenii.

1. Alberi, o. c. I, pp. 82—83 (1553). Cf. *ibid.*, pp. 183—184 (anul 1554).

2. *Ibid.*, II, p. 399 (anul 1585).

3. Alberi, op. cit., p. 19 (proiect venețian contra Portughezilor pentru India) cf. *ibid.*, II, p. 309 (anul 1585) și cartea mea *Geschichte des osmanischen Reiches*, III.

Comerțul Indiilor era deci încă înfloritor, și se va vedea cum sistemul caravelor, despre care eu am găsit o mărturie într'un isvor francez din secolul al XVII-lea, se lega cu importanța permanentă a comerțului Indiilor.

Deci, nu poate fi admisă lămurirea că decăderea economică a regiunilor din Sud-Estul Europei se datorește concurenței dintre Oceanul Atlantic și Marea Mediterană, concurență în care Mediterana ar fi fost învinsă de către o Americă, ce, — se uită prea adeseori — trebuia să fie mai întâiu organizată pentru a da ceia ce ea putea da. Și atunci rămâne cealaltă lămurire care arată că condițiunile deosebite ale stabilirii dominației turcești au fost acelea care au adus acest fenomen economic.

Mai întâiu, — nu este pentru prima oară când o spun — trebuie să se renunțe cu totul la ideia că Turcii au venit pentru a distruge.

Nu zic că Turcii n'au meritat să fie calomniți, totuși ei au fost calomniți prea mult.

În păreriile obicinuite asupra Imperiului Otoman, este, fără îndoială, multă exagerare rău voitoare; s'au ponegрит Turcii cari mai meritau și altceva, cel puțin în unele privințe și într'o oarecare măsură.

Mohammed al II-lea nu avea ambițiunea să fie un nou Tamerlan; ambiția sa era aceea de a urma împăraților bizantini, în așa fel încât aproape să nu se observe schimbarea; să fie cât mai puțin posibil Turc și cât mai mult posibil Bizantin, aceasta era dorința sa, cea mai însemnată dorință a sa, și, dacă el nu a reușit în totul, aceasta din cauză că a fost constrâns, timp de mai mulți ani, să întreție războaie care s'au continuat după moartea sa.

Dar, de îndată ce a fost oarecare ordine în Peninsula Balcanică, Soliman Mărețul, care a fost cu adevărat un împărat mareț, a reintrat în tradiția Bizanțului.

El nu putea să aibă ideia nebună de a îndepărta din Constantinopol pe cei cari prin inteligența lor, prin munca lor, prin economia lor, prin legăturile lor cu diferitele națiuni ale Europei, îi creiau și îi păstrau prosperitatea. Din contra, el căuta să atragă negustori și iată un caz asemănător care nu e din timpul domniei sale, ci a fiului său, Baiazid al II-lea.

Când acesta a cucerit cele două orașe moldovenesti dela Dunărea de jos și de pe Nistru, Chilia și Cetatea-Albă,

el a transportat la Constantinopol locuitorii din aceste orașe pentru a crea — căci acesta era scopul său — la Constantinopol, în chiar capitala sa, o burghezie în stare să înlocuiască pe aceea care murise în timpul asediului, sau care avusese să sufere urmările naturale oricărei cuceriri, mai cu seamă în secolul al XV-lea, cât și pentru a lucra în locul acelor cari nu mai aveau nici un folos să se întoarcă.

Nu trebuie să se vadă în Mohammed al II-lea *idealul unui organizator*, dar nu trebuie să se vadă în această mare personalitate a istoriei nici un distrugător. În orice caz, el avea mai mult bun simț în preocupările lui economice decât a avut Filip al II-lea prin acțiunea sa îndreptată contra Maurilor și contra Evreilor din Spania. Filip al II-lea a ruinat Spania, pe când Mohammed al II-lea n'a căutat niciodată să sărăciască acest imperiu peste care el s'a făcut stăpân.

Ba mai mult, el și toți Sultanii fără excepție, până în secolul al XVIII-lea — când au fost imitatori ai Occidentului — atât timp cât au rămas în tradiție, n'au vrut să fie inovatori; ei s'au ferit de acest lucru. Orientul are respect pentru tradiție, pentru lucrul moștenit și admis, pentru lucrul ajuns de nediscutat, pentru că toți s'au obișnuit cu el, — ceia ce Occidentul n'a avut niciodată. Și aceasta este o însușire foarte sănătoasă a acestui Orient, fără nici o diferență de națiune sau de Stat.

Sultanii turci n'au avut niciodată ambiția de a fi creatori; ei nu voiau și nu puteau să fie, și atunci, pentru fiecare din reprezentanții vechiului comerț, ei au avut înțelegera necesară pentru a reface ordinea turburată prin cucerire.

Privilegiile date de ei Venețienilor înaintea cuceririi Constantinopolului, scrise în grecește, pentru că greaca și slavona erau, alături de limba turcă, limbi oficiale, caută să păstreze datinele seculare ale Imperiului creștin din Bizanț. Privilegiul dat Veneției, la 1446, are următorul cuprins ¹⁾:

„Eu, marele stăpân și marele emir, Sultanul Mohammed, fiul marelui stăpân și al marelui emir, sultanul Murad-bey, jur pe Acela care a creiat cerul și pământul, pe marele nostru profet Mohammed, și pe cei șapte comentatori pe

1. Vezi textul în memoriul nostru asupra privilegiului acordat de Mohammed II în 1453 orașului Pera în *Analele Academiei Române*, anul 1913.

cari îi avem și îi recunoaștem, noi Musulmanii, și pe cei 124.000 de profeți ai lui Dumnezeu, între cari primul a fost Adam și ultimul Mohammed, care a creat credința Musulmanilor, și pe credința pe care o împărtășesc și o recunosc, și pe viața și pe capul tatălui meu și pe viața și pe capul meu, și pe sabia cu care mă încing, etc.

„La 23 ale lunii Februarie, ziua a patra a săptămânei, anul al noulea al indicției, hotărâsc și zic că voi eu avea cu părintele Stăpânirii Mele, Dogele Veneției și cu comunitatea respectată și strălucită a Veneției și cu dregătorii lor, mari și mici, o pace întreagă și neclintită, egală și bună, pe mare și pe uscat, cu toate cetățile, cu toate ținuturile, cu toate insulele și cu toate regiunile peste care stăpânește marea suveranitate a Veneției”.

Acesta nu este un tratat, pentru că Turcii, până la o anumită epocă, nu au încheiat niciodată tratate pe picior de egalitate. Ei au avut mereu o anumită închipuire care preamăria puterea lor. Ei dădeau acte de iertare, numind pe Dogele Veneției, „părintele lor”, dar în același timp fiul se credea cu mult superior acestui părinte, căruia îi da de pomană unele concesiuni. Dar aceste concesiuni erau întinse și asigurate.

Cât despre Genova, chiar a doua zi după cucerire, Mohammed al II-lea acordă comunității din Pera, pe care o înfățișează ca pe o imploratoare, ca pe un sclav pe care ar fi putut să-l nimicească sau să-l alunge, dar căruia îi îngăduie să rămâie acolo fiindcă poate să-i fie folositor și fiindcă se obligă să-i fie tributar, acest privilegiu :

„...Nobilii oameni din Galata și Pera s’au înfățișat la Curtea Stăpânirii Mele și au venit să se plece înaintea Stăpânirii Mele pentru a se supune și a-mi fi ca sclavi. Și ei au cerut să păstreze datinele în toate posesiunile Stăpânirii Mele și să poată administra cetatea lor Pera, averile lor, casele lor, magazinele lor, viile lor, morile lor,”... etc.

El le-a garantat „toate corăbiile lor, toate bărcile lor, toate mărfurile lor și toate femeile lor și toți fiii lor, și toți servitorii lor după voința lor, pentruca ei să poată continua liber comerțul lor”. Ei vor dărîma numai zidurile lor, nu vor mai suna clopotele și nici nu vor mai întrebuița nici chiar obiceiul oriental, după care, în lipsă de clopote, se chemau credincioșii la rugăciune, lovindu-se cu un ciocan într’o scândură. Ei nu vor mai ridica alte bi-

serici. Dar, în afară de aceasta, ei vor rămâne stăpâni pe privilegiile lor.

Și cu toate acestea, cu toate că Mohammed al II-lea și toți urmașii săi, își Soliman mai mult chiar decât Mohammed al II-lea, pentru că el era mai „imperial” — dacă se poate în-trebuința cuvântul, — și cu toate că toți acești Sultani turci au dorit din inimă să păstreze obiceiurile, totuși comerțul a decăzut. Care a fost cauza acestei decăderi? A fost în însăși viața Imperiului, o lipsă de producție, o întrerupere a căilor de comerț?

În acest fel trebuie să se pună întrebarea și trebuie să se răspundă cu hotărîre : Nu.

Cucerirea Constantinopolului a fost ultimul punct al unei expansiuni asiatice, Constantinopolul fiind, din atâtea puncte de vedere, o continuare a Asiei. Mohammed avea, înainte de cucerirea Constantinopolului, un sistem, un regim, și acest sistem și acest regim economic îngăduiau un schimb de mărfuri foarte însemnat, în așa fel încât nu era niciun motiv ca producțiunea să se întrerupă.

De fapt nu creștinii produceau cea mai mare parte a bunurilor industriale.

Creștinii erau, cu deosebire, agricultori și podgoreni. Grecii formau o burghezime de negustori, de mari negustori și mai cu seamă de mici negustori. Dar cei cari lucrau, meseriașii, erau, în primul rând, chiar Musulmanii, și acești Musulmani continuă să păstreze și astăzi vechile meșteșuguri, care sunt în totul respectabile.

Se lucra, este adevărat, se continua să se lucreze, dar cât despre căile de comerț, iată într’o lucrare franceză din secolul al XVII-lea, în călătoria lui Boullaye Le-Gouz, publicată la Paris în 1657, o listă întregă de caravane : dela Cracovia la Constantinopol ; dela Smyrna la Constantinopole : 8 zile. Era o caravană foarte importantă, dela Ragusa, care venea odată pe an. Era caravana dela Constantinopole la Alexandria : pleca în luna Septemvrie și se reîntorcea în luna Februarie. Sunt și căi interioare : caravana dela Alexandria la *Damasc* ; dela Dșagatai la Maroc, în Indii ; cea dela Cairo la Meca. Mai era caravana dela Alep la Bagdat : la fiecare două luni. Dela *Damasc* la Basora, odată pe an. Legături foarte dese se întrețineau cu Tebriz și, prin Tebriz, cu Kasbin, cu Uzbeg și Ispahan. Cu China chiar, era o legătură care mergea prin Delhi,

Agra, în Indii, prin Golconda. Era linia dela Samarcand, în Statul tătar spre China, odată pe an, și călătoria dura șase luni. Mai era în fine, drumul dela Moscat la Goa, și se adaogă că o schimbare a fost adusă în momentul când Spaniolii au înlocuit pe Portughezi la Goa ¹).

Deci, producția exista, căile de comerț nu erau întrerupte și totuși Venețienii se plângeau că, chiar dela început, comerțul nu mai mergea. Iată însăși mărturisirile lor :

„Turcii nu sunt negustori și cei cari sunt nu au încă curajul care le-ar trebui pentru a se aventura prea mult pe mare” ²).

Raportul bailului venețian din 1534.

Un altul zice :

„În acest moment se găsesc puțini negustori la Constantinopol, și am putea să ne minunăm că și aceștia se mai găsesc acolo, fiindcă toți se plâng că nu câștigă aproape nimic ³”.

Aceste constatări se regăsesc aproape în fiecare raport al bailului.

Iată acum explicația acestor fapte : Venețienii căutau înainte de toate, grâul dela Dunărea de jos. Către 1360, conflictul între Venețieni și Genovezi exista din cauza monopolului pe care fiecare voia să-l aibă în regiunile sale ; aceasta îi interesa. Dar, fără îndoială, din cauza războaielor interioare, se puneau mari greutăți comerțului cu grâu. Din partea ei, Veneția rămăsese, după un timp numai, cu câteva alte articole de comerț, ea vindea țesături de lână și de mătase, și tot astfel cositor ; ea exporta mercurie (mărunțisuri), produsele sticlărilor sale, pentru a lua în schimb carne conservată, fier, frânghii, piatră acră, și atât ⁴). Ceia ce ea făcea, era mai cu seamă, în primul rând, un comerț de export al produselor de lux.

Dar iată ce se găsește într'un raport al unui bail. La epoca în care Imperiul Otomanilor era condus de cel mai mare dintre miniștrii lui Soliman, pentru că el este acela

1 De la Boullaye Le-Gouz, *Les voyages*, Paris, 1657.

2. I. Turchi non sono mercatanti e quelli che lo sono non hanno ancora preso tanta audacia da commettersi molto ai rischi del Mare ; Alberi, *o. c.*, I, p. 18 (1534).

3. Si trovano ora in Constantinopoli pochi mercanti, ed è maraviglia che anche quei pochi vi si trovino, perchè tutti si lamentano che fanno poco guadagno ; *ibid.*, mai departe, anul 1553.

4. Alberi, *o. c.*, I, pp. 274—275 (anul 1560).

care a avut o influență cu totul dominatoare asupra Stăpânului său și ne-am putea întreba dacă Soliman a creat pe Vizirul său Ibrahim, sau dacă nu cumva Ibrahim a fost acela care a creat personalitatea imperială a lui Soliman — pe vremea lui Ibrahim, se cumpăra o mulțime de stofe de lână și de mătase cu un preț eftin și cu bani gata¹⁾; acum trebuie să treacă doi ani pentru a vinde ceia ce se vindea înainte într'o săptămână. Sultanul el însuși, în oarecare măsură, da exemplul, însă, pentru Venețieni, aceasta a fost un rău, deoarece, devenit credincios odată cu bătrânețea, ca și Ludovic al XIV-lea în ultimii săi ani, Soliman înțelegea să se scuture de luxul care credea că-i apasă sufletul și el se îmbrăca cu haine de lână, cerând ca și ceilalți să-i urmeze exemplul.

Deci, grăul nu mai putea fi cumpărat, o bucată de vreme, în vechile condițiuni, iar în ceia ce privește produsele vândute de Veneția, după ce luxul dela Constantinopol scăzuse, (după moartea lui Soliman nu s'au mai făcut cuceriri mari; Imperiul, nemai fiind cuceritor, nu mai avea la dispoziție mijloacele de care dispunea Soliman în epoca lui Ibrahim), se aducea marfă proastă. Cât despre stofele de lână și camocat, ele se găseau în alte mâini.

În urma războiului contra Veneției, Genova era slăbită și, ceva mai mult, primind cele mai grele lovituri prin cucerirea turcească, ea nu s'a mai putut ridica niciodată.

Mai întâiu, ea pierduse Caffa, ocupată la 1475 de către Turci. Tot domeniul comercial al Mării Negre dispărea și, de atunci înainte, nu mai era cu putință să se exploateze ținuturile Pontului Euxin pentru prosperitatea Genovei, Republica însăși găsindu-se într'o situațiune geografică rea, având o vecinătate care tindea să-i răpească independența, Franța regală și ducatul „regal” de Milano.

Și mai era încă un neajuns pentru Genova; acela că ea pierduse insula Chio,—mult mai târziu, în secolul al XVI-lea, este adevărat, — în timp ce Veneția păstra „regatul” Cretei până la jumătatea secolului al XVII-lea, când începe războiul acela care a transformat insula într'o colonie neglijată a Imperiului Otoman. Și nu numai că Veneția nu pierduse Creta, dar ea a câștigat celălalt regat,

1. Un mondo di panni di lana e di seta a prezzo vantaggioso e a danar contanti; *ibid.*, pp. 101—102 (anul 1553). Cf. *ibid.*, p. 183 (anul 1554); II, pp. 46—47 (anul 1564).

al Cyprului, prin abdicarea acelei fiice a Veneției care a fost Caterina Carnaro, soția ultimului Lusignan domnitor în Nicosia, a regelui Jacques. Astfel că, la sfârșitul secolului al XV-lea, Veneția având două puncte de sprijin, în apele Mediteranei orientale, dispariția comerțului său la Constantinopol era larg compensată pentru că aceste două insule atrăgeau comerțul din Orient.

Era deci și pentru ea o schimbare de direcție : comerțul se așează în altă parte, și Veneția găsește chiar folositor că comerțul pe care îl făcea la Constantinopol, în condițiuni vamale foarte discutabile, se muta în aceste insule, care erau ale ei. Iată pentru ce, la sfârșitul secolului al XVI-lea, au fost negustori din Cypru și din Creta care s'au așezat până în Galiția ; o puternică colonie de Cretani și chiar de Ciprioți trăia în orașele Cracovia și Lemberg și dețineau o parte foarte însemnată din comerțul Poloniei.

Atâta timp cât Genova a păstrat, până la jumătatea secolului al XVI-lea, insula Chio, insulă foarte bogată, această colonie a fost administrată separat, ca un domeniu special, de către o companie genezeză, având o organizație din toate punctele de vedere asemănătoare aceleia a orașelor italiene. Un călător francez, Nicolas de Nicolai, care străbătea Orientul, pe vremea ambasadei dela Aramon, către 1550, arată că nu era în lumea întreagă o insulă atât de bogată, oameni așa de ospitalieri, obiceiuri populare, atât de frumoase ca în Chio.

Dar, când, abia după câțiva ani numai, insula Chio a fost confiscată de către Turci, Genova a pierdut în aceste regiuni orice punct de sprijin.

Veneția ea însăși s'a văzut redusă în rolul său în Turcia prin apariția anumitor intermediari. Cari erau intermediarii creștini și cei de altă religie, în Imperiul Otoman ?

Erau creștini de trei feluri. Mai întâiu Levantinii. Aceștia erau vechi Genezezi, dar transformați, după un oarecare timp, în semi-orientali de religie catolică, cari păstrau dragostea lor pentru credința și vechile lor obiceiuri. Ei se căsătoreau între ei, dar i-ar fi fost foarte greu unui Levantin, din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, să-și amintească tradițiile de familie cari să-l readucă în Occident. În același timp, legăturile lor cu Grecii erau din ce în ce mai strânse. Existau căsătorii mixte și chiar

călătorii francezi din secolul al XVI-lea însemnează faptul că în aceste căsătorii mixte fiecare își păstra religia, dar chiar păstrând-o, Grecul era puțin Levantin și Levantinul se făcea puțin Grec.

În această lume, cu un caracter mai amestecat, nu mai era, dela un timp, nimic din ceia ce făcea odinioară puterea sa, legăturile neîntrerupte cu Metropola. Bailul venețian chiar, păstrând drepturile sale, se plânge, din când în când, că o parte din oamenii săi părăsesc protecția Republicei și se fac „kharadșari¹⁾”, adică oameni cari primesc să plătească „kharadsch”, tributul, devenind astfel cetățeni de al doilea ordin al Imperiului Otoman. Cât despre Genova, aceasta a pierdut chiar dreptul de a avea reprezentanți la Constantinopol, drept pe care ea a căutat în două rânduri să-l recâștige : odată în secolul al XVI-lea și altă dată în al XVII-lea, însă fără un cartier politic al Genevezilor la Constantinopole.

Mai erau deasemenea și alți creștini cari serveau de intermediari : Ragusanii, cetățenii Republicei Ragusa, care era una din minunile lumii prin așezarea sa, prin frumusețea cadrului naturii și prin marile amintiri istorice, ca și prin spiritul de inițiativă care a deosebit acești Slavi, acești coborâtori ai Romanilor dela Adriatică, influențați de viața italiană.

E în adevăr uimitor de a vedea cum acești oameni, în cea mai mare parte destul de săraci, socotiți de Turci drept sclavi ai lor, supuși la toate batjocorile, neavând nici o putere politică, nici o adevărată putere politică în care s'ar fi putut încrede și sprijini, iau parte însemnată la viața tuturor acestor regiuni.

Se întâlnesc mai întâiu ca informatori politici, ca purtători de știri ; pe de altă parte, ca negustori. Colonii sunt așezate la Belgrad²⁾ și până la Timișoara, în Banat ; îi găsim la Adrianopole, la Silistra, având dela un oraș la altul, legături foarte strânse între ei. Am publicat eu însu-mi³⁾ un număr de documente privitoare la acești Ragusani cari ajungeau să se fixeze în țările române și să

1. Alberi, *o. c.*, I, pp. 185—186 (anul 1554).

2. Cf. *Voyage du Levant par le Sieur D. C.*, 1621, p. 54 : „Tout le trafic de la ville de Belgrade est entre les mains des marchands ragusois, qui y demeurent avec beaucoup de liberté ; il y apportent des draps et y achètent des cuirs, des laines et des cires, qu'ils portent à Anc ne pour les distribuer par toute l'Italie”.

3. Vezi Hurmuzaki, *Documente*, XV.

ia în căsătorie principese, ca aceia care, în 1580, a devenit soția lui Giovanni de Marini Poli, aparținând unei vechi familii din Ragusa, fratele lui Giovanni, Pascal, fiind un negustor bogat și agent politic foarte întrebuițat în Principatele Române.

Mai erau, bine înțeles, și nu în ultimul rând, Grecii. Neamul lor nu s'a descurajat prin cucerirea otomană; așa zice chiar că, în anumite privințe, Grecul a profitat dela Turc, ceia ce era foarte posibil, dat fiind o oarecare greutate a spiritului cuceritorului, stângăcia lui pentru funcțiunile economice, obișnuința lui de a fi servit. Căci cine nu face serviciul sclavului, sfârșește prin a suferi dominația acestui sclav.

Înainte de a se împlini o sută de ani de la cucerirea lui Mohammed al II-lea, Grecii se făcuseră foarte importanți. Dar ceia ce îi împiedeca să joace cel mai mare rol, pe care l'ar fi avut altfel, e faptul că ei nutreau ambiții politice. Patriarhul, care purta încă pe pieptul său vulturul cu două capete al împăraților bizantini, era, în fond, un împărat, singurul împărat posibil pentru ai săi, pe care îi domina prin religia neclintită. Umilit, exploatat de Turci, el rămânea unul din factorii importanți ai Imperiului; în fruntea unei întregi Curți, el avea la dispoziția sa o ierarhie episcopală în care trăia toată amintirea trecutului creștin.

Și apoi, mai era o puternică viață creștină la Dunăre, în principatele Moldovei și Munteniei, unde, din secolul al XVI-lea, elementul grec se infiltrează, se asociază cu elementul român, având dreptul de a reprezenta continuitatea creștină, tradiția imperială în aceste regiuni. Dacă Patriarhul este întrucâtva împărat la Constantinopol, principatele Moldovei sau Munteniei este continuatorul politic al împăraților pentru toată această grecime. Și atunci, acei dintre Greci cari sunt bogați, care sunt întreprinzători, aceia caută înainte de toate, să exercite o dominațiune asupra Patriarhului și asupra acestei ierarhii episcopale, sau să joace un rol la Dunăre.

Să nu vorbim încă de Armeni. Armenii erau foarte puțin numeroși în comerț, și rolul lor la Constantinople, în secolul al XVI-lea, nu era prea însemnat.

Și atunci, fiindcă Turcul nu era negustor, fiindcă Grecul făcea politică, fiindcă cei câțiva Ragusani erau risipiți

peste tot și fiindcă Veneția mutase comerțul său în posesiuni proprii, iar Genova era pe moarte, a fost un neam care, în secolul al XVI-lea, a concentrat, fără îndoială, în mâinile sale cea mai mare parte a comerțului. Aceștia au fost Evreii din Constantinopol cari, către 1540, aveau aproape monopolul în unele domenii ¹⁾.

Iată ce spune în această privință, acelaș călător francez, un diplomat, Nicolas de Nicolay ²⁾.

„Mulțimea Evreilor locuind prin toate orașele Turciei și Greciei, cu deosebire la Constantinopol, este așa de mare, că faptul acesta e uimitor și aproape de necrezut. Căci numărul celor cari fac schimbul și negoțul cu tot felul de mărfuri, ca și cămătăria cu bani, se înmulțește într'atât acolo dela o zi la alta, pentru marele import și afluența mărfurilor care sosesc din toate părțile, atât pe mare cât și pe uscat, încât se poate zice într'adevăr că ei țin astăzi în mâinile lor cele mai mari afaceri de marfă și de bani ce se fac în tot Levantul. Și astfel prăvăliile și magazinele cele mai bogate și cele mai bine aprovizionate cu tot felul de mărfuri, care se pot găsi în Constantinopol, sunt cele ale Evreilor ³⁾”.

- Neajunsul era acesta : ei erau, în primul rând, cămătari și, în acelaș timp, serveau de intermediari ; ei luau pentru ei câștigul care, mai înainte, revenea negustorilor occidentali. Și bailul Veneției spune următoarele : „Din ceia ce se poate câștiga, 14% revine intermediarilor evrei. Stofele nu mai pot fi vândute fără a trece prin mâinile lor ; camocat-ul de asemenea. Mai mult, fiindcă ei au capital, întrecând chiar pe Greci în această privință, și fiindcă sunt, în acelaș timp, agenții de schimb ai acestor regiuni, ei întrebuițează de asemenea o influență politică extraordinară care le servește și în afacerile comerciale”.

Ei sunt supuși Sultanului, dar ei domină Curtea Sultanului. Medicul Sultanului este de foarte multe ori un Evreu. Confidentul Sultanului deasemenea, cum a fost Germanul Solomon Tedeschi. Ei pătrund în Serai, ca acel don José Nassi, care, către 1570, duce de Naxos, era una din personalitățile cele mai însemnate ale întregii Împărății ⁴⁾.

1. Vezi Alberi, c. c., I, p. 102 (anul 1553) ; II, pp. 53—54 (anul 1564).

2. *Les navigations, peregrinations et voyages faits en la Turquie par Nicolas de Nicolay*, Anvers, 1576.

3. Pp. 245—246.

4. Vezi lucrarea cea mai nouă asupra lui don José, aceia a lui Pericles Zerlentis și recensia mea din *Revue historique du Sud-Est européen*, anul 1925.

Să adăogăm mulțimea Evreilor veniți din Spania, marele rol pe care îl joacă cei din Salonic și din alte părți ¹⁾, și vom vedea atunci o altă cauză a scăderii acestui comerț al Răsăritului, cu toate că el ținea la dispoziția negustorilor, cari veneau din ce în ce mai rar, produse tot atât de numeroase și tot așa de însemnate ca acelea care făcuseră bogăția acestor ținuturi la sfârșitul Evului Mediu.

1. Alberi, *o. c.*, II, p. 443.

CAPITOLUL II

FRANȚA ȘI COMERȚUL LEVANTULUI

Printre noii părtași la comerțul Levantului erau, în afară de supușii noului Imperiu Bizantin, de religie mahomedană, Statele pe care monarhia absolută le formase, pentru acest rol, la începutul secolului al XVI-lea. Și, în primul rând, la începutul epocii acesteia era mai ales Franța regală.

Cândva, într'o frumoasă cuvântare a d-lui Herriot, — pe atunci președinte al Consiliului francez, — a fost vorba de drepturile de protecțiune pe care Franța le avea asupra Bisericii catolice de la Locurile Sfinte, și s'a pomenit numele lui Francisc I. Francisc I ar fi fost acela care ar fi câștigat, dela început, din partea Sultanului Otomanilor, dreptul de a proteja această Biserică din Ierusalim.

Eu cred că această părere, cu toate că este adânc înrădăcinată, sprijinindu-se pe documente ce pot fi atacate, trebuie să fie părăsită.

Dacă, într'un anumit moment, o influență economică franceză se arată în ținuturile Mediteranei răsăritene, pe coaste și în provinciile interioare, care sunt în legătură cu acele coaste, faptul acesta nu se datora unei inițiative politice, unei singure și decisive inițiative politice luată în epoca lui Francisc I. Nu trebuie să ne amăgim în această privință. S'a exagerat, în acel moment, pentru interese politice care au fost servite adoptându-se această teorie, dar nu mai sunt timpurile în care această explicație să fie cu totul necesară pentru a servi aceleași interese, dacă s'ar continua să fie susținute.

Pentru a dovedi aceasta, trebuie să începem ceva mai de departe.

Comerțul Venețienilor și Genovezilor este, din secolul al XV-lea, continuarea unui comerț mai vechiu, comerț datorit unei puternice vitalități economice, unei necesități elementare a două republici italiene, care, cu deosebire Veneția, aveau nevoie de a întinde activitatea lor în regiunile orientale. Aici, prin urmare, nu era nimic de creiat, nu trebuia decât să se păstreze ceia ce exista. Și am arătat că, din partea lor, Sultanii nu aveau nici o teorie la dispoziția lor, că nu aveau nici o dorință de reînnoire; ei înșiși nu căutau decât să păstreze situația pe care o moșteniseră dela Imperiul bizantin.

Cu totul altfel este *expansiunea* comercială a Franței în Orient. Nu este vorba de o vitalitate economică ce nu mai încăpea în sine și care căuta o nouă cale. Nu era nici măcar un centru care să reprezinte acea vieață economică a cărei conducere ar fi luat-o. Portul din Sudul francez, care s'a folosit cel mai mult de comerțul Levantului, care a fost amestecat mai de aproape în dezvoltarea lui, care a apărut mai energic acest comerț atunci când în secolul al XVII-lea se înclina să fie părăsit și ambasadorul Franței la Constantinopol să fie retras, acest port al Marsiliei n'a profitat nici odată de situația Veneției și a Genovei. El n'a dispus de soarta lui, el n'a avut calitatea de a trimite ambasadori și a încheia tratate; el n'a avut o flotă care să-i aparție și n'a înfipt nici odată steagul pe vre-o mare din Occident sau Orient ¹⁾.

Marsilia a aparținut conților de Provence; la 1481, ea a fost unită cu regatul Franței lui Ludovic al XI-lea și acesta avea atunci alte griji decât aceia de a începe în Orient un comerț rival comerțului Venețienilor și Genovezilor.

Totuși, între Franța și aceste ținuturi răsăritene, erau oarecare vechi relațiuni, în domeniul economic, pe care trebuie să le amintim înainte de a ajunge la această nouă activitate comercială din secolul al XVI-lea și de a discuta problema capitulațiunilor.

Mai întâiu, nu trebuie să uităm comerțul Alexandriei, adică trebuie să luăm problema din partea Egiptului și nu din partea Constantinopolului. Localizând-o astfel, cred că s'ar ajunge la rezultate mult mai acceptabile decât dacă am căuta-o de partea capitalei Imperiului Otoman și dacă

1. Vezi Julliany, *Essai sur le commerce de Marseille*, Marsilia 1834. și Fouque, *Histoire raisonnée du commerce de Marseille*, 2 vol. Paris 1843.

ne-am ține de această regiune. Numai că, interesele comerciale ale Marsiliei la Alexandria nu erau încredințate unui reprezentant francez; aceasta nu era o politică economică aparținând Marsiliei și în relații numai cu interesele franceze.

Cei ce serveau, în acelaș timp, comerțul francez și care aveau un trecut mult mai depărtat, o importanță mult mai mare în acest măreț port al Alexandriei, unde tăbărau atâtea caravane, erau Catalanii, al căror rol se lămurește datorită cercetărilor cari se fac, de câtva timp, prin munca unei societăți științifice la Barcelona.

Catalanii au avut, în regiunile răsăritene, o importanță economică care n'a fost îndeajuns fixată. Era o țară mică ce a jucat un rol foarte mare.

Consulii catalani deci aveau, la Alexandria, grija intereselor franceze. Acești consuli erau, adeseori, născuți în această regiune a *Cataloniei*, și nu este decât un singur caz când un Francez a fost trimis la Alexandria. Este cazul lui Jean de Village, trimis de Carol al VII-lea în legătură cu întreprinderile sale, neașteptate și trecătoare, datorite unei personalități excepționale, Jacques Coeur, acela care, pe timpul său, se gândise să-și însușească Genova pentru a o întrebuița în marile sale planuri comerciale. Dar, de obicei, se întrebuițau Catalani ca Parédès, chiar Italieni ca Anghiera și atunci când, la începutul secolului al XVI-lea, s'a încheiat o nouă convenție pentru a favoriza, la Alexandria, comerțul francez, consulul, care se numea Benoit, era, de fapt, un Catalan, un Benetto¹).

Existau deci vechi relațiuni cu Alexandria, — datorite mai curând unor personalități excepționale, ca Jacques Coeur, — și aceste relațiuni de comerț erau strâns legate cu importanta expansiune catalană, cu mult mai importantă chiar decât însăși comerțul Marsiliei. Și se va vedea acum că, în epoca lui Francisc I, când a fost vorba să se fixeze privilegiile comerțului francez în aceste regiuni, s'a ținut seama cu strictete de vechile condițiuni pe care le aveau Catalanii, că, prin urmare, nu s'a făcut nimic nou.

Existau capitulațiuni, în această parte, mai vechi decât acelea încheiate cu împăratul Otomanilor, și aceste capitulațiuni ale căror date sunt perfect stabilite, se găsesc

1. Vezi de asemenea, după Capmauy, *Memorias*, și după *Illustrations des Gaules*, Paris, 1548, Charrière, *Négociations de la France dans le Levant*, I, p. 258 și urm. Veneția încheiase dela 1454 un tratat cu Sudanul.

între captivitatea lui Francisc I la Madrid și primele sale relațiuni politice, foarte exagerate, cu Sultanul, între ceia ce s'a numit, cu totul pe nedrept, marile capitulațiuni.

În acelaș timp cu aceste capitulațiuni, formele acordate comerțului francez la Alexandria, sub ocrotirea unui consul catalan, și în legătură cu întreaga dezvoltare a comerțului catalan la Alexandria, nu trebuie să se uite nici vecinătatea genoveză a Marsiliei. Ori, Genovezii dețineau un comerț care le aparținea cu totul, acela al Mediteranei occidentale: cu Majorcanii, cu unii Catalani poate, și comerțul cu Tunisul. Și începutul comerțului cu Africa de Nord făcut de către negustorii francezi, trebuie căutat în aceste prime relațiuni legate între republica Genova și între Tunis.

Pentru Genova, există o întreagă serie de documente din secolul al XIV-lea și al XV-lea, care arată, limpede, care era caracterul acestui comerț între înfloritoarea republică italiană din Evul Mediu și între capitala de pe coasta barbară a Africei, care era, la acea epocă, Tunisul¹⁾. Din partea sa Ludovic al XI-lea scria în 1482 „prea ilustrului rege al Tunisului, prea faimosului său amic”²⁾.

Cât despre relațiunile dintre Franța și dintre suveranii turci, trebuie să ne gândim că Sultanii sunt niște întârziiați; înaintea Otomanilor, au fost, în lumea turcă, dominatori de o altă importanță, de o altă măsură, cari au jucat un rol cu mult mai însemnat în mișcarea generală a lumii.

Căci Otomanii nu sunt numai moștenitorii regalității, ai imperiului, dacă vrem, ai Seleucizilor. Chiar când prosperitatea lor militară și politică a început, erau alți Turci cari jucau un rol mai mare în dezvoltarea rasei și în istoria Asiei, ca și în relațiunile acestei Asii cu Europa. Regii Franței au avut relațiuni cu adversarul fericit al Sultanului Baiazit,

1. Aceste documente au apărut, în *Atti della societa ligure di storia patria*.

2. Charrière, o. c., p. CXXI, nota 1: Mas Latrîe, *Traité de paix et de commerce des chrétiens avec les Arabes au moyen-âge*. Cf. H. D. de Grammont, *La course, l'esclavage et la rédemption à Alger*, în *Revue Historique*, XXVI (1884), p. 1 și urm.; XXVII (1885), p. 1 și urm., *Correspondance des beys de Tunis et des consuls de France avec la Cour*, de Eug. Plautet. I, 1577—1700, Paris, 1893. La 1510 s'a făcut o încercare, franco-genoveză asupra Tunisului. Din 1478 o asociație provençală se ocupa cu exploatarea coralului.

cu Timur cel Şchiop. Există o scrisoare în care „marele emir” Timur, *emirus magnus Temir*, scrie regelui Franței prin cineva care, scriind numele său, adaogă, după obiceiul musulman: „că viața sa să fie lungă¹⁾”. Și regele Franței, „redifransa” (se vede bine că relațiunile au fost totdeauna legate prin Italieni), care este Carol al VI-lea, răspunde „prea luminatului și victoriosului prinț Timur,” *Themyrbeus*).

Pentru a ajunge la relațiunile cu Sultanii otomani, trebuie să ne amintim relațiunile, rare și nu așa de însemnate, dintre regalitatea franceză și cea din Bizanț, aceia care a precedat pe Turci și le-a servit de model, Bizanțul creștin al Cezarilor romani din Răsărit, — relațiuni cari s’au continuat până la căderea Constantinopolului, cu toate că ni s’au păstrat numai câteva documente asupra acestei serii de raporturi.

Spre pildă într’un moment dat, Teodor Paleologul Cantacuzino, unchiul împăratului Manuel, se prezintă la acelaș Carol al VI-lea³⁾.

Mai târziu, un Andrei Paleologul, care se intitulează „despotul Romanilor” — și care pretinde a fi „moștenitorul imediat al Imperiului Constantinopolului⁴⁾”, oferă succesiunea acestui Imperiu (succesiune pe care și-au atribuit-o mai târziu, cu mai multă sau mai puțină dreptate, Rușii din Moscova), regelui Franței.

Apoi, la sfârșitul secolului al XV-lea, sunt raporturi determinate de un alt fenomen, cu totul întâmplător: se știe că după moartea Sultanului Mohammed al II-lea, pentru succesiunea sa s’au luptat cei doi fii ai săi, Baiazit II și Gem, acela care în Occident se numea Zizim, sârmanul prinț fugar care a fost purtat dintr’un castel în altul și a sfârșit prin a fi predat trimișilor Sultanului dar otrăvit, așa că fratele său a avut ceia ce dorea adică dispariția acestui rival, dar fără să-l vadă murind sub ochii săi.

Ori, în acest moment, cum Carol al VIII-lea făcuse expediția sa în Italia, și cum acesta trebuia să i se adreseze lui pentru chestiunile din Orient, Gem fiind în mâinile Cavalerilor Ospitalieri, cari aveau interese alături de Franța, iată o scrisoare adresată de către Sultanul Baiazit al II-lea

1. Augetur vita eius.

2. Charrière, *o. c.*, p. CXVI, nota 1.

3. *Ibid.*

4. *Ibid.*, p. CXXV, nota 1.

„prealuminatului și prea bunului prinț Carol, rege al Franței și fratele nostru prea iubit ¹⁾”. Baiazit este intitulat : „prin grația lui Dumnezeu, mare împărat al Asiei, Greciei etc. ²⁾

În această epocă, Sultanul ia deci un titlu care nu corespunde de loc aceluia, foarte modest, care se găsește în pretinsul act al capitulațiilor. Nu trebuie să ne încredem în nici un act care prezintă relațiunile între Turci și Creștini pe o bază de egalitate : niciodată Sultanii otomani, moștenitori pe deoparte ai împăraților din Bizanț, și pe de alta presupuși continuatori ai acelor mari imperii ale Asiei, ale Orientului care întreceau, în mintea lor și chiar în realitate, cu mult, importanța regatelor din Occident, nici odată, cel puțin până la începutul secolului al XVII-lea și până la decăderea otomană, n'au recunoscut Occidentalilor, oricare ar fi fost însemnătatea unui împărat, a unui Papă, a unui rege al Franței, o situație care să poată fi comparabilă cu aceia pe care și-o atribuiau ei singuri.

Iată în chestiunea lui Gem, în ce fel Baiazit se adresează Papei, când îi scrie : „Sultanul Baiazit Khan, fiul Sultanului Mohammed, prin grația lui Dumnezeu împăratul Asiei, Europei și al tuturor mărilor, către tatăl și stăpânul tuturor creștinilor, Alexandru al VI-lea, prin bunătatea lui Dumnezeu demn pontif al Bisericei romane”.

Aceasta-i totul. Și când același vorbește Papei despre regele Franței, cu privire la întâmplarea lui Gem, el zice simplu: „regele Franței”, și totuși, în acest moment, Baiazit avea un puternic interes de a scăpa de fratele său sau, pentru a mă exprima în forma foarte politicoasă și foarte solemnă a cancelariilor orientale, era vorba de a se scoate cât mai curând din mizeriile acestei lumi pe sus numitul Gem și într'un fel pe care el (Papa) îl va judeca cel mai comod și de a i se trimite sufletul pe cealaltă lume unde ar putea găsi un repaos mai bun ³⁾.

Și după ce acest sărman fugar și-a găsit odihna cea bună datorită intervențiilor frățești ale lui Baiazit al II-lea, între regalitatea franceză și între Imperiul Otoman n'au mai fost alte raporturi, decât amintirea acestor relațiuni cu totul întâmplătoare, accidentale, chiar în afară de cea ce

1. *Ibid*, p. CXXI, nota 1.

2. Cf. Thuasne, *Djem Sultan*.

3. Charrière, *o. c.*, p. CXXV, nota 2.

venea dela Imperiul izantin, în locul căruia se așezaseră Turcii.

Ori, câțva timp după această întâmplare, raporturile dintre Francisc I și Imperiul Otoman încep și, chiar dela început, trebuiesc să fie înlăturate unele păreri greșite.

Atunci când Francisc era prizonier la Madrid, se crede în general (ultimele lucrări istorice păstrează această părere¹), că el ar fi trimis din închisoarea sa un emisar secret care s'ar fi prezentat la Constantinopol cu scrisoarea sa. O altă scrisoare ar fi venit din partea Regentei, a mamei regesului prizonier, Luisa de Savoia, pentru a cere, nici mai mult, nici mai puțin, decât intervenția Sultanului pe mare, trimițând pe celebrul corsar și fondator al Statului barbaresc Khairaddin Barbarossa, acela care de obicei era numit în Franța în acel timp : „prințul Haradin, regele din Argel” și care, mai târziu, s'a prezentat, de fapt, în mărilor franceze, debarcând ieniceri și spahii, la Toulon, pentruca după conflictele privitoare mai întâiu la purtarea Turcilor și apoi, la felul de a-i hrăni și de a-i plăti, să se retragă fără a se mai gândi de a se reîntoarce.

Ar fi fost deci vorba, în această scrisoare a lui Francisc și în scrisoarea care ar fi întovărășit-o sau ar fi urmat-o, de o cerere de ajutor având un scop foarte precis : trimiterea flotei otomane în Marea Mediterană, pe de-o parte, și pe de alta, invazia Italiei de către Turci, Sultanul trebuind să treacă el însuși prin Friul și să meargă până la Milan. Mai târziu intervenția turcă tindea să aducă cucerirea Siciliei și a Sardiniei, și un reprezentant al Franței la Constantinopole în secolul al XVIII-lea, Saint-Priest, adesea foarte bine informat, adaogă că era vorba de a se creia un regat insular pentru ducele de Anjou²).

Se cunoaște chiar numele celui care a fost trimis de la Constantinopol, nu însă și aceluia trimis la Constantinopol : Frangepani era un italian care trăia în Ungaria, care depindea de regalitatea ungară. Existența și misiunea sa sunt deci în afară de îndoială. Personalitatea sa, adevăratul rol pe care l-a jucat, calitatea precisă a misiunii sale,

1. Vezi I. Ursu, *La politique orientale de François I-er, 1615—1647*, Paris, 1908. Autorul reproduce cu atenție toate notițele date de către *Diarul de Sanudo*, fără să le supună critical.

2. *Mémoires sur l'ambassade de France en Turquie et sur le commerce des Français dans le Levant*, Paris 1877, p. 57.

nu pot fi fixate tot așa de ușor ¹⁾. Dar care este baza acestor negocieri?

Ea se găsește numai în declarațiile făcute de Marele Vizir al Imperiului Otoman, în acel timp, Ibrahim, de fapt — am mai spus-o — șeful Imperiului, dominând cu totul pe Sultan, — declarațiuni făcute unor reprezentanți ai împăratului Carol Quintul, care era, pentru Turci, un simplu rege al Germaniei și fratele celui rege stabilit cu începere dela 1526 în Ungaria, pe care Turcii îl considerau ca pe un prinț cu puteri mediocre, a cărei ambiție trebuia să fie redusă în propriul său interes ²⁾.

El pretindea, în adevăr, că Francisc a rugat pe Sultan „ca pe stăpânul și fratele său”, să formeze o ligă cu el și cu Venetia contra Spaniei, cuprinzând colaborarea pe mare și invazia Friulului și a Lombardiei. Bolnav la picior, Francisc se leagă să vie mai târziu să sărute pe cel al Sultanului înainte de a se duce ca pelerin la Ierusalim ³⁾.

Ibrahim — și aceasta se vede bine — caută să dea ambasadorilor imperiali o impresie care putea să nu corespundă de loc adevărului, ci intereselor pe care le urmărea Imperiul Otoman cu privire la Ungaria și Germania.

Ar trebui să nu cunoaștem felul de a se exprima al Turcilor, prea puținul lor respect pentru preciziunea raporturilor diplomatice și a situațiilor istorice pentru a accepta ceia ce, în două rânduri, Ibrahim Pașa a declarat ambasadorilor lui Carol Quintul cu scopul de a-i înfricoșa puțin și de a le smulge anumite concesiuni.

După scrisoarea trimisă fără îndoială de către Luisa de Savoia, dar nu și de Francisc I, și care nu cuprindea ceia ce Ibrahim va prezenta mai târziu, Sultanul trimite o *misivă* „fratelui” său, așteptând ca regele, scăpat din închisoare, să se adreseze el însuși acestui amic și să-i răspundă în termeni cari sunt fără îndoială foarte amabili, dar, în acelaș timp, conținând și multe rezerve.

Luând titluri care cuprindeau o pagină întregă, enumerând toate provinciile Imperiului, Soliman scrise lui „Francisc, regele țării Franciei”, amintind comunicările făcute de către Frangepani și oferind în termeni jignitori

1. Vezi *Inventaire analytique des Archives du Ministère des Affaires Etrangères. Correspondance politique de Guillaume Pellicier, ambassadeur de France à Venise, 1540—42*, de Tausserat-Radel, Paris, 1898, p. X nota 3.

2. Alberi, o. c., II, p. 158 (anul 1558).

3. Vezi textul în culegerea lui Gévay, III, p. 43 și altele; V, p. 22.

ajutorul său unui prinț nenorocit; după banalități morale și afirmația că „tronul său este refugiul lumii”, Soliman pune să se spue că oricare prinț sau împărat poate să cadă în captivitate; „nu e de mirare ca împărații să fie slabi și să cadă prizonieri”. „Țineți-vă curajul și nu vă lăsați abătut”. Regele nu va fi uitat de „stăpânul lumii”, dat fiind că „noaptea și ziua, calul nostru este înșeuat și sabia noastră încinsă”.

Unei scrisori în acest fel concepute, Francisc nu poate răspunde, adresându-se prea scumpului său frate, sultanul Soliman, mare prinț, „dacă am avea aceeași credință” — el crede necesar de a adăoga această rezervă—decât pentru a-i spune că răspunsul său are ca scop numai să arate recunoștința sa, ea însăși considerată în raport cu demnitatea sa de prinț creștin. Regatul este liniștit și n'are nevoie de nimeni pentru a-l susține ¹⁾.

Se vede din acest răspuns, definitiv, că Francisc I nu avea nimic de negociat cu Soliman în acel moment, și nici mai înainte nu se constată că ar fi existat ceva de negociat cu acelaș Sultan. Nu sunt urme, nici propuneri formale, nici cereri precise despre care vorbește Ibrahim-Pașa, și cu atât mai puțin există un tratat care ar fi fost încheiat între Francisc I și Sultan.

Trebue să nu fi amestecat în afacerile politice, nici să nu fi practicat lucruri de felul acestora pentru a putea admite că, atunci când, între suverani, există vre-un lucru de-o însemnătate așa de mare, o scrisoare poate fi așa de lipsită de simțire ca această scrisoare a lui Francisc către Soliman.

Să venim la privilegiul acordat Francezilor pentru comerțul cu Alexandria.

Acest privilegiu începe prin afirmația că acest comerț a existat: acesta era comerțul Catalanilor, și numai acest comerț exista mai înainte între Catalani și Egipt.

Capitolele și condițiunile păstrate atât într'o formă franceză cât și într'o formă italiană²⁾, cuprind tot ceia ce conține, indiferent care convenție de comerț încheiată în timpul Evului Mediu între republicile italiene, sau între Catalonia și Sudan. Nu e nimic nou.

Urmașul Sudanilor Egiptului care este acum Sultanul

1. Charrière, o. c., pp. 119—121.

2. *Ibid.* p. 122 și urm.

Otomanilor spune acelaș lucru ca și precedesorii săi, și anume că el renunță la dreptul de naufragiu ; că el admite jurisdicția consulilor ; că negustorii vor putea să-și facă testamentul ; că represalii nu se vor face contra nimănui pentru datorile altora cari vor fi fugit ; că bisericile creștine vor fi respectate. Și aceasta-i totul.

Eu am cercetat documentele privitoare la istoria comerțului în Evul-Mediu ; dar, în aceste „capitole”, nu există nimic care să arate, într'un fel sau altul, măcar intenția de a introduce o schimbare.

Și acum iată-ne înaintea misiunii lui La Forest și înaintea capitulațiilor, înaintea marilor capitulațiuni, care ar fi fost încheiate pentru întregul Imperiu, în Februarie 1535 ¹). Trimisul pleacă încă din anul 1534 și, după câteva luni, el se întoarce cu acest act.

Instrucțiunile care i s'au dat sunt cunoscute. Este vorba de anumite puncte foarte bine definite ; mai întâiu, regele Franței nu voia ca negoțul Mării Mediterane să fie turburat în fiecare clipă de către populațiunile din Nordul Africei, ceia ce acestea făcuseră, dealungul veacurilor, până la stabilirea dominației franceze în Alger la 1830. O bandă de tâlhari, de formă, cu un Pașa otoman în frunte, asociație de jaf, vorbea cu dispreț de lucruri foarte vechi ca despre expediția lui Ludovic al IX-lea și despre rămășițele flotei pe care Carol Quintul le trimisese la un moment dat, pe coasta africană.

Este vorba deci, în acele instrucțiuni ale lui Forest numai de a obține o neîntreruptă stare de lucruri pașnică, privitoare la populațiunile din Nordul Africei. Se vorbește, bine înțeles, Sultanului, despre „marile și memorabilele sale victorii și cuceriri”, dar fără a se aminti despre ceva încheiat cu el. Aceasta este deci un al doilea act, venind din partea diplomației franceze, în care nu se face cea mai mică aluzie la vre-o convenție semnată cu Imperiul Otoman. Și mai departe chiar, lui Francisc I îi va fi foarte greu să propue o alianță Sultanului, din cauza rivalității sale cu Carol Quintul.

El începe în felul acesta, zicând că el represintă în acel moment pe toți creștinii cari vor să facă pace cu Imperiul Otoman și chiar pe împărat. Dar, dacă s'ar întâmpla ca

1. Asupra călătoriei acestui trimis vezi chitanța publicată în corespondența lui Péllicier, p. XII, nota 1.

Impăratul Carol să refuze să primească acest armistițiu, atunci numai el trebuia să fie atacat, pe coasta Siciliei și a Sardiniei și chiar, în acest singur caz, ar fi trebuit ca Sultanul, foarte bogat prin provinciile pe care le domina și prin prada pe care o ia de acolo în fiecare an, să binevoiască să dea un milion regelui Franței pentru a-i servi în această luptă contra inamicului comun.

Nu este deci nici o idee de înnoire a comerțului în aceste instrucțiuni, nici măcar cea mai mică aluzie la o extensiune a drapelului francez asupra navigației altor națiuni, extensiune care va veni în urmă, dar nu în această epocă a lui Francisc. Și cu atât mai puțin se găsește în instrucțiunile lui La Forest o îndrumare în ceia ce privește protectoratul exercitat de către regalitatea franceză asupra creștinilor catolici din Locurile Sfinte.

Actul însuși al așa ziselor capitulațiuni cuprinde piedici din punct de vedere diplomatic ¹⁾.

Titlul care i s'a dat în el lui La Forest, n'ar fi fost nici odată recunoscut de către Turci. El este răsunător : „consilier, secretar și ambasador al prea strălucitului și prea puternicului prinț Francisc, prin grația lui Dumnezeu rege prea creștin al Franței, trimis la prea puternicul și neînvinsul Mare Suveran Sultanul Soliman, împăratul Turcilor”.

E prea puțin pentru Sultan, mult pentru rege și mai cu seamă puțin cam mult pentru însuși ambasadorul.

Apoi este vorba de negocierile cu Ibrahim și lui Ibrahim i se dă un titlu bizar, inexplicabil : acela de „cherlesquier Soltan”. Era un kadiliskier pentru Asia și altul pentru Europa, dar situația lui Ibrahim era cu mult diferită de aceea a unui simplu „judecător al armatei”.

Să mai însemnăm încă un lucru care mi se pare că are o foarte mare importanță. La începutul secolului al XVIII-lea ambasadorii Franței la Constantinopol nu-și aminteau cele dintâiu trei capitulațiuni încheiate cu Imperiul Otoman, și „capitolele” pe care le discutăm, au fost găsite, cu alte două, în actele misiunii lui d'Aramon, de pe la 1550. De Saint-Priest cunoștea „capitulațiile” din 1535 numai pentru că le-a găsit în aceste acte, dar nu în colecția ofi-

1. Vezi Charrière, *l. c.* p. 283 și urm.

cială a privilegiilor, pe care o citează. Este adevărat că, mai târziu, Turcii vorbeau despre relațiuni mai vechi cu regalitatea franceză, dar fără să precizeze și reproducând numai ceia ce le spunea ambasadorul Franței¹).

Mai e încă un lucru : Venețienii, cari erau uneori oameni puțin simpatici, din cauza unui egoism foarte explicabil, dar cari vedeau bine, cari aveau ochii deschiși asupra interesului lor, ambasadorul lor figurând, în prima linie, printre spionii lumii întregi, nu spun, în toată seria rapoartelor baililor lor din secolul al XVI-lea, decât aceasta : că relațiunile între Imperiul Otoman și între Franța ar fi putut fi mai importante, că încearcă unii să le exagereze, dar, în fond, ele se reduceau la puțin lucru²)”.

Intervenția lui Khairuddin Barbarossa nu va fi intervenția unui dregător de al Sultanului. Nu trebuie să uităm situația cu totul particulară pe care o avea acest creator al Statului. Soliman nu comanda la Alger ; ienicerii și șeful lor, acel Consiliu Barbaresc, erau stăpâni acasă la ei. Intervenția la Tulon a fost desigur aprobată de către Sultan, dar mai înainte de toate ea se trăgea dintr'o înțelegere între regalitatea franceză și între Barbaresci, care nu era necesar să fie scrisă.

Iată acum ceia ce conțin aceste capitulațiuni. Exact acelaș lucru ca și „capitolele” acordate pentru comerțul cu Alexandria, care, ele însele, după cum s'a mai spus, nu fac decât să repete în cuprinsul lor privilegiile de care se bucurau Catalanii în Evul Mediu, căroro Francezii le fuseseră asociați în a doua linie. Este vorba de libertatea comerțului ; de renunțarea la dreptul naufragiului ; de oprirea luării de sclavi turci, de un tratament pe bază de egalitate cu indigenii, de dreptul de a stabili la Constantinopol un bailiu de acelaș rang cu consulul Alexandriei ; de dreptul de judecată al consulului ; de datoria de a prezenta probe scrise când un creștin, un supus al regelui Franței era acuzat într'o cauză civilă ; de obligația de a supune judecării Porții chiar acuzațiile de crimă și acuzațiile privitoare la chestiunile religioase, întotdeauna foarte delicate ; — existau, în această privință, pârători cari

1. Saint-Priest, . . . , pp. 68 și 191.

2. Vezi Alberi, *Turchia*, I, anul 1534, p. 22 ; 1553, p. 81 ; 1554, p. 159 ; 1558, II, p. 158 ; 1560, p. 283 ; 1573, p. 333 ; 1564, II, p. 20 ; 1585, p. 308

căutau să compromită negustorii europeni, pretinzând că ei au căutat să seducă pe Turci și să-i facă să părăsească religia lor. Este mai departe vorba de : oprirea recrutării și rechizițiilor militare ; interzicerea represaliilor ; libertatea de a face testamentul ; liberarea captivilor ; salutul pe mare ; dreptul de a cere provizii pentru bailiu ; prescripții privitoare la trecerea vaselor franceze pe la Galipoli, apoi de concesiunea pentru Francezii stabiliți în Turcia de a nu plăti impozite timp de 10 ani. Și se adaogă că Papa, Anglia și Scoția, numai aceste trei Puteri, au dreptul de a se alătura acestei convențiuni.

Impresia care se desprinde din aceste observațiuni este că ele, „capitulațiunile”, reprezintă numai propunerile prezentate de către La Forest lui Ibrahim. Acesta trebuie să le supue Sultanului. Numai Soliman avea dreptul de a le aproba, de a acorda privilegiul. Și dacă l-ar fi acordat, ar exista).

Acum să vedem care au fost urmările imediate ale acestor convorbiri de o valoare, în fond, mediocră ?

Așezarea de consuli nu urmează imediat. Abia către 1550 sau 1560 consulatele Franței încep să apară aproape pretutindeni ; la Alexandria²⁾, la Alep³⁾, în Barbaria⁴⁾ și în alte părți. Așa că, dacă baza însăși este contestabilă, nu se văd nici efectele acestei convențiuni, după cum nu se văd nici chiar mijloacele de care dispunea Franța economică, la acea epocă. Marsilia nu va merge pe calea cea nouă.

Căci monarhia absolută a fost, fără îndoială, pentru vitalitatea Franței, o constrângere, un frâu. Vitalitatea franceză din Evul Mediu s'ar fi putut desvolta în alt fel. Regalitatea absolută, amestecându-se în toate, uneori știind prea puțin, imaginând sisteme care erau, adesea, împrumutate din dreapta și din stânga, nedispunând de organe

1. Scrisoarea lui Soliman către Francisc, publicată în Testa I, p. 39, și urm., e tot așa de falsă ca și exercițiile de stil în acelaș gen din Reussner, *Epistolae turcicae*, IX, 1. În prima Sultanul intitulează pe rege „restauratorul creștinătății”. Ori titlul autentic dat în actul din 1569 este : „cel mai glorios stăpânitor al marilor principii ai lui Isus, aleși dintre cei mai puternici și credincioși ai lui Mesia” etc.

2. Benetto, în 1567. În 1569 privilegiul acestui oraș este înnoit, și pentru trebuința locuitorilor din Ancona, Genova și Sicilia.

3. Jean Reynier (Saint-Priest, p. 282).

4. Louis Danès. În 1577 la Tunis ; Plantet o. c. I pp. 1—2 Barthole în 1554 la Alger apoi Sauron. J. Reynier la Tripoli în 1548 (Masson, o. c., p. XIV, nota 3).

capabile de a face să se execute voințele sale, dibuind în toate părțile, nu avea, de sigur, mijloacele de a crea comerțul sub un steag unic, mai ales pentru creștinii din Occident. Trebuie să se ție socoteală și de conflictul său, de lungul conflict cu Casa de Habsburg, și, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, de războaiele religioase, care erau înfățișate la Constantinopol, ca însăși ruina Franței. Turcii credeau aceasta și puteau să o creadă bine, într'un timp când cutare dintre ambasadorii Franței la Constantinopol, Lancôme, nu mai reprezenta decât pe regele Spaniei și când orașele din Provence se înțeleseseră între ele și formau o ligă pentru a se apăra contra Barbarescilor¹⁾, alături de autoritatea regală, când, însfârșit, Marsilia putea fi considerată de către Turci ca o dușmană, pentru că ea era dușmană a regelui Franței²⁾.

Astfel că regalitatea absolută, care nu încheiase nici un pact formal cu Turcii, nu era în stare să conducă pe căi noi o activitate economică neexistentă privitoare la acele mări orientale.

Totuși Turcilor le era de folos să încheie o convențiune de comerț cu un singur principe creștin reprezentat printr'un singur ambasador care să ție sub steagul său celelalte State creștine.

Lucrul acesta se poate vedea bine din felul în care sunt orânduite privilegiile următoare :

Iată la 1569, într'un moment în care nu se poate spune că regalitatea franceză dispunea de mari mijloace, că era în stare să urmeze o politică economică de mare însemnătate, ca urmare a unui conflict cu Evreul Miquez, o convenție de comerț, care nu poate fi pusă la îndoială și care conține optsprezece articole. De data aceasta, drapelul francez are dreptul să protejeze vasele, Anconitanilor, Genovezilor, Sicilienilor. Și când Ragusa vrea să scape de dreptul pe care și-l luase ambasadorul Franței, Ragusanii sunt constrânși să primească steagul Franței. De data aceasta regele Carol al IX-lea este pentru Sultan cel mai mare între principii religiei lui Isus și cel mai mare între cei mai mari principii, împărat al Franței³⁾”.

Trebuie să se ție deasemenea seama de faptul că răz-

1. Plantet, *o. c.*, p. VII.

2. M sson, *o. c.*, p. XVII și urm.

3. Saint-Priest, *o. c.*, p. 363 și urm.

boiul dintre Imperiul Otoman și Veneția pentru stăpânirea Ciprului făcea imposibile relațiuni, care, până atunci, păreau că se păstrează fără întrerupere; dar se voia în acelaș timp tot ceia ce se putea trece sub steagul Veneției. Era astfel nevoie de un nou steag creștin pentru universalitatea economică a creștinilor Occidentului și atunci, pe de o parte pentru că Sultanii vedeau în regele Franței pe inamicul permanent și sigur al Spaniei, pe de altă parte, pentru că vechile raporturi cu Veneția dispăruseră, dela sine, comerțul francez câștigă o însemnătate pe care n'ar fi avut-o fără aceste împrejurări de politică generală.

În Iulie 1581, Germigny, domn de Germolles, se prezintă din nou la Constantinopol pentru a da o formă mai largă privilegiului de comerț. I se acordă un privilegiu de douăzeci și șapte articole care se întinde și asupra Engliterii, asupra Portugaliei, Spaniei, Cataloniei, „și în întregime asupra tuturor acelor cari au călătorit sub steagul Franței din cele mai vechi timpuri până astăzi, și numai cu condiția de a fi călătorit”.

Numai că această informație a fost dată de către Germigny, căci faptul invocat n'a existat niciodată. Dar, într-o vreme în care Anglia nu arăta pretențiuni de a naviga sub un steag care să-i aparție, în momentul când Olandezii nu aveau mijloacele de a începe comerțul lor în Levant, Franța putea să ție sub pavilionul său aproape tot comerțul occidental.

Până în acest moment totuși, nu s'a făcut nici o mențiune de protectorat religios. Asemenea mențiune nu se găsește nici în actul dela 1597¹⁾, în care este vorba de amănunte: oprirea pirateriei barbaresce, îngăduirea exportului pieilor din Cordova, a cordovanului, a bumbacului tors. Comerțul francez începea deasemenea să trimită, în Orient, bani, unele monete care plăceau Turcilor. Căci Turcii aveau o dragoste deosebită pentru piaștriile din Mexic, și apoi pentru anumite alte monete din Occident, sfârșind cu acea monedă a Mariei-Therese care s'a păstrat, ca principal mijloc de schimb, aproape până în zilele noastre. Și, atunci, pentru că de multeori, nu erau mărfuri de ex-

1. Cusset *Illustre Orbandale ou l'histoire ancienne et moderne de la ville et cité de Châlon sur Saône*, Lyon. 1662, cu „Recueil des pièces choisies, extraites sur les originaux, de la négociation de Monsieur de Germigny ambassadeur en Turquie”. Deasemenea în Saint-Priest, *o. c.*, p. 381 și urm.

portat, se trimeteau acești bani, și privilegiul din 1597 are scopul de a împiedeca perceperea drepturilor de vamă la banii pe care negustorii francezi îi trimiteau la Constantinople.

Toate acestea pentru că nu exista încă o marfă franceză pentru Levant¹⁾.

A trebuit activitatea lui Colbert, o mare mișcare economică în secolul al XVII-lea, pentru ca această marfă să fie fabricată și s'au fabricat, în Sudul Franței, pânzeturile imitând pânzeturile din Olanda și din Anglia, „londrins-”urile. S'au așezat chiar Olandezi catolici în Sudul Franței pentru a fabrica această marfă pe care o cereau Turcii.

Suntem deci la sfârșitul secolului al XVI-lea și această marfă nu exista încă. Ceia ce se întâmplă de obicei era altceva, și cifrele care se dau pentru comerțul francez în aceste regiuni ale Levantului²⁾ trebuiesc să fie primite totdeauna sub această rezervă că, dispunând de privilegii și neavând mărfuri pentru a le trimite sub acest steag, Francezii transportau produsele altora.

La 1604, e un alt privilegiu, de patruzeci și opt articole și, în acest privilegiu, dreptul de pavilion este fixat într'o formă generală, cu totul lămurită și permanentă: Franța are monopolul pavilionului internațional în Orient. Apoi, de data aceasta numai, i se acordă dreptul de a proteja pelerinajul catolic la Ierusalim.

Încă de pe vremea lui Francisc I, exista o scrisoare a regelui care cerea ca o anumită biserică din Ierusalim să fie restituită cultului creștin. Este și răspunsul Sultanului, el zice (aceasta este felul obișnuit de a gândi al Turcilor), că această biserică a fost transformată în moscheie; ori, odată ce o biserică a fost transformată în moscheie, nu mai poate fi restituită cultului creștin³⁾.

Aceasta-i un refuz. E singurul lucru care există din tim-

1. Masson, o. c., p. XXXIII.

2. Sub Henric IV, o mie vase, încărcătură de 30 milioane livre (Masson, o. c., p. XXXI) 1—1.200 baloturi de mătăsă pe o singură corabie (*ibid.*, p. XXXII).

3. Charrière, o. c., I, pp. 129—30. Sultanul se adresează în aceasta misivă autentică „Ţie, Francisc, Regele țării Franței”, — în timp ce Poarta sa este „răsăritul aurorii și prosperitatea și locul pe care vin să-l sărute buzele regilor și principilor”.

pul lui Francisc I privitor la relațiile regalității franceze cu acea creștinătate catolică din Ierusalim și Locurile Sfinte.

De data aceasta însă, pelerinii sunt sub protecția regelui Franței. În afară de aceasta, se interzice Turcilor de a lua prizonieri pe Francezi, chiar dacă se găsesc pe vase inamice. Sunt patru impozite pe care Francezii nu le vor plăti. Se acordă un anume drept de control ambasadorului Franței asupra propriilor săi agenți la Ierusalim, Tunis și Alger.

Dar, curând după aceea, soldați, ofițeri francezi luptă contra Turcilor în Ungaria. Cum, la sfârșitul secolului al XVI-lea, se deslănțue marea cruciată contra Imperiului Otoman în decadere, ducele de Mercoeur și alți nobili francezi participă la această luptă care era organizată, protejată și susținută cu banii săi, de către Papă.

Este adevărat că erau și dezertori francezi, — chiar un „mare petardier”, originar din Beaucaire, — cari treceau în serviciul Turcilor, a fost chiar un regiment francez care ani îndelungați, păstrând costumul său, șefii săi, cari se schimbau de altfel foarte des, după o concesie ce li se acordase, a rămas sub ordinele Sultanului ¹⁾.

Dar, totuși, ceia ce se vedea în primul rând, nu erau dezertorii, ci contingentul marilor seniori, care putea strica relațiunile regalității franceze cu Imperiul Otoman. Și, în acest timp, Barbarescii rămâneau stăpânii mării, și cele câteva vase ale Marsiliei nu erau înarmate astfel ca să se poată apăra contra acestor corsari îndrăsneți, care pândeau aproape din toate părțile.

Mai apare încă cineva nou în comerțul apelor Orientului, Englezii și Olandezii.

Aceștia nu erau piraiți, dar Englezii erau adeseori, și trebuia să se intervie de multe ori la Sultan pentru ca acesta să stăruiască pe lângă regina Elisabeta, cu scopul de a împiedeca corsarii englezi să turbure un întreg comerț ce lua naștere în împrejurări foarte delicate ²⁾.

1. *Ambassade en Turquie de Gontaut-Biron*, ed. de contele Théodore de Gontaut-Biron, Paris 1889, pp. 39 și urm., 399.

2. Masson, o. c, p. XXV, 14. În schimb, Henric IV se declara gata să „gratifice pe Maurii car s'au retras din Spania”. *Lettres missives d'Henri IV*, VIII, p. 970. Publicația lui Gontaut-Biron conține de asemenea corespondența Mariei de Medicis, ca regentă, și a lui Ludovic XIII cu Turcii.

Acum deci s'a adăogat vechilor privilegii, după cum am mai spus, și acela de a proteja Sfintele Locuri; dar iată explicația :

În 1603 sau 1604, o biserică, biserica cea mai însemnată a catolicilor din Pera, ocupată de către Greci, a fost înapoiată catolicilor prin sforțările ambasadourilor Franței. Acesta era (fără să fie cuprins în privilegii) un mod de a-și arăta însușirea de protector al catolicismului din Orient.

Dar evenimentul cel mai de seamă nu se arată decât la 1626. Grecii câștigaseră o situație dominantă în Palestina, și dreptul de protecție al regelui Franței se îndreaptă contra acestei situațiuni pe care și-o câștigaseră Grecii, atunci când șeful lor religios, care era și șeful lor național, Cyril Lucaris, Patriarhul Constantinopolului, făcea o politică ce era aceea a religiei sale, dar și a rasei sale, voind să se impue din nou ca element creștin conducător în aceste provincii ale Imperiului Otoman. Atunci numai, timp de un deceniu, și cu deosebire sub conducerea energicului și foarte cheltuitorului ambasador care a fost de Cesy, Franța, luptând contra pripășirii Grecilor la Ierusalim, a câștigat partida, figurând de aci înainte ca protectoare a catolicismului în acele regiuni.

Dar trebuie să mai adaog ceva : cum, pentru moment nu exista nici o Companie franceză pentru comerțul Levantului, acest comerț făcea parte din altul mult mai întins, comerțul Indiilor, — Compania n'a apărut decât în epoca lui Colbert — și acela care juca rolul cel mai însemnat în acest comerț francez, nu era Statul francez : erau particularii cari reușeau totuși să realizeze un câștig în aceste regiuni orientale și erau șefii consulari cari ajungeau uneori, datorită însușirilor lor personale, la o situație foarte importantă în cutare sau cutare oraș al Orientului. Ei sunt aceia cari joacă acolo rolul principal.

Și se spune cu dreptate că acest comerț al Levantului, care n'a avut însemnătatea ce ne-o închipuim, a avut totuși una : aceia de a întreține o întreagă populație industrială din Sudul Franței. Este adevărat, însă atunci Statul francez nu este încă creatorul unei politici și pe care o susține.

E o activitate națională care se formează încetul cu încetul și care trăește prin propriile sale organe, prin organe, pe care Statul nu le-a creat și pe care n'a avut mijloacele să le susție.

CAPITOLUL III

IVIREA CONCURENȚEI ENGLEZE ȘI OLANDEZE ÎN COMERȚUL LEVANTULUI

Voiu încerca să arăt acum felul în care s'a format comerțul Englezilor și Olandezilor în aceste regiuni ale Levantului, la sfârșitul secolului al XVI-lea, și prin ce mijloace, în ce împrejurări, datorită căror fapte favorabile, acest comerț englez și olandez a ajuns să se desvolte foarte repede și să înlocuiască, în unele domenii, comerțul francez, chiar comerțul de sub pavilionul francez, pentru că în privința aceasta trebuie să se facă totdeauna deosebire.

O bucată de vreme comerțul cinstit al acestor națiuni se făcea, potrivit privilegiilor turcești, sub pavilionul „Împăratului Franței”. Și faptul că alte mărfuri decât mărfurile franceze treceau în Orient sub acest pavilion al Franței, este constatat prin o declarație a lui de Brèves, unul din reprezentanții Franței în Orient, la Constantinopol, în epoca lui Henric al IV-lea, care spune ¹⁾:

„Sunt marinari francezi vagabonzi, cari intră la primul căpitan de vapor care vrea să se servească de ei, sau se închiriază Grecilor, supușii Sultanului, pentru folosul pe care îl au de a duce grânele afara din țara supusă prințului lor pentru a le transporta în ținuturile și țările adversarilor săi”.

Supuși chiar ai Sultanului, cari nu erau nici Evrei, nici Greci, nici Armeni, vindeau la Livorno spre pildă cum a fost vestitul Antoine Tschélébi și se cunosc două din marile lor nave în timpul secolului al XVII-lea, dintre

1. *Relations des voyages de Mr. de Brèves, tant en Grèce, Terre Sainte et Aegypte qu'aux royaumes de Tunis et Alger*, Paris, 1628, p. 28. Grecii și Turcii duc grâu la Genova și la Majorca; *ibid.*, pp. 28—29.

care una se numea, în italianește, „Armeanul comerciant” și cealaltă „Negustorul din Persia ¹⁾”.

Pentru Englezi, originile comerțului lor (un mare comerț, foarte bine organizat chiar dela început) nu sunt în legătură nici cu o tradiție, nici cu o împrejurare politică favorabilă. Mai întâiu, tradiția nu exista de loc în Anglia; s'ar căuta în zadar, în cronicile engleze din secolul al XVI-lea, ceia ce se găsește așa de ușor în cronicile franceze ale aceleiași epoce. N'avem decât să luăm, spre pildă cronica lui Jean Chartier, unul din izvoarele domniei lui Carol al VII-lea, pentru a vedea imediat cum faptele din Orient erau cunoscute ușor în Franța și primite cu interes și simpatie dureroasă în împrejurări nenorocite pentru creștini. Luarea Constantinopolului este acolo descrisă pe larg într'un întreg capitol intercalat în această cronică cu amănunte care nu sunt autentice, dar care se referă la această tragedie a Imperiului Bizantin. Și într'un alt capitol, cu nume de localități absolut indescifrabile și neimaginabile, se povestește nu numai liberarea Belgradului, de sub Sultanul Mohammed II, de către eroul creștinătății răsăritene care era Ioan Hunyadi, dar și o întreagă expediție creștină care ar fi ajuns până în împrejurimile Constantinopolului. În cronicile engleze ale acestei epoce, nu se vor găsi niciodată fapte din Orient dela sfârșitul Evului Mediu.

Nu se găsește deci nimic cu privire la pregătirea unei activități comerciale a Englezilor în Orient. Și apoi, deodată, la jumătatea secolului al XVI-lea, această activitate începe, și nu printr'o legătură directă cu Sultanul, cu Marele-Vizir, legătură care să poată fi așezată la o dată cronologică, cu cei cari aveau autoritatea în Imperiul Otoman.

Această activitate țâșnește în acelaș timp din toate părțile nu numai în partea acestei regiuni otomane, ci și spre aceia a Rusiei. Nu mi s'a întâmplat niciodată să constat, în istoria comerțului din Evul Mediu sau din epoca modernă, o activitate revărsându-se în acest fel asupra teritoriilor, nu numai asupra celor mai depărtate unele de altele, dar chiar a acelora mai inaccesibile în aparență. Aceasta arată, fără nici o îndoială, mai întâiu o puternică energie, cu totul excepțională, a națiunii care este în stare să trimită produsele sale și agenții săi, în acelaș timp în

1. *Voyages d'Arvieux*, III, p. 13. -

ținuturi așa de depărtate unele de altele, și atât de puțin deschise în acest moment activității comerciale a Occidentului; dar aceasta mai dovedește încă un fapt: însăși existența produselor.

Produsele de exportat sunt acelea cari constrâng Statul să întreprindă o activitate care, dela sine, și pentru motive politice, cu atât mai puțin pentru motive de prestigiu, el nu s'ar fi gândit niciodată s'o întreprindă.

Aceasta se petrece în epoca domniei Elisabetei, înțeleasă într'un mod mai larg, adică cu predecesorii imediați ai marei regine; dar nu dela însăși Elisabeta și nici dela consilierii ei pornește această activitate, foarte bine condusă chiar dela început și revărsătoare în toate părțile. Se simte bine aici acel inexplicabil care se găsește totdeauna la origina tuturor marilor mișcări naționale.

Dar, totuși, pentru a explica într'o oarecare măsură această bogăție de produse, trebuie să ne dăm seama de comunitatea economică ce exista, în acel moment, și care va fi în curând ruptă, între Flandra și între Anglia. Comunitate economică între țara materiilor prime, pe de-o parte — care era încă Anglia — și între țara fabricelor.

Erau deci stofe de exportat, și, în al doilea rând, se putea avea mirodenii eftine. Într'o scrisoare a Elisabetei către Sultan, ea pomenește aceste două lucruri precumpănitoare cari, după părerea sa, trebuiau să facă să se dea comerțului englez o însemnătate mult mai mare decât aceia a celorlalte națiuni. Și ea adaogă cea mai mare ușurință a transporturilor.

Cu această întreită calitate dela 1550 se văd Englezi în Barbaria, fără a avea nici o tradiție în această regiune. Și la 1551 ei sunt în Maroc. La 1552, îi vedem în Guineea și pe coasta Beninului. La 1556, aflăm prezența primilor negustori englezi în Rusia, Willoughby și tovarășii săi, Chancelor, spre Nord, în meleagurile Waigatz-ului și ale Nouei Zemliei, unde ei erau oaspeți cu totul neașteptați — și în acelea dela Obi, în Asia.

Un englez, Jenkinson, obține dela Sultan îngăduința de a merge, ca negustor „aventurer” până la Alep; și în urmă el va merge până la Bucara ¹⁾.

1. *The principal navigations, voyages, traffiques, and discoveries of the English nation* by Richard Hakluyt, Londra 1598, II ², p. 243 (Willoughby); III, p. 1 și urm. (Maroc), 9 și urm. (Guinea), 126, (Jenkinson). Cf. I, p. 237 și urm., 243 și urm., 263 și urm. (anul 1555), 274 și urm. (Obi),

Pe această vreme se leagă relațiuni cu Persia și se găsesc scrisori adresate de către regalitatea engleză Șahului, care este intitulat : „Mare Suphi al Perșilor, Mezilor, Parților, Hircanienilor, Carmanilor, Margianilor, al popoarelor care sunt între țărmurile Tigrului și împăratul tuturor națiunilor dintre Caspica și Golful Persic”¹⁾.

Și se vede foarte bine că cunoașterea acestor regiuni era foarte recentă, pentru că titlurile acordate Șahului, Suphi-ului, nu fuseseră niciodată purtate de acest Suveran. Puțin mai târziu, în sfârșit, Elisabeta va avea prilejul să scrie o scrisoare regelui Abisiniei „prea neînvinșului și prea puternicului rege al Abisinilor și Mare Impărat al celor două Etiopii”²⁾.

În acelaș timp cu această activitate, care deși risipită pleca dintr'un principiu unic și reprezenta o energie cu totul unitară, mai erau și consilieri ai acestui comerț, și acela care a cules documentele nelăsând să se piardă nici unul, un Olandez, Hakluyt, ni-i va și prezinta Dar să vedem mai întâiu care era atitudinea Imperiului Otoman cu privire la acest nou comerț. Căci comerțul francez înlocuia pe acela al Veneției și al Genovei, dar comerțul englez nu putea să înlocuiască un alt comerț.

Nici nu putea să se gândească cineva la comerțul pe uscat, pe care n'am avut încă prilejul să-l menționez aici, dar care păstra însemnătatea sa, servind și el să despăgubească pe Venețieni de ceia ce ei pierdeau în alte regiuni : el mergea, prin Muntenia și Moldova, până în Polonia, se continua până în portul Danzig, unde se făcea îmbarcarea pentru Anglia, care cumpăra boii din Moldova în tot timpul secolului al XVI-lea, și la Elbing. Dar s'a văzut cari erau agenții italieni ai acestui comerț, și pentru începutul secolului al XVII-lea avem descrierea călătoriei făcută de Thomas Alberti, care s'a oprit în Polonia. Dela sfârșitul secolului al XV-lea, privilegiile acordate regilor acestei țări, începând cu Ioan Albert, garantau din partea Turcilor acest trafic³⁾.

283 și urm. (Noua Zemle), 314 și urm., 324 și urm. (Jenkinson la Bucara) 338 și urm., (în Persia), 353 și urm. (*ibid.*), 364 și urm., 372 și urm., 401, 411 și urm. (până la Derbend), 433 și urm. (în China), 466 și urm. (în Rusia).

1. *Ibid.*, p. 340.

2. *Ibid.*, III, p. 203.

3. Iorga, *Chilia și Cetatea Albă*, Apendice documentar.

Însă nu exista încă posibilitatea de a se da un alt pavilion și aceasta era greutatea cea mare. Englezii s'au împiedecat de această dificultate fără a se lăsa învinși.

Prima mijlocire făcută de regina Elisabeta, care la 1576 propusese o alianță „contra inamicului comun al creștinătății, a cărui putere creștea zilnic din cauza celei mai nefericite discordii“,¹⁾ datează din 1578, mai curând decât din 1579, pentru că răspunsul Sultanului Murad al III-lea poartă data de 15 Martie 1579.

În această scrisoare, însă-și titlul dat reginei arată că aceste relațiuni erau cu totul noi. Vedem o cancelarie care își caută încă drumul. Ea se adresează la întâmplare „măreției și gloriei prea vestitei Elisabeta, prea sfântă regină și nobilă principesă a prea puternicilor adoratori ai lui Isus, prea înțeleapta conducătoare a lucrurilor și afacerilor poporului și a familiei din Nazaret, cer al binecuvântatei ploii și prea dulce izvor de nobleță și de virtuți, doamnă și urmașă a veșnicei fericiri și glorie a prea nobilului regat al Angliei, (pe care toți îl caută și i se supun)”. Și Sultanul îi spune că la Poartă „deschisă și dușmanilor” un „om”, un „individ” s'a prezentat, cerând dreptul de a face comerțul, și acest individ, al cărui nume îl știm, Hareborne, a ajuns agent. El va fi consul și creatorul comerțului Angliei în aceste regiuni.

Sosirea lui a fost primită cu bunăvoință, dar nu exista comerț normal, privilegiat, decât pentru Franța, Veneția, Polonia, și se adăoga încă : pentru „regele Germaniei” care este regele Ungariei.

Regina, care, după cum o spune în răspunsul său, vrea un privilegiu general pentru propriul său pavilion, mulțumește amicului său Sultanul, pentru privilegiile individuale, și îl intitulează: „prea augustul și prea neînvinsul principe, Sultanul Murad-Khan, stăpânitor prea puternic al regatului turc și mai presus de toți, singurul și supremul monarch al Imperiului din Răsărit”. (15 Octombrie 1579)²⁾.

De altfel, aceste legături se urmară nu numai cu Sultanul, dar și cu alte persoane, cu Sultanele Mame sau Sultanele „Valide”, cu Sultanele soții, care se numeau Sul-

1. *Calendar of State papers, Foreign series* (1575—1577) no. 715.

Cf. G. F. Abbot, *Turkey, Greece and the Great powers, a study in friendship and hate*, Londres, 1916, pp. 77, 78, 79, 80.

2. *Ibid.*, II, pp. 138—139. Scrisoarea Sultanului este dată în englezește în această colecție. Totuși din ea nu se poate înțelege că s'ar fi dat o îngăduință de comerț egală cu cea a națiunilor enumerate.

tanele „Hassekis”, cu diferite personaje influente ale acestei Curți din Constantinopol. Și iată, de curiozitate, felul în care una din aceste Sultane scrie Elisabetei, după ce relațiunile fuseseră îndrumate și după ce privilegiul, despre care voiu vorbi, fusese încheiat. Ea se adresează „prea Ilustrei regine a Angliei, care calcă pe urmele Fecioarei Maria” și îi trimite „salutul păcii cu atâta onoare că întreaga mulțime a privighetorilor și muzica lor nu vor ajunge acolo, cu atât mai puțin această hârtie“. E vorba acolo și despre „dragostea deosebită care s’a legat între noi și care e asemenea unei grădini cu păsări frumoase”. Și, cât despre scrisoarea Reginei, „hârtia miroase a camfor și ambră, iar cerneala seamănă cu moscul cel mai perfect”¹).

Când se scriu scrisori a căror hârtie miroase a camfor și ambră și cerneala este „moscul cel mai perfect“, de sigur că se obțin multe lucruri și, între altele, un frumos privilegiu de comerț.

Ori, acest privilegiu de comerț, un act solemn, conține mai întâiu clausele unui uz devenit comun.

Comerțul și religia sunt libere; ajutorarea vaselor în pericol de naufragiu; nu există responsabilitatea colectivă a negustorilor englezi; ei vor fi liberi să-și facă testamentul; nu se va invoca, în justiție, contra lor, acuzațiuni care nu vor fi depuse în scris; martorii cari vor fi citați, vor fi martori adevărați și cinstiți; Englezii scutiți, și ei, de haraci, vor avea dreptul de a li se judeca procesele de consuli lor. Acești consuli vor locui — chiar dela început, se găsește indicația locurilor unde ei se vor putea stabili — la Alexandria, Damasc, în insula Samos, care nu avea mare însemnătate, la Tunis, Tripoli, în Egipt (începutul lui Iunie 1580²).

Ori, aceste clause se găsesc în capitulațiile franceze, și, în acelaș timp, afară de punctul privitor la „kharadsch” în vechile privilegii catalane dela începutul secolului al XVI-lea. Era același fel de a acorda toate drepturile.

Acum deci, Englezii au un privilegiu pe care pot să sprijine activitatea lor și, curând după aceasta, la 1582, se dau scrisori pentru Hareborne ca ambasador și reprezentant al Reginei la Constantinopol (20 Noembrie 1582)³).

1. *Ibid.*, II, p. 311.

2. Același colecție II^a, p. 141 și urm.

3. *Ibid.*, pp. 150 și urm., 158—159.

Hareborne sosește la 1583, în timpul în care John Newberry și Ralph Fitch călătoreau prin Turcia în India, și, puțin mai târziu, Evesham în Egipt¹). În chip solemn, el își face intrarea în Bosfor, salută Constantinopolul prin salve de tun, este primit în audiență de amiralul Uluudschali și, într'o scrisoare din luna Mai 1583, Regina este înștiințată, că acest comerț a început în mod definitiv în formele câștigate²).

Curând se văd consulii instalându-se. Chiar dela 1583, se simte că totul este bine orânduit; nimic nu începe la întâmplare, printr'o activitate individuală. Există „aventurer“ -ul la început, dar acela deschide numai calea; odată drumul deschis, se produce marea mișcare politică ce instalează pretutindeni consulii.

Acești consulii se găsesc, în Aprilie 1583, la Alexandria și la Cairo: apoi la Alep³), la Damasc, în Hauran, la Tripoli, la Ierusalim, din luna Iunie a aceluiaș an, și din 1585, la Alger.

Hareborne se ocupă, de altfel, și cu comerțul pe uscat; la 1588, el trece prin Moldova către Elbing⁴), și se adresează principelui care era un stăpânitor autonom, aproape independent, căci niciodată regimul vămiei românești n'a fost aservit aceluia al Imperiului Otoman; aceste vămi s'au păstrat totdeauna după vechile tradiții, de origină tătară⁵) Și atunci, principele Petru Schiopul, care domnea în acel moment în Moldova, acordă Englezilor privilegiu de a nu plăti decât 3% vamă și deplina libertate „de a locui, de a rămâne, de a face comerț, de a vinde, de a încheia contracte în provincie, într'un cuvânt de a exercita tot ceia ce cerea societatea, obiceiul negoțului și al vieții ome-nești, fără nici o contradicție sau opunere”.

Pentru a-și câștiga, în acelaș timp, sprijinul permanent al principilor români, acești diplomați vor căuta să instaleze, „clienți” pe Dunărea românească, după cum Franța o făcuse pentru un curtezan al lui Henric al III-lea, așezând pe tronul Munteniei, timp de doi ani, pe Petru „Cercelul”, poet ca și Ronsard. Marele principe muntean Mihai

1. *Ibid.*, pp. 245 și urm., 281 și urm.

2. *Ibid.*, II, pp. 165 și urm.

3. Paul Pindar, la începutul sec. XVIII-lea; Gontaut-Biron, o. c., p. 400.

4. *Ibid.*, p. 289 și urm.

5. Vezi mai sus asupra comerțului acestor regiuni în Evul Mediu.

Viteazul, cuceritorul Transilvaniei, a fost de asemenea numit de către al doilea reprezentant al Angliei la Constantinopole, Barton, ca și vecinul său moldovean, Aaron, în timp ce familia Movilă, care s'a luptat mult pentru domnia Moldovei, întreținerea relațiunii cu Olandezii, despre cari voiui vorbi îndată, și în acelaș timp, și cu Englezii, pe vremea celui de al treilea reprezentant al regalității engleze la Constantinopol, Glover. Ambasadorul nu scapă să sublinieze faptul că principii sunt numiți prin voința reprezentanței diplomatice engleze și, în acelaș timp, iată în 1590, că ambasadorul englez, intervine pentru ca Sultanul să acorde pacea Poloniei¹).

Și în curând Englezii cari iau această cale pe uscat vor fi pretutindeni foarte bine primiți²).

Dar, firește, a fost o încercare puternică din partea reprezentantului Franței la Constantinopol de a împiedeca perpetuarea acestui privilegiu care era socotit ca luat prin surpriză și în puțință de a fi retras. Și atunci Salignac, care reprezenta Franța la începutul secolului al XVII-lea, deschide un adevărat războiu de intrigi contra lui „Sieur Thomasso”, care este Thomas Glover, al treilea reprezentant al Elisabetei și al succesorului ei, regele Jacob).

El cere ca acela să fie rechemat; și că, dacă se vrea un agent englez, să se ia un altul, predecesorul său Lello, care era un om de înțeleș. Dar înainte de toate, ceiace se voia era aceasta: capitulațiile să fie retrase, aceste capitulații prea bine servite de către reprezentanți diplomatici cari, după cum se spune în corespondența lui Gontaut-Biron supranumit Salignac, „avaient la langue turquesque à commandement”⁴). Sau a avea „la langue turquesque à commandement”, a fost, în toate timpurile, lucru foarte util când se lucra în Turcia⁵).

1. *Ibid.*, p. 303 și urm.

2. Vezi studiul nostru în „*Mélanges Bémont*” sau în „*Istoria relațiilor anglo-române*”, Iași, 1918.

3. Glover susține deasemenea drepturile la un tron român al pretendentului moldovean Ștefan Bogdan (Gontaut-Biron, *o. c.*, p. 159 și urm.). Asupra discuției privitoare la titlul regelui Angliei, care era mai întâiu pentru Turci un simplu „*Englterra Kirali* (rege) în timp ce regele Franței era „*Padișah*”, vezi James Porter, *o. c.*, pp. 82—83. Cancellaria otomană s'a făcut că cedează, dar numai de formă (*ibid.*).

4. *Ibid.*, p. 401.

5. De Brèves reușise să facă să fie spânzurat consulul Angliei, Mariani (James Porter, *o. c.*, p. 85). În 1597 ambasada Franței expulzase pe consulul din Alexandria (*ibid.*).

La un moment dat, ambasadorul englez, care acceptase arbitrajul „bailu”-lui venețian ¹⁾, se recunoaște învins. El vine și oferă colegului său francez să încheie pace : aceasta era la 1609. Dar, puțin mai târziu, Anglia recâștigă dreptul său de a face comerțul sub pavilion englez, și comerțul său ia curând o foarte mare extindere.

Sunt unele regiuni unde Franța rezistă mai bine, dar nu e nici una, pe marea hartă a Levantului, unde să nu se întâlnească această concurență engleză. O găsim la Smirna, la Alep ²⁾, — nu însă și la Damasc, pentru că orașul nu avea o mare importanță în comerțul internațional și, în acel moment în care Beyruth nu exista ca port cercetat, Francezii erau așa de bine așezați la Sidon-Saida, că nu putea nimeni să-i scoată de acolo. După decăderea Sidonului, după apariția Beyruthului, Franța a putut risca un alt comerț la Alexandria — la Cairo mult mai puțin—, unde era un întreg cartier francez, dar se întâlnește și acolo aceiași îmbulzeală năvălitoare a Englezilor. Ei au mai avut proiecte foarte mari de comerț în Marea Roșie, spre Ormuz, în decursul secolului al XVII-lea).

Făcând aceasta, Englezii aveau încă un alt avantaj. La ei, chiar dela început, concurența între negustori fusese cu totul îndepărtată ⁴⁾. Cei cari începuseră prin încercări individuale, prin sfortările „aventurer”-ilor terminară curând prin a nu admite, în nici un fel, această manifestare individuală. Pentru a face comerțul în Levant, condiția câștigată era de a aparține Companiei. Compania s'a format între 1581—88, apoi într'o formă definitivă, reunind două asociații anterioare și cincizeci și trei de negustori, la 7 Ianuarie 1595 (confirmare în 1605 pentru o sută nouăsprezece membri). La mijlocul acestui secol, comerțul său ajunsese la 15 milioane livre pe an și echivala cu acela

1. Vezi : *Early Voyages and Travels in the Levant I, The Diary of Master Thomas Dallam 1599—600*. Cf. *Hakluytus Posthumus or Purchas His Pilgrims... by Samuel Purchas*, Glasgow. 1905—1907 și volumul, ce nu se mai găsește, a lui Roe, *Negotiations in his embassy to the Ottoman Port* (1621—1628), 1893, p. 86 și urm.

2. Masson, *o. c.*, p. 374.

3. *Ibid.*, p. 111—112.

4. Pouillet, *Nouvelles relations du Levant*, II, Paris, 1668, pp. 27 — 28. El vorbește de un proiect al unui canal dela Marea Roșie la Mediterană prin Nil (p. 461).

al Indiilor. O solidaritate perfectă domnea în sânul acestei asociații : 20% din orice câștig era rezervat pentru „cheltuelile viitoare ale națiunii“¹⁾. Ceia ce poate părea destul de curios, e faptul că Englezii vindeau mirodenii. Ei nu mergeau la Constantinople pentru a le cumpăra, dimpotrivă ei luau mirodenii din provinciile olandeze pentru a le vinde în această capitală.

După o lungă criză ²⁾ la 1661, Carol al II-lea confirmă aceasta chartă a Companiei engleze, care este foarte interesantă. Mai întâiu, negustorii sunt nobili ; ei aparțin aristocrației engleze ; ei nu sunt săraci ca negustorii dela Marsilia — ci reprezentanții clasei dominante cari pun toată activitatea lor, și în acelaș timp, toată onoarea lor, pentru a face comerțul într'un anumit fel, așa ca să nu fie nici-odată surprinși sustrăgându-se vămei sau înșelând cu calitatea mărfurilor³⁾.

Se va vedea că Olandezii nu aveau aceleași scrupule, și se întâmpla uneori, atunci când se voia să se treacă unele mărfuri, ca doamne olandeze de pe corabie să se ofere imediat, dată fiind lărgimea rochiilor lor, să facă din ele ascunzători.

Nobilii aceștia englezi erau deci formați pentru comerț. Nu putea nimeni să facă comerț în Levant fără să fi funcționat, timp de șapte ani, ca elev al acestui comerț. Și mai trebuiau încă trei ani de practică la Londra.

Apoi conducerea se găsea în mâinile unui Consiliu, în timp ce aceia a comerțului din Marsilia rămânea mereu supusă multor imixiuni : Consiliului din Levant, diferitelor organe guvernamentale, etc. Și Marsilia avea un monopol, astfel că tot restul porturilor din Sudul Franței erau înlăturate dela acest comerț.

Voiu adăoga că o altă greșală a fost făcută de Francezi în epoca lui Colbert. Se plănuise să se facă din Marsilia nu numai centrul pentru Sudul Franței, ci și pentru toate regiunile vecine, și atunci Livorno și Genova au profitat de acest privilegiu, fără ca nimic din aceste avantaje să fie reținut de Marsiliezii însăși.

1. Masson, o. c., p. 125.

2. Cf. Mordecai Eppstein, *The English Levant Compagny, its foundation and its history to 1640* (teză de la Heidelberg), Londra 1908 ; el re-
levează, după Rymer, consul la Chios (1513), în Creta, la Zante (1533)
și participarea lui Edward Osborne și Richard Staper pentru a prepara
mistunea lui Hareborne. In 1589—90, erau nouăsprezece corăbii. (p. 19).

3. Cf. afirmarea Marelui-Vizir în Gontaut-Biron, o. c., p. 401.

În Anglia, există o adunare guvernamentală care prezintă, de drept, trei candidați, din cari regele alege unul pentru situațiile de ambasador, de consul pentru Smirna și Alep și, în acelaș timp pentru a controla calitatea mărfurilor. Stofele din Anglia și Olanda erau superioare stofelor din alte părți și de aceea Turcii le căutau; când cumpărai stoffe din Anglia și din Olanda, erai sigur că sunt de bună calitate.

Apoi, mai erau doi inspectori, doi „deputați” cari stăteau în Orient unde erau întrebuințați să studieze și să supravegheze felul în care soseau, se vindeau, și în care erau prețuite aceste mărfuri ¹⁾.

Trec la comerțul olandez care, fără să fie cu mult inferior, în unele centre, comerțului francez, a fost stabilit totuși, prin privilegiul din 1593, de a se face la Constantinopole, la Chio, Alexandria, Alep, etc., cu consuli, însă sub pavilionul Franței, în condițiuni cu totul inferioare.

Era, mai întâiu, — am mai spus-o, — un comerț mult mai puțin cinstit decât comerțul Englezilor. Englezii făceau piraterie, dar, când nu făceau, erau buni comercianți — pirateria făcându-se pe de lături cel puțin până către 1620.

La început, reprezentantul reginei Elisabeta, pentru a se face mai bine prețuit îndrăsnise să declare la Constantinopol (ceiace fără să o mai spunem era cu totul fals), că Flandrii aparțin reginei ²⁾; că, prin urmare, tot ceia ce vine din Olanda trebuie să fie reprezentat prin delegatul Majestății Sale și să navigheze sub pavilionul englez. Nu s'a deszis asupra acestui lucru timp de douăzeci de ani, cu o îndărătnicie deosebită, spunându-se că comerțul Olandei este, în fond, un comerț englez. Când Statele generale au încercat să organizeze un comerț care le aparținea ³⁾, au fost de-

1. Vezi, despre regulamentele engleze Masson, *o. c.*, p. 120 și urm. Cf. W. Cumnigham, *The growth of english industry and commerce during the early and middle ages*, II, Cambridge 1892, care dă bibliografia tratatelor și pamfletelor privitoare la acest comerț, între altele „Allegations of the Turkey Company and others against the East India Company”, 1681, „Reflections on the expediency of opening the trade to Turkey” și „Some Remarks” tot despre aceasta, Londra, 1753.

2. Gontaut-Biron, *o. c.*, pp. 195 și urm., 217.

3. Chiar de pe timpul lui Soliman Magnificul, existaseră relațiuni între puternicul Mare-Vizir Mohammed Socoli și negustorul olandez Ghisbrecht. În 1582 Statele Generale oferă Sultanului concursul lor contra Spaniei. Se văd înaintea sfârșitului sec. XVI-lea călători ca Dousa, negustori la Constantinopol, la Alexandria; proiectul de comerț pe Marea Roșie. Vezi deasemenea și analiza cărții lui Herring în *Bulletin de l'Institut pour l'Étude de l'Europe Sud-Orientale*.

nunțate (și nu numai Englezii le-au denunțat în această privință, dar și alții, spunându-se mai întâiu că ei erau niște agenți ai regelui Spaniei, că ei au atârnat de acest regat, contra căruia s'au revoltat și contra dominației spaniole ei înființaseră republica Provinciilor Unite, dar că, totuși, ei au legături cu regele Spaniei; că, ceva mai mult, era prea posibil ca ei să fugă luând mai întâiu banii creditorilor lor, și apoi sustrăgându-le să ducă informațiuni politice extrem de interesante. Anumiți Greci (și se va vedea în curând pentruce) le propuseseră să le dea Moreea.

Erau Turci cari credeau că Statul însuși nu avea o mare importanță, dat fiind că Wilhelm de Orange (citez chiar textul) „nu e mai mare decât un pașă”, și atunci, pentru un Stat care era un fel de „pașalâc” occidental, cu un șef care n'are un prestigiu mai mare decât al unui șef al provinciilor turcești, nu e nevoie să se acorde un privilegiu.

Cu toate acestea, încă de multă vreme, războiul revoluționarilor din Olanda contra regelui Spaniei creiașe posibilități de apropiere, și, după cum s'a văzut, dela 1593, Olandezii fură admiși să meargă la Constantinopol, și într'un număr oarecare de porturi.

La 1910, D-l Charles Herringa a publicat în limba olandeză două mari volume privitoare la comerțul Levantului (*Bronnen tot de Geschiedenis van den levantschen Handel*).

Reese mai bine decât înainte că personalitatea care a dominat timp de vreo treizeci de ani întreaga activitate a Olandezilor în Orient, aceea care corespunde lui Hareborne pentru Englezi, întrecându-l chiar, este acel Cornelius Haga, care, după nouile negocieri din 1610, terminate prin admiterea pavilionului acestor dușmani ai regelui Spaniei, a ajuns să obțină, la 1612, un tratat formal. Cum exista o abatere dela monopolul comerțului continental, acordată formal regelui Poloniei, și într'o formă tacită, nu scrisă, celui ce era numit regele Germaniei, Habsburgului, s'a ajuns să se dea și privilegiul Olandezilor. Totuși a trebuit să fie apărat timp de douăzeci de ani, pentrucă era mereu amenințat să fie retras.

Intr'o formă cum se cuvine redactată, se acordă Olandezilor dreptul de a naviga pe coasta Tunisiei, a Alexandriei, a Cyprului, Cretei, Cefaloniei, Corfului.

Ceia ce Olandezii transportau, erau mai întâiu mirodenii

provenind din insulele Sonde ; stofe, și în acelaș timp, mar-chitanie, pe care și-o procurau din Germania cu deosebire dela Hamburg, și însfârșit, pentrucă Turcii aveau o slăbiciune pentru moneta creștină, piastrul spaniol, piast-
rul cu leu, numit „aslan” ; se aducea și această monetă la care se câștiga mult.

Olandezii ajunseră curând să aibă consuli până și în Insulele Ioniene, (în 1670, la Zante¹) și comerțul olandez a avut o mare însemnătate chiar în unele schele ale Asiei. Bogatul consul olandez din Smirna era ca un ambasador.

Această activitate a fost totuși împiedecată, câtva timp numai, prin războiul dintre Ludovic al XIV-lea și Olanda. La această epocă, Francezii păreau hotărâți să gonească pe Olandezii din Mediterană. Dar în 1697, la pacea dela Ryswick, activitatea lor a fost reluată, dar în condițiuni cu mult inferioare.

„Directorii comerțului cu Levantul și ai navigației în Marea Mediterană” reluară deci supravegherea asupra unui bogat trafic depinzând de Camera de Comerț din Amsterdam, cu cei șase deputați și un grefier de cari depindea ambasadorul și consuli capabili de a câștiga din comoara întreprinderii venituri însemnate.

Toți acești străini cari veniau în Turcia nu erau rivali decât în aparență. Sau, mai curând, rivalitatea era aceea a Statelor, dar agenții se înțelegeau între ei. Ei se simțeau acolo foarte bine. Astfel, d'Arvieux, care a fost principalul reprezentant al Franței la Alep în a doua jumătate a secolului XVII-lea, funcționa ca un agent general al comerțului european: Turcii ei înșiși temători de averea și viața lor în turburările care erau atunci atât de dese în acest Imperiu, îi încredințau capitaluri ; acești bani el îi întrebuința pentru propriul său comerț, Turcii fiind foarte mulțumiți de a recăpăta doar depunerile lor. Cât despre produsul acestor sume, consulul respectat de toți, îl punea în mărfurile lui și cele trei volume ale călătoriilor lui d'Arvieux represintă astfel tot ceia ce este mai prețios ca informație multiplă pentru istoria comerțului Levantului, în această epocă²).

Se schimba chiar dependența politică. Se întâmplă astfel ca cutare consul al Franței la Atena, căruia i se retrăsese

1. *Voyage de Dalmatie, de Grèce et de Levant par Mr. George Wheler*, tradusă din englezește, Anvers, 1689, I, p. 64.

2. D'Arvieux, *o. c.* III, p. 345 și urm.

însărcinarea, să fie numit imediat agent al Angliei. Statele își răpeau deci agenții, având interese atât de întinse în aceste regiuni.

Dar, în concurența care exista între State, unele elemente indigene au profitat încă mai mult decât în secolul al XVII.

Olandezii, reprezentând calvinismul, căutau să câștige pe Greci. La un moment dat, Patriarhul Constantinopolului, celebrul Chiril Lucaris, al cărui chip ¹⁾ l-am și înfățișat, a fost pus în situația să publice o profesiune de credință în sensul bisericii din Geneva.

Și atunci Grecii profitară de prezența acestui ambasador al Olandei, nu numai sub raportul religios și politic, dar sub raportul economic.

Se poate deci spune că Grecii și Evreii au ajuns la o importanță economică grație comerțului Levantului, început prin cele trei neamuri de Occidentali cari aveau mari interese în Levant și ajuns să profite de el indigenii. Dar ei făceau comerțul acesta într'un anumit fel.

În fiecare descriere de călătorie sunt pasajii foarte severe pentru acești necinstiți concurenți ai comerțului occidental. Iată mai întâi ce spune cu privire la Greci :

„Dintre toate națiunile care se așează în schelele Levantului pentru negoț, nu este alta care să aducă mai multă pagubă comerțului nostru, ca aceea a Evreilor creștinătății ²⁾).

Erau „Evreii creștinătății” acei cari veniau cu negustorii și cari se înțelegeau cu ceilalți ; și erau Evrei originari ai acestor regiuni ale Orientului. În ceia ce-i privește pe aceștia :

„Toate vămile Imperiului atârnav de marele vameș al Constantinopolului, care de cele mai multe ori le arenda Evreilor. Acești Evrei, mari inamici ai națiunii noastre, împinși de lăcomie, întrebuițau toate puterile spiritului lor inventiv pentru a născoci noi câștiguri”.

Și în altă parte, în „Les voyages d'Arvieux” :

„Evreii sunt cei mai răi oameni de pe lume. Ei urăsc de moarte creștinii, sunt totdeauna gata să le facă rău ; ei caută cu grije astfel de prilejuri ; ei trădează fără rușine pe cei cari le-au făcut cel mai mare bine”.

„Uneori ei sugerează Pașalelor motive pentru așezarea de noi taxe vamale, alteori ei vor să evalueze în mod arbitrar valoarea mărfurilor supuse vămei, sau să schimbe

1. Vezi portretul pe care l-am publicat în *Revue des Beaux Arts* din 1924.

2. Masson, *o. c.*, pp. 303—304.

într'un chip păgubitor felul de încasare a drepturilor de vamă" 1).

Și Magni citează acest proverb oriental: „Dumnezeu să ne ferească de un Evreu din Salonic, de un Grec din Atena și de un Turc din Negroponte” 2).

În sfârșit cu privire la Greci, iată ce se citește în raportul lui de Brèves, reprezentantul lui Henric al IV-lea :

„Grecii după obiceiul lor practică contra noastră o invidie vădită, deoarece le suntem mai odioși decât însăși Turcii” 3).

În privința înșelătoriei, falșității, minciunei, d'Arvieux spune că „ei întrec cu mult pe Evrei” 4).

Curând, în secolul al XVIII-lea, se vor vedea comerțianții indigeni luptând cu concurența occidentală, care se va prezenta sub o nouă formă, dat fiind că însăși împrejurările politice se schimbaseră în această epocă.

1. *Ibid.*, p. 75.

2. *Relazione della città d'Athene, colle provincie dell' Attica, Focia, Beozia e Negroponte, nei tempi che furono queste passeggiate da Cornelio Magni, Parmegiano, l'anno 1674*, Parma, 1688, p. 31. La Alger numai Maurii îi întrec. Vezi De Brèves *o. c.*, p. 361: „orașul este încă locuit de Mauri și Evrei: aceștia în mare număr, dar mai săraci decât în oricare alt loc din Levant, cu atât mai mult cu cât au pe Mauri ca tovarăși de comerț, tot așa de fini și șireți ca și ei.

3. *Ibid.*, p. 217.

4. *O. c.*, III, p. 47.

CAPITOLUL IV

REGIMUL COMERȚULUI LEVANTIN ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA

Acum este vorba, într'o perioadă care merge mai departe decât jumătatea secolului al XVIII-lea, până la o dată care se poate fixa foarte bine : 1774, de a se arăta ceea ce s'a petrecut în acest dublu comerț, comerțul pe mare aparținând Francezilor sau Englezilor și Olandezilor, și comerțul pe uscat aparținând Polonezilor și Ungurilor, supuși noiei regalități a Habsburgilor.

Trebue să observăm, chiar dela început, că domeniul continental câștigă, în cursul secolului al XVIII-lea, o importanță pe care o pierduse de multă vreme. Asistăm deci la o reînviere a unui comerț foarte însemnat în Evul Mediu ; din cauza împrejurărilor neprielnice, el pierduse mult din vechea lui importanță, și alte împrejurări care se nasc la începutul secolului al XVIII-lea, ajung să-l restabilească .).

Comerțul maritim care, în secolul al XVII-lea îmbogățise pe Englezi și Olandezi și adusese avantajii însem-

1) Dacă, pentru secolul al XVII-lea, se găsesc informații atâtea cât dorim, în cartea așa de bine lucrată în privința amănuntelor 1 : Masson, pentru secolul al XVIII-lea nu există aproape nimic în această privință, afară de două lucrări ale lui Fouque și Julliany asupra comerțului Marsiliei.

A doua dintre aceste lucrări este foarte însemnată în ceea ce privește statisticile. Pentru sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului XIX-lea, ea dă, fără îndoială, material foarte bun de întrebuințat, dar dacă, totuși, pentru comerțul maritim găsesc unele informații, cel puțin, din punct de vedere francez, marsiliez, în aceste două lucrări, nu se găsește nimic asupra învierii comerțului continental. Citez totuși „Istoria Comerțului românesc” a mea care tratează chestiunea numai din punct de vedere al comerțului românesc, al doilea volum, conținând această epocă, și unele informațiuni principale asupra drumului urmat de comerțul pe uscat.

nate Sudului Franței, dacă nu din punctul de vedere al comerțului, cel puțin din punctul de vedere al producției industriale, comerțul acesta nu pare să fie permanent în a doua jumătate a acestui secol în decadentă, și aceasta se explică prin faptul că el este în legătură cu intervalele dintre pace și război care caracterizează viața generală europeană a acestei epoci.

Comerțul acesta se sprijinea, la sfârșitul secolului al XVII-lea, pentru Franța, pe capitulațiunile reînnoite de către Nointel la 1673¹⁾, capitulațiuni cu cincizeci și trei de puncte, mult mai dezvoltate de cât cele ce le precedaseră. Dar, pentru Anglia și Olanda, nu se schimbaseră niciodată condițiunile primului privilegiu; nu s'a crezut niciodată necesar să se revie asupra articolelor fixate în epoca domniei reginei Elisabeta și a lui Cornelius Haga. Era deci o deosebire vizibilă între comerțul francez din Levant și acela al concurenților lui: primul se sprijinea pe mai multe privilegii și era supus unor schimbări destul de însemnate până la capitulațiunea din 1739, care a fost socotită ca definitivă, — și cineva care a scris istoria reprezentanței diplomatice a Franței la Constantinopol în secolul al XVIII-lea, de Saint-Priest, o spune în acești termeni: „cu acest prilej tratatele Franței cu Poarta au luat forma lor actuală” —, în timp ce celelalte se sprijineau pe o veche bază nelimitată și destul de avantajoasă ca să fie păstrată²⁾.

În comerțul maritim francez, a fost o epocă de prosperitate foarte însemnată, care a durat între 1683 și 1701, după d-l Masson.

Dar cei cari se grăbiau să trimită mărfurile lor în Orient în timpul acestei perioade înfloritoare, nu țineau seama de un fapt: acela că, dacă producția rămânea aproape aceeași, sau chiar dacă ea putea crește, dacă condițiunile circulației nu se schimbaseră, dacă aceeași protecție de Stat ocrotea comerțul francez, de-o parte, comerțul Englezilor și Olandezilor de altă parte, nu existau informații precise și exacte asupra capacității de cumpărare a Imperiului Otoman.

1. Vezi jurnalul său scris de Galland și publicat apoi în *Revue rétrospective* apoi de Ch. Schéffer. Albert Vandal a consacrat acestei ambasade o lucrare întinsă și foarte interesantă.

2. Olandezii plăteau 3% taxă de import, în timp ce se cerea 5% Francezilor.

Să ținem seama de faptul că, în Imperiul Otoman, a fost o mare criză economică, ce poate fi explicată; după o perioadă de progres, până în 1701, se întâlnește o altă epocă, dela 1701 la 1715, în timpul căreia a fost o mare scădere și trebuie de adăogat că, de atunci, comerțul din Răsărit n'a mai recăstigat vechea sa însemnătate.

Urmările acestei crize au ținut cu deosebire până după jumătatea secolului al XVIII-lea, și dacă exportul în Orient a avut din nou o epocă de prosperitate aparentă, aceasta se datorește numai reluării căii pe uscat. Dar adăog că această cale pe uscat nu servește Turcilor, deoarece criza economică de care vorbim, criza putinții de cumpărare este în legătură cu desvoltarea acestei părți a societății trăind sub sceptrul Sultanilor, care e însăși societatea turcă.

S'a mai spus că Imperiul Otoman atât timp cât a păstrat această prosperitate, nu s'a alimentat din propria sa producțiune, ci că trăia pe socoteala altora din cuceriri și prăzi de războiu. Ori, iată ce se întâmplă dela sfârșitul secolului XVI-lea. Imperiul este incapabil de a mai cuceri. A fost, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, o încercare de a relua politica ofensivă. Mari-Viziri aparținând unei familii foarte bine înzestrată, aceia a Kiupruliilor: Mohammed și fiul său, Ahmed, s'au gândit să redea Imperiului puterea lui îndreptând din nou armatele otomane contra creștinilor. A fost o serie de expediții contra Polonilor, contra Imperialilor; a fost în 1683, faimosul asediu al Vienei, apoi atacul contra Venețienilor, la începutul secolului al XVIII-lea, sub conducerea acelu Mare-Vizir energic și sângeros care a fost Gin-Ali. Dar cu toate acestea nu s'a ajuns să se redea Imperiului vechile câștiguri pe care altă dată le trăgea dintr'o victorie continuă, prin anexarea, pe scurt timp, de noi provincii.

Și trebuie să adăogăm că, dacă acest Imperiu ar fi rămas cel puțin în pace, cu toate că neputând învinge, neputând cuceri, ar fi fost totuși capabil să cumpere.

Dar, tot timpul secolului al XVIII-lea, războaiele continuă; numai că ele sunt nefavorabile Imperiului Otoman. După nereușita asediului Vienei, urmează o întregă serie de expediții cari răpesc, acestui Imperiu, provincii foarte însemnate, întreaga Ungarie, Buda, Panonia, Transilvania, Banatul Timișanei, Oltenia și Serbia de Nord.

Dacă după moartea lui Eugeniu de Savoia, a fost din partea Imperialilor un alt atac, nenorocit, întreprins în

tovărășie cu Rușii, cari nici ei n'au reușit, atac terminat prin pacea dela Belgrad, în 1739, care a făcut pe Habsburgi să piardă provincia Olteniei și Serbia nordică, după o perioadă de pace, care, de astă dată, s'a prelungit destul de mult, până la 1768, a fost un nou războiu, care a durat șase ani, între Imperiul Otoman și Ecaterina a II-a (războiu dezastruos), din care Țarina spera mai mult decât ceia ce a câștigat prin tratatul dela Cuciuc-Cainargi, care a fixat noile relațiuni între Ruși și Otomani.

E, de altfel, epoca în care slăbirea cunoscută a Imperiului îndreptătea orice pretenție, prepara orice năvălire din partea vecinilor cari, până atunci, se temuseră de puternicul organism politic și militar al Sultanilor.

Și, atunci, Imperiul care nu mai poate să cucerească, Imperiul care, în loc să anexeze, pierde propriile sale provincii, nu mai oferă posibilitatea de a cumpăra pe care o oferea înainte.

Nu se poate spune că această țară e săracă, dar Constantinopolul, capitala, orașul care concentra până atunci luxul, splendoarea Imperiului, e, fără îndoială, un oraș sărăcit. Dacă se compară ceia ce putea să ofere Venețienilor pe timpul lui Soliman Mărețul și ceia ce acelaș Constantinopol oferea negustorilor de diferite origini, cari sosiau din Occident între 1701 și 1715, se poate ține socoteală de decăderea economică profundă de care suferea Statul.

Dar trebuie să facem chiar de acum, o rezervă :

Sărăcirea unui oraș nu înseamnă sărăcirea unui Imperiu întreg. Acesta poate oferi înlesniri de cumpărare și câștig, în timp ce capitala nu mai trăește în vechiul lux. E adevărat că mulți se plâng că numeroase mărfuri rămâneau nevândute; erau depozite enorme, dar la Constantinopol, ce nu se isbutea să fie golite. De pildă, pentru Franța, sunt informații că în 1750 se numărau 3.000 baloturi de pânză pe care nimeni nu le lua, și fiindcă fenomenul se reînvia dela un an la altul, a trebuit să se ia măsuri.

S'a plănuit la început să se reglementeze producția, să fie împiedecată de a produce prea mult, apoi de a face, la sosirea mărfurilor, o statistică pentru a împiedeca, de acum înainte, posibilitatea unui aflux de mărfuri ce nu puteau fi vândute.

Nu avem informații pentru Englezi și Olandezi, dar

Olanda, în secolul al XVIII-lea nu mai juca un mare rol în viața economică a Europei. Marea epocă de prosperitate pentru acest comerț se continuă cel mult până în primii ani ai secolului al XVIII.

Dar și Anglia, lucrul e cert, vindea puțin. Către jumătatea secolului al XVIII-lea, nu mai erau decât câteva articole englezești cari se mai cereau în Imperiul Otoman și, încă odată, nu prea mult la Constantinopol. Dar, în provincie, se cumpărau ceasornice, articole de lux aparținând fabricației engleze. Și comerțul de pânzeturi nu dispărea în această epocă : se cumpără londrinul cum se cumpăra și mai înainte, cu toate că în această privință, exista o scădere.

În unele regiuni ale creștinătății, supuse Sultanului, erau mai ales posibilități de vânzare pentru negustorii din Occident. Turcul e din ce în ce mai sărac, dar, supus Turcului, e creștinul, care poate prospera. Toate aceste națiuni creștine vor forma State în secolul al XIX-lea, sau, având mai de mult State, cum erau Românii în cele două principate ale Moldovei și Munteniei, ele vor ajunge, în cursul secolului al XIX-lea, să recâștige o libertate de acțiune politică pe care o perduseră.

Toți acești creștini deci câștigă, din secolul al XVIII-lea, mijloacele economice ce le vor fi necesare pentru reînvierea lor politică în cursul secolului următor. Fiecare e mai bogat, în această lume deosebită, decât mai înainte. Și de altfel, importanța creștinului în timpul acestui secol e cu mult mai mare decât mai înainte.

Iată cauza pentru care, în timp ce comerțul francez se plânge că mărfurile transportate la Constantinopol nu mai pot fi vândute, se văd din toate părțile, nu zic apărând consulatate, căci existau și mai înainte, dar le vedem menținându-se și dezvoltându-se.

Franța avea astfel consuli în localități de o însemnătate foarte mică, unde nimeni nu se aștepta să găsească agenți pentru a ocroti un comerț înfloritor.

Este, până și în insula Apocalipsului, la Patmos, un consul al Franței, care e un Grec, și e consul din a treia generație, căci și tatăl și bunicul său îndepliniseră aceleași funcțiuni. Se mai găsește altul la Negroponte, unde consulatul a fost suprimat în urmă, la Seriphos, la Modon, la Coron, la Zante, la Milo, de jur împrejurul Moreii și în insulele vecine ¹⁾.

1. Masson, o. c., p. 426.

Foarte adeseori, după cum s'a văzut, consulii sau vice-consulii, agenții consulari, aparțin rasei indigene. Atunci, nu numai indigenul cumpără, dar indigenul este, în acelaș timp, stăpânul acestui comerț în privința protecției. În acelaș timp cu banii, cu avântul economic, el are drapelul națiunei occidentale, care, până atunci era reprezentată de cele mai adese ori de către membri din chiar acea națiune.

Dacă elementele grecești care trăiau sub stăpânirea Sultanului ajung să fie buni cumpărători, consuli ereditari, agenți ai comerțului perpetuându-se dintr'o generație în alta în regiunile grecești, trebuie să vorbim, de acum înainte, de marele câmp de activitate economică ce se deschide pe Dunăre.

În Principatele românești moda se schimbasese dela jumătatea secolului al XVII-lea. Mai întâiu fusese la sfârșitul secolului al XVII o puternică influență a modei turcești, în timp ce mai înainte lumea se îmbrăca în felul Polonezilor, Ungurilor și se prefera costumul și podoaba Occidentalilor. Și bine înțeles, când se poartă vestminte după moda din Constantinopol, fuste largi, blănuri, calpăce, pantofi galbeni fără tocuri, când bijuteriile și celelalte podoabe erau fabricate după moda din Orient, nu erau mari posibilități pentru Occidentali de a găsi un negoț la București sau Iași, afară de Venețieni cari, de multă vreme, se specializaseră în articolele orientale, vânzând chiar hârtie în Orient.

Noua modă occidentală o înlocuește pe aceasta de pe la 1770. Pentru ca acest fenomen să se producă a fost nevoie de lungile războaie ale Turcilor contra Austriacilor și Rușilor, de ocupațiile prelungite ale armatelor imperiale. Femeile au început-o; în timp ce bărbații lor continuau să poarte rochiile lungi, orientale, blănurile, papucii, ele se îmbrăcau în costumul occidental. În cazuri foarte rare și numai în unele domenii ale modei, se mai păstra vechiul obicei.

Schimbarea s'a produs sub domnia Fanarioților, cari nu erau numai decât Greci, ci locuitori ai Fanarului, cartierul din Constantinopol ce poartă acest nume; oricine se așeza acolo, oricine avea o funcțiune de dragoman în lumea diplomatică turcă și forma planuri privitoare la tronul de principe în Moldova sau Muntenia, era Fanariot. Acești Fanarioți nu trăiau, la Constantinople, în lumea turcă; ei aveau, fără îndoială, legături numeroase, însemnate cu

această lume, dar relațiunile lor mai numeroase erau cu creștinii occidentali stabiliți în capitală. Ei scriau latinește, italienește, franțuzește și căutau, când ajungeau principii, să introducă în casele lor profesori și secretari luați din lumea occidentală. La un moment dat, s'a putut chiar spune că ei, în multe privințe, au fost inițiatorii introducerii occidentalismului.

Curând, — după cum vom arăta în ultimul capitol, — la Iași și la București nu se mai văd decât trăsură din Viena, panglici din Franța, mătasuri de Lyon. Unii din principii fanarioți dotați cu virtuți de economie — fiindcă Grecii au fost totdeauna mai economi decât Românii — apar în vestminte foarte simple, fabricate în țară, ei încearcă reorganizarea luxului, așa cum se făcuse la Veneția în secolul al XV-lea, dar n'au reușit : boierul cheltuia ceia ce avea, ceia ce el credea că are și ceia ce era sigur că nu va avea niciodată, târînd după el o lume întreagă de creditori. Căci clasa aceasta foarte interesantă, care a adus mari servicii, nu numai Românilor, dar vieții creștine și civilizației occidentale în Orient, a dispărut în mare parte prin generozitatea ei, generozitate rău întrebuințată, dacă vrem, dar și folositoare furnizorilor ei.

Acești furnizori întrebuințau și drumul de uscat.

Era pe atunci un comerț „polonez” care a durat până la a treia împărțire a Poloniei, comerț bine cunoscut printr'un mare număr de documente. În comerț sunt amestecați uneori Occidentali din acei secretari francezi, cum a fost de la Roche, Franco-Italieni, poate Marsiliezi de origine, ca Juliani ; Provensali ca Linche sau Linschoult ¹⁾, informatori politici pentru principii lor și, indirect, pentru Turci, dar și oameni de afaceri.

Comerțul polonez din secolul al XVI-lea și de la începutul celui de al XVII-lea, fusese un comerț levantin ; noul comerț al Poloniei, sărăcăcios, restrâns, nu totdeauna cinstit, va fi acel al Evreimeii sărace care a înlocuit pe cei mai vechi Germani și pe Levantini. Mai erau resturi de activitate la Lemberg-Lvów, la Cracovia. Dar se încerca să se desvolte și noi centre de comerț la frontiera Moldovei. De exemplu la Zalesczik, în partea Galitiiei, sau în acea localitate pe care Românii o numesc Mohilău, și care pentru Ruși și Polonezi este Mohilew, pe Nistru.

1. Eu cred că adevărata formă e Linche. Gădesc în Franța, un Linche în secolul al XVII-lea.

Se mai aduceau și uuele produse ale Occidentului; aristocrația poloneză, foarte luxoasă, care întrecuse chiar pe boierii români în privința cumpărăturilor numeroase dar și în privința plăților mai puțin exacte ca altădată, importa direct. Dar, mai exista și un alt comerț de uscat, acela cu posesiunile Habsburgilor.

E sigur că la sfârșitul secolului al XVII-lea, nu era, în Imperiu, nici o tendință de a începe o nouă eră în comerțul cu Orientul. Austria, amestecată atât de adânc, atât de satisfăcător, dar și atât de supărător pentru adevăratele sale interese, dacă nu pentru ambițiile sale, în viața Europei Centrale, a vechiului și nerealului Imperiu german, a fost mai curând constrânsă să părăsească planurile sale din partea aceasta pentru a-și îndrepta privirile către Orient. Dar e sigur faptul că, dacă n'ar fi fost acea presiune a Kiu-pruliilor și a lui Cara-Mustafa asupra frontierelor Imperialilor, ei nu s'ar fi gândit la seria de acțiuni ofensive care le-au dat Ungaria și provinciile despre care vorbeam mai sus.

Dela sfârșitul secolului al XVII-lea, Imperialii sunt totuși în Transilvania. Ce găesc ei oare în țara care fusese formată, cu excepțiunile sale, cu libertățile sale de comerț pentru a servi, în Evul Mediu, aceluși comerț din Orient care a transformat-o complet, făcând, din mici sate, orașe înfloritoare?

Sub principii maghiari din secolul al XVI-lea și al XVII-lea, Transilvania decăzuse mult. Ajunge, pentru a ne convinge, să privim registrele de socoteli, atât de sărace, atât de reduse acum. Se trăește în condițiuni locale, aproape mediocre, și când Imperialii s'au stabilit acolo, ei s'au simțit străini, chiar în acele orașe săsești unde credeau că vor fi primiți ca niște co-naționali, s'au convins în curând că se înșelaseră. Sașii din Transilvania trăiau având privilegiile din Evul Mediu, în tradițiile altor secole, și Austria aducea centralismul filozofic și biurocrația, fiscalitatea abstractă, inexorabilă a secolului al XVIII-lea.

Fără a mai ține seamă că Austria, sprijinindu-se pe o armată care, timp de zece ani, făcuse războiul în centrul Europei, în Italia, cerea ca această armată să fie adăpostită și hrănită. Și ea avea obiceiuri care nu se potriveau cu politețea medievală a Sașilor din Transilvania.

Imperialii, cari nu puteau întrebuința această țară inter-

mediară a treburilor economice cu Orientul, începuseră totuși prin a cere, la pacea dela Passarovitz, privilegiu foarte întinse, pe care Turcii au trebuit să le admită, și care n'au fost retrase la pacea dela Belgrad. Aceasta pace dela Belgrad a însemnat o reducere a pământului turcesc ocupat de către Imperiali, dar, cât despre situația comerțului, ea rămânea în 1739, aceiași ca în 1718. Se păstra mai departe libertatea de a face comerțul pe Dunăre și pe Marea Neagră.

Aceasta înseamnă mult. De secole încă, Dunărea, în cursul său oriental, era o cale de comerț aproape părăsită. În timp ce altă dată, vase aparținând diferitelor națiuni mergeau până la Galați, până la Brăila, putând să se aventureze chiar mai departe, Dunărea, sub dominația Turcilor, devenise un râu de circulație interioară. Se vedeau ici și colo vase orientale, vasele riveranilor, ale negustorilor turci, singure aventurându-se în apele ei.

Cât despre Marea Neagră, dela dispariția dominației creștine la Caffa, dela prăbușirea dominației genoveze în aceste ape, ea era, pentru comerț, aproape o mare moartă. Ea va retrăi în momentul expansiunii rusești, dar această expansiune rusă e foarte târzie, abia din epoca Ecaterinei a II-a și trebuie să ne gândim că porturile rusești la Marea Neagră datează dela sfârșitul secolului al XVIII-lea, sau chiar dela începutul celui de al XIX-lea. Unde se găsește astăzi Odesa, cu ceia ce i-a rămas din vechea ei prosperitate din epoca Țarilor, era un sat tătăresc, sărăcăcios care se numea Hagibey, și, dacă n'ar fi fost administrația ducelui de Richelieu, a celui emigrat plin de idei și capabil de o energie remarcabilă, niciodată acest cuib musulman nu ar fi devenit un mare și înfloritor port.

Astfel, prin concesiya obținută la 1718, în urma victoriei austriace, Dunărea și Marea Neagră au posibilitatea să recâștige însemnătatea de mai înainte. O stare de lucruri părăsită de mai multe secole reînvie acum și, pentru a trage tot folosul ce se putea avea, nu era nevoie decât de o înțelegere mai serioasă a intereselor lor din partea Imperialilor.

Ei se găseau deci împărțiți între două sisteme. Ei găseau în Transilvania, sistemul medieval al Sașilor și aduceau cu ei un alt sistem, sistemul comerțului inițiat, condus, dominat și uneori împiedecat de Stat. Intre Sașii, cu tradițiile lor, de-o parte, și între administrația imperială, cu sistemul său, de altă parte, exista o nepotriveală.

De la 1710, înainte de privilegiile cuprinse în tratatul dela Passarowitz, își face loc un mare proiect de comerț transilvănean. Dar, cu toată slăbiciunea lor, Sașii nu înțelegeau să li se trimită dela Viena proiectul unui comerț și funcționari cari să-i supravegheze în fiecare moment.

Această idee a fost deci părăsită. Dar, fiindcă se stăpânea Oltenia românească, s'a căutat să se deschidă o mare cale de comerț comodă, ușoară în această parte, și în 1717 s'a inaugurat acea Via Carolina, numită după împăratul Carol, care a fost fără îndoială o mare inovație. Se plănuia chiar, pe acea vreme, o navigație pe râul Olt care ar fi pus în comunicație directă, pe apă, Transilvania cu Dunărea. La 1719 s'a format Compania orientală pentru navigația pe acest fluviu.

Cât despre elementele pe care nădăjduia să se sprijine Austria, trebuie să spunem că Statul Habsburgilor era mult mai dispus să le întrebuințeze pe acelea ale sale decât pe cele moștenite. Sașii fiind oameni cari trăiseră înainte de Austria, ea îi privea cu neîncredere; ceia ce ea prefera, erau Companiile orientale.

Câteva cuvinte sunt de spus despre cele două Companii orientale.

Era mai întâiu Compania orientală a Grecilor. Ea se formase din secolul al XVII-lea, și avea aproape pretutindeni agenți, în orașele Transilvaniei și în împrejurimile acestei provincii. În Companie puteau intra tot felul de Orientali; nu era nevoie de un certificat de naționalitate elenică pentru a face parte din ea. Erau în ea mulți Slavi din Peninsula Balcanică și mai erau și Români din Macedonia.

Compania întreținea raporturi, în secolul al XVIII-lea, nu numai cu Triestul, cu Livorno, dar cu Parisul, Londra și cu Filadelfia din America.

Activitatea sa a durat până către jumătatea secolului al XIX-lea, și Românii au moștenit frumoase biserici ortodoxe zidite de către acești bogați negustori, afară de biserica din Brașov, pe care și-o rezervă încă Grecii cari trebuiau să se reînnoiască prin elemente venite din Grecia.

În acelaș timp, mai era o Companie de Bulgari catolici, originari din Chișinău, în Balcani; având în fruntea lor un episcop supus Romei, ei au fost în chip deosebit ocrotiți de către Austriaci. Unii dintre ei au fost colonizați în Banat, la Vinga, unde un sat întreg, având mai curând înfățișarea unui oraș, este locuit de acești coloniști catolici. Timp de douăzeci de ani, Oltenia a fost dată pe mâna

acestor Bulgari, cari aveau în fruntea lor un căpitan, ei bucurându-se de tot ceia ce lumea oficială putea să acorde unei categorii de negustori privilegiați.

Dar cu Compania grecească a cărei însemnătate scădea din ce în ce, care se reînoia din ce în ce mai greu în secolul al XVIII-lea și trebuia să sfârșească prin a dispărea din cauza lipsei unei noi emigrații, cu acești Bulgari catolici cari nu prindeau rădăcini, comerțul, pe care Imperiul voia să-l inaugureze, nu și-a îndeplinit opera.

Așa încât, în momentul în care Austria ar fi putut să stabilească un comerț însemnat, comerțul Principatelor intră pe mâna elementelor mai mult orientale sau a Grecilor, a Armenilor, și chiar a Turcilor.

A fost un moment în care Turcii păreau a fi un element însemnat pentru comerțul acestor regiuni dominate de Sultan. Ei erau, înainte de toate, creditorii boierilor, creditorii negustorilor indigeni.

Dar, dela această epocă, negustori din Occident, atrași de noile posibilități de comerț, apar în aceste regiuni. Tocmai de atunci, de când Imperiul obțin dela Turci posibilitatea de a face comerț pe Dunăre și Marea Neagră, există și un privilegiu personal acordat de Sultan unui Francez, Honoré Bonneau. Nu știm ce ar fi putut vinde el, dar privilegiul i-a fost dat la 1718 numai pentru provinciile românești și numai pentru lână; el este scutit de plata haraciului, de contribuția impusă raialelor.

Faptul de a vedea că un privilegiu de natură cu totul individuală este acordat unui Francez arată că: Imperiul Otoman, care trebuia să admită, pe baza capitulațiilor, un comerț național, un comerț de Stat aparținând regatului Angliei, Provinciilor Unite ale Olandei, nu înțelegea să acorde privilegiu pentru o întreagă națiune când era vorba de a se face comerțul în interiorul Imperiului.

Când cineva ieșea din Constantinopol, din porturi, din insule, trebuia să ceară pentru propria persoană, pentru ceaștă singură călătorie, un privilegiu care putea fi reînnoit. Și se găsește o întreagă serie de asemenea privilegii acordate negustorilor germani, negustorilor altor națiuni, care arată că pentru a găsi, pe această cale de uscat, un comerț cu o întindere mai mare, trebuie să așteptăm o altă epocă.

Această epocă se începe dela 1774.

CAPITOLUL V

NOUA TURCIE ȘI COMERȚUL LEVANTULUI

Acest ultim capitol va înainta dela 1774, până în acel moment al secolului al XIX-lea când va trebui să se vorbească despre cu totul altceva decât de studii istorice într'un domeniu care poate fi judecat istoric: adică de chestiuni de politică curentă asupra cărora trecutul poate să arunce reflexe, dar care, de sigur, nu fac parte, în ceia ce privește metoda cercetărilor și a responsabilității, din opiniile istorice ce pot fi prezentate într'o formă definitivă.

În timpul războiului dintre 1769 și 1774 și puțin mai târziu, s'a întâmplat un fenomen asupra căruia nu se prea insistă de obicei.

S'a văzut că, începând dela o anumită dată, comerțul Levantului cată să fie făcut de către Greci și sub supravegherea consulilor greci. A fost un moment în care dependența în care se găseau acești agenți greci, cu privire la Puterile occidentale, se transformă în antagonism. Va fi atunci o schimbare în comerțul Levantului, a elementului occidental printr'un element oriental format din Greci, și eu cred că chiar succesul revoluției grecești din 1821 și întemeierea ulterioară a regatului elenic se datoresc în mare parte acestui nou avânt al rasei, care intervine în secolul al XVIII-lea. Dar înainte de a regula o veche socoteală cu Turcii, s'a început printr'un fel de răsvrătire contra acelora cari întrebuițaseră, până atunci, inițiativa și energia Grecilor.

În timpul acestui nou războiu, s'a întâmplat faptul că, Rușii gândindu-se să întrebuițeze pe Grecii din Moreea pentru scopurile lor, a izbucnit o revoltă a Moreoților, care a precedat cu jumătate de secol pe cea pentru independența națională.

Dar această revoltă nu s'a întors numai, din punct de vedere politic și militar, contra stăpânitorilor țării; ea s'a întors, în acelaș timp, și din punct de vedere economic, contra elementului străin care venea din Occident. În primul rând, a fost o manifestație anti-franceză, și în același timp, anti-occidentală.

Un scriitor marsiliez, care redacta cartea sa destul de timpuriu în secolul al XIX-lea, o spune foarte lămurit: „Francezii, mai mult decât altă națiune, au fost maltratați de către Greci, printre cari se distinseră Moreoții prin excesele lor”¹⁾.

Aceste populațiuni erau compuse, în mare parte, din păstori și din bandiți, în cari s'au putut vedea coborătorii adevărați ai vechilor Sparți, cu toate că era și un amestec destul de însemnat de sânge slav. Locuitorii energici și de obicei nesupuși ai acestei regiuni mainote au atacat deci pe reprezentanții comerțului occidental, și trebuie să mărturisim că după această manifestație contra inițiativei occidentale, în aceste regiuni comerțul n'a putut să se mai refacă în vechile condițiuni. Și sunt cifre destul de grăitoare pe care le dau istoricii comerțului Marsiliei.

Dela 1779 la 1781, au fost 150 vase pe an care făceau comerțul Levantului și, mai cu seamă în regiunea Moreei, un comerț cu vin, în timp ce, mai înainte, fuseseră 240 vase, și cifra comerțului era cu mult superioară, pentrucă întrecea 26 milioane²⁾.

Cifre asemănătoare sunt date și pentru comerțul Smirnei, alături de comerțul Constantinopolului. Se pare chiar că comerțul, după această mișcare moreotă, și mai cu seamă comerțul Franței în regiunile supuse Imperiului Otoman, s'a concentrat mai ales în regiunile Macedoniei).

Istoria comerțului Macedoniei n'a fost încă scrisă; totuși sunt documente, la Veneția, foarte numeroase și foarte însemnate, cari vor servi pentru a o scrie. Se poate vedea din ele cât de strânse erau legăturile ce existau între Venețieni și furnisorii lor din această regiune balcanică. Erau unele covoare, foarte aspre, dar trainice, lucrate de elementul românesc din Macedonia, care erau exportate, și

1. Fouqu , o. c., I, p. 128.

2. *Ibid.*, pp. 130—131.

3. Până la 1783 exportul francez cuprindea anual 6 milioane, importul 9; între 1783 și 1792 se ia 6.650.000 pentru primul, 3 milioane pentru ultimul (*ibid.*, pp. 163—164, 171 și urm.).

se numesc, în greaca modernă, *τζίργαι*, corespunzând „cergilor” românești. Și aceste relațiuni erau așa de strânse, că negustorii din Macedonia trimiteau copiii lor la Veneția pentru a face acolo un fel de practică comercială, părinții recomandând prietenilor lor venețieni de a crește pe viitorii negustori în condițiuni foarte severe care singure păreau că le garantează o activitate morală și economică așa cum o doreau.

Dar, la această epocă, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, ca și în timpul primilor zece ani ai secolului următor, comerțul Macedoniei este, fără îndoială, un comerț destul de activ. Se cumpără în Macedonia, la Salonic, la Cavala, se cumpăra altădată la Vostitza, la Volo, bumbac, piei, lână, tutun, acele produse industriale de lână care se numiau abale, ce se continuă să fie întrebuințate în țările balcanice și chiar în România, și care erau exportate până în America. Se mai încărcă și grâu, ceară.

E timpul în care, alături de vechile mijloace de comerț era și unul nou. Se găesc fără îndoială, în Peninsula Balcanică, înainte de ultimul sfert al secolului al XVIII-lea, bâlciuri foarte căutate. Inșă mi se pare că însemnătatea lor e mai mare în această epocă decât mai înainte, pentru mai multe motive. Nu era atunci o mare siguranță a drumurilor, Imperiul ne mai având, la centru, puterea necesară pentru a domina provinciile. Era un fel de fără-mițare a autorității în acest Stat. Ali-Pașa, din Ianina, este o pildă bine cunoscută. Apoi toată linia Dunării era ocupată de către „aiani”, șefii ienicerilor, cari nu prea se temeau de autoritatea Sultanului, și ajunge să se pomească numele puternicului Pașă din Vidin, Pasvan-Oglu, „fiul lui Pasvan”, care a avut legături cu diplomația napoleoniană și cu ofițerii lui Napoleon trimiși în aceste ținuturi orientale. În sfârșit, toată Anatolia era în plină revoltă contra Sultanului. Vechea viață locală reapărea contra acestei forme concentrate contra acestei forme monarhice absolute pe care Otomanii o împrumutaseră în parte dela Mongoli și în parte dela Imperiul Bizantin.

Deacea bâlciurile, către care la date fixe se îndreptau mari caravane, erau foarte căutate. Era, în primul rând, marele bâlcu dela Uzunova, unde se cumpărau produsele care erau în urmă exportate peste Dunăre ¹⁾. La fel, se

1. Fouque, o. c., p. 177.

trimeteau acolo mărfuri din Salonic, din Ragusa, și produse din Occident ajungeau în aceste regiuni.

S'a făcut socoteală că, dela 1783 la 1792, Marsilia a făcut cu Salonicul și Cavala un comerț de export de 3 milioane, pe care cel de import îl întrece puțin ¹⁾.

Se vor vedea în curând alte bălciuri în Occident, a căror importanță este extraordinară în timpul acestei epoci.

Dar înainte de a trece la ceia ce a fost inaugurat acum pe Dunăre, trebuie să vorbim de alte elemente noi.

O jumătate de secol după ce Grecii din Moreea se întorseseră contra Francezilor, ca și contra Englezilor, fără îndoială, cu toate că știrile asupra comerțului englez cu Levantul și cu Orientul întreg sunt cu mult mai rare și mai puțin sigure, blocul continental a lui Napoleon le-a dat prilejul de a moșteni comerțul Occidentalilor. Atunci începe însemnătatea economică a unor insule ca : insula Hydra, insula Spezza, care au contribuit covârșitor la liberarea națională, prin bogăția lor, prin micile lor vase de comerț care îndrăzneau să înfrunte și erau capabile să învingă grelele galere ale capudanului, ale amiralului turc.

Este epoca în care un întreprinzător așa de important ca cel dela Sira, dela Hermupolis, după noul termen clasic, s'a putut stabili în apele Archipelagului.

Dar, într'o epocă în care se distrug vechile obiceiuri ale comerțului, când relațiuni foarte strânse și foarte însemnate se leagă cu unele regiuni ale Occidentului care, până atunci, nu jucaseră nici un rol, sau cu regiuni care trebuiseră să-l părăsească de mult timp, iată trei porturi occidentale cari încep sau reîncep activitatea lor. Mai întâiu cel mai de seamă : Genova este în stare de o reînnoire în secolul al XVIII-lea, susținută acum de Statul care se formase îndărătul ei, acea monarhie a Casei de Savoia-Piemont sau de Sardinia.

În prima jumătate a secolului al XIX-lea, Genevezii vor avea o foarte importantă activitate pe Dunăre. Printre primele fundațiuni occidentale la Galați și la Brăila, vor fi unele care vor aparține elementului italian, reprezentat prin Genova.

În afară de aceasta mai era și Livorno într'o continuă

1. *Ibid*, p. 179 și p. 187.

creștere. Căci Marele Ducat de Toscana se închiagă sub o formă austriacă, cu dinastia Habsburgilor care trimitea acolb cadeții ei, și prosperă sub o administrație foarte meticuloasă nepermițând de obicei, manifestațiile spontane ale populației supuse, dar încurajând orice inițiativă care putea isvorî din sânul ei.

Genova pentru Casa de Savoia, Livorno pentru Casa de Habsburg așezată în Toscana, iată deci două puncte de unde poate pleca o nouă inițiativă comercială italiană.

Apoi mai era Neapole. Vase napolitane se regăsesc, la început, și în porturile românești. Mai era ceva și spre Ancona, însă de un caracter cu totul local.

Se vorbește foarte puțin despre Veneția, pentru motivul că ea era înlocuită. Republica moare în independența ei, trăind din resturile prosperității și prestigiului său, într'o atmosferă de lux care nu înseamnă totuși bogăție.

Veneția nu poate da, cu mijloacele puterii sale micșorate, ceia ce dă un nou port, Triestul, pentru Austria, a cărei însemnătate în comerțul Orientului apare cu secolul al XVIII-lea, așa cum am mai spus-o.

Istoria Triestului a fost scrisă; istoria raporturilor dintre Triest și lumea orientală rămâne să fie scrisă de acum înainte. Registrele Companiei grecești din Transilvania și Ungaria arată însemnătatea relațiilor zilnice cu Triestul. În timp ce Veneția, o foarte veche colonie grecească, cu amintirile și relicvele ei, cu frumoasa biserică a Sf-tului Gheorghe care datează dela începutul secolului al XVIII-lea, muria încetișor, elementele cele mai întreprinzătoare ale Grecilor vin să se fixeze la Triest, tot așa cum alte elemente grecești vor fi la origina prosperității Brăilei și Galaților, unde vechi familii grecești sunt amestecate azi în lumea românească, fără ca ele să-și fi pierdut conștiința originei lor.

Cât despre Franța, se văd venind și în regiunile grecești, la Constantinopol, ca și la Adrianopol, și timp de câteva zeci de ani, ele joacă un rol destul de însemnat, patru sau cinci case franceze destul de însemnate, ale căror agenți vin până la Dunăre, unii fiind însărcinați chiar de a îndeplini funcțiuni consulare la București. Și Adrianopole avea un port, Enos, veche cetate bizantină, reînviată sub influența acestui nou centru al comerțului ¹⁾.

1. Julliany, c. c., p. 226.

În toate aceste regiuni, se vede o îmbulzeală de noi mărfuri, necunoscute până acum. Se vând pânzeturi fabricate la Verviers, care nu joacă nici un rol înainte de secolul al XVIII-lea. Mai sunt pânzeturi cari vin din Frankfurt, cu toate că sunt fabricate în altă parte. Apoi pânzeturi din Silezia austriacă și din Silezia prusiană, cu deosebire din aceasta din urmă, care cumpără boi din Moldova ¹⁾. Mai sunt produsele fabricilor din Boemia, fabricelor de pânză, de obiecte de metal, de ceramică, etc.

În acelaș timp, produsele Orientului ajung în Germania, la Londra, la Amsterdam. E o nouă mișcare economică, ce aparține unei alte producțiuni și care întrebuițează alte mijloace de schimb. Mai târziu, în secolul al XIX-lea, vor începe și legături cu America; în 1829, se încheie un tratat între Turci și Statele Unite care permite Americanelor să pătrundă pe acea piață a Smirnei care era rezervată odinioară Francezilor, Englezilor și Olandezilor.

Din acest comerț se nutrește intermediarul grec care lucrează pentru el însuși, pregătind o întregă operă de refinoare politică printr'o activitate culturală reprezentată prin ceia ce Grecii au tradus și publicat la Viena, Leipzig și Halle.

În timp ce toate acestea se petreceau în regiunile grecești, noi fapte se întâmplă pe Dunăre.

S'a spus că dela 1718 exista dreptul de navigație pe Dunăre și pe Marea Neagră, dar și că Statele austriace nu erau încă pregătite pentru a întrebuița aceste căi de comerț. Austria ea însăși nu avea produsele necesare. Și, în acelaș timp, ea nu se obișnuise încă, cum s'a întâmplat mai târziu, să servească interesele economice ale întregii Germanii.

Dunărea, pe care tratatul dela Passarovitz o rezerva Austriei, începe să fie întrebuițată pentru un schimb mai însemnat de produse numai după tratatul dela Cuciuc-Cainargi. După articolele acestui tratat, Rusia avea dreptul de a introduce consuli unde voia ea. Dar, în acest moment, Rusia nu avea produse de exportat. Numărul vaselor rusești ce se găsesc pe Dunăre, mai târziu, n'are nici o importanță, pentru că statisticile, aproape toate vechile statistici ale comerțului, după părerea mea, sunt destul de rău făcute pentru că e vorba în ele despre numărul vaselor

1. *Ibid.*, p. 218 și urm.

și nu despre tonajul lor. Ori, ceia ce e important, nu este numărul vaselor ce sosesc sub un pavilion; ceia ce este important, e tonajul și încărcătura. Rusia obținând dreptul de a avea consulate aproape pretutindeni, a avut în Archipelag, la București și la Iași, cu toate că nu avea produse de exportat sau de cumpărat în acele regiuni.

Scopul urmărit de Rusia era cu totul altul: mai întâiu, de a obține cele mai bune informațiuni directe, apoi de a supraveghea puțin pe principii fanarioți și de a ajunge, —prin această supraveghere continuă, supărătoare, a principilor cari domneau în țările române, — să devie politicește stăpâna acestor ținuturi. Cu intenția de a avea totdeauna o revoluție pe jumătate pregătită pentru scopurile sale, ea voia să-și câștige complicitatea unei întregi lumi pentru viitoarea Rusie bizantină care trebuia să se instaleze la Constantinopol.

Deci, consulii, în loc să fie negustori cari s'ar fi introdus ușor câștigând prieteni, clienți, erau nelămuriți Georgieni, sau nelămuriți Germani, cari începeau prin brutalități destul de folositoare sub raportul politic.

Curând după așezarea consulatului rusesc, Austriacii au cerut, natural și pentru ei, dreptul de a avea un agent, și primul care a voit să aibă această calitate, a lăsat asupra „Daciei Transalpine” o carte însemnată, care nu conține, de altfel decât o parte a manuscrisului pregătit de autor.

Este un Elvețian de origină, care servise ca funcționar judiciar în armata austriacă: Francisc Iosef Sulzer, care, căsătorindu-se cu o Săsoaică din Transilvania, se stabilise la București, unde se îndeletnicia cu comerțul mare tinzând să introducă industrii noi și visând, în acelaș timp, situația de profesor de drept la Academia princiară. Și, fiindcă n'a avut catedra sa de drept și nici n'a câștigat influența pe care o spera pe lângă principii români, el a scris acea lucrare plină de informațiuni, dar și de critici aspre, veninoase care se numește: „Istoria Daciei Transalpine”.

Sulzer neobținând numirea sa diplomatică, primul agent consular așezat la București a fost un Ragusan, un fel de medic, neavând pornirile celuilalt, dar nici inteligența, nici inițiativa lui. S'a întâmplat totuși, cu toate părțile rele, curând vizibile ale caracterului său, să rămână mai mulți ani în Muntenia, fiind consultat chiar după plecarea sa în tot ceia ce privea interesele deosebite ale acestor re-

giuni. El se numea Ștefan-Ignat Raicevich, și a publicat o lucrare italienească, „Osservazioni”, care a fost tradusă și complectată în franțuzește la începutul secolului al XIX-lea, atunci când interesul Occidentului era atras spre aceste țări ale Orientului prin marile schimbări întâmplare în lumea greacă.

Cu Raicevich, se înființează deci un consulat al Austriei. Austria dispunea atunci de mărfuri de vânzare : ea avea o întregă industrie care își căuta un debușeu în aceste regiuni.

Nu mai era vorba de Țransilvania apropiată, ci din contra, de fabrici îndepărtate și punctul central al activității economice a monarhiei, Viena, avea gustul și posibilitatea de a vinde dincolo de această frontieră. Atunci apare navigația pe Dunăre.

Acum, există Companii care se formează pentru acest comerț al Dunării, Companiile Brighenti, Willeshofen, Fries, Dellazia ¹⁾. Sunt agenți cari ajung până la gurile Dunării, până la Chilia și mai departe, în călătorii de informație cum a fost Kleemann. Aceste Companii se continuă până către 1789, până în momentul în care un nou războiu izbucnește între Imperiul Habsburgilor și Imperiul Otoman.

Dacă n'ar fi fost noul război, fără îndoială că navigația dunăreană ar fi câștigat o însemnătate încă și mai mare.

În acelaș timp cu navigația dunăreană ²⁾ și cu o reluare a planurilor privitoare la Oltul navigabil ³⁾, s'au mai încercat altele. Austria se așezase, dela 1775, în Bucovina, și, înainte de a anexa această Moldovă nordică, ea luase Galiția. Atunci un mare nobil polonez, un Sulkowski, încearcă să sape canale, ca cel dintre San și Nistru ; se vor mulțumi și cu o simplă navigație pe Nistru (proiectele Nassau-Siegen, Cospari, Dziaduzicki). Se vorbește chiar de posibilitatea unei navigații pe Prut. Un armean din Galiția, Nikorowitz, se gândește să întemeieze un mare oraș armenesc întărit cu privilegii care ar fi înlăturat pe toate celelalte, pe Evrei în primul rând, și pe Germani și care ar fi avut relațiuni cu Armenia asiatică, de unde și-ar fi căutat locuitorii săi. El se adresase chiar Patriarhului armean dela Constantinopole, și a trebuit să se fie socoteală de

1. Să nu uităm participarea la aceste planuri a căpitanului francez Masse ; vezi lucrarea noastră *Istoria comerțului românesc, epoca nouă*.

2. Odată, Schloezer, dela Aix-la-Chapelle, transportă mărfuri dela Ra-tisbona la Semlin (*Ibid.*, p. 21).

3. Vezi și Gheron Netta, *Încercări de navigațiune pe Olt*, București, 1928.

greutățile politice pe care aceste fapte putea să le provoacă în lumea armenescă supusă Sultanului, pentruca Nikorowitz să fie constrâns să renunțe la intențiile sale.

Această navigație dunăreană a creiat însemnătatea Galaților. Brăila, portul muntean, avusese o destul de mare însemnătate în secolul al XIV-lea și un ostaș din cruciata dela Nicopole, Schiltberger, vorbește despre aceasta în povestirea călătoriilor sale. Ocupată de Turci cam pe la 1550, activitatea ei se mărginise mult timp ca loc de schimb între produsele celor două Principate, mai cu seamă ale Munteniei, și între unele produse ale Orientului. Dar Galați era un simplu sat la începutul secolului al XVI-lea, și către 1700 el nu reprezenta mare lucru. El începe totuși să se formeze cu mult înaintea Odesei, ca urmare a așezării navigației pe Dunăre.

În același timp, pentru a alimenta pe Români cu produse occidentale, sunt două bălciuri foarte însemnate care lucrează în lumea germanică : bălciul din Leipzig, pe de-o parte, și pe de altă parte, cel din Breslau, în Silezia prusiană.

Guvernul saxon și guvernul prusian întrebuintează toate puterile lor pentru a concentra în regiunile lor comerțul Orientului și primul dintre aceste orașe, — a cărui istorie a fost scrisă de mai multe ori, și, de curând, de un Român, D-l Gheron Netta, care a publicat o lucrare în limba germană asupra relațiunilor dintre bălciul din Leipzig și regiunile românești¹⁾—a ajuns să stabilească un fel de monopol asupra clienților „greci” de la Dunăre.

Mai era pe atunci o întreagă clasă de negustori la București, mai cu seamă la București, dar și la Iași, cari întrețineau legături continue cu Leipzig, ei se numeau Lipschani; până azi una dintre străzile cele mai comerciale din București poartă numele lor. Dela 1728 se constată negustori „lipschani” în Principate și dela 1761 călătoria lor periodică n'a mai fost întreruptă.

Un consulat saxon nu a existat decât mai târziu. Dar s'a creat un consulat prusian pentru un profesor de limbi, König, care cerea depozite mari de mărfuri în Moldova, dar care a sfârșit curând prin a dispărea, în mijlocul turburărilor noului război. Acest consulat a fost în urmă restabilit către 1820, dar atunci Austria servia, în mare parte,

1. Vezi : Gheron Netta, *Die Handelsbeziehungen zwischen Leipzig und Ost- und Südost-Europa bis zum Verfall der Warenmessen*, Zürich 1920.

acest comerț, și ea își creiase o foarte mare clientelă de supuși cari alergau la consulat, pentru că acesta da o justiție ce părea mai puțin parțială și mai expeditivă și pentru că supușii Împăratului erau scutiți de anumite dări.

Una din lucrările cele mai însemnate asupra comerțului Orientului în această epocă, este cea făcută către 1780 de consulul Franței, Peysonnel, care fusese așezat în Crimeea pentru a supraveghea pe Hanul Tătarilor, și pentru a vedea ceia ce s'ar fi putut folosi de acolo. El s'a îndeletnicit cu comerțul și ne-a transmis știri de prima mână asupra întregului comerț din Orient.

Nu trebuie să uităm nici începutul comerțului rus în această epocă. La 1780 din Cherson, noul oraș întemeiat de Ecaterina II-a, optsprezece vase plecau la fiecare șase luni și ajungeau la Marsilia ¹⁾. Deci pe lângă grâul din Ungaria, care trecea prin Galați pentru a ajunge la Constantinopol, mai era și grâul rusesc.

Mai târziu, Odesa întrece toate celelalte fundațiuni rusești la Marea Neagră. La 1804 se văd sosind vase pe această coastă. Pe la 1816 intră anual în noul port rusesc 250 de vase engleze, 101 austriace, 28 franceze.

Când Rusia s'a făcut stăpâna Moldovei răsăritene, numind-o în mod arbitrar Basarabia, la 1812, ea s'a grăbit imediat, dela 1825, de a declara port franc schela turcească dela Ismail, vechiul Smil moldovenesc.

Cât despre produsele care se vindeau în această epocă, ele erau foarte variate. Se văd șaluri din Anglia, fabricate totuși în Germania; se văd stofele din Verviers, despre care a mai fost vorba; mătase italiană, țesături imprimate dela Viena, hârtie din Veneția, produse metalice din Germania, zahăr, culori etc.

După încheerea păcii dela Șiștov, între Imperiul Otoman și Austria, în 1791, și după pacea, mai nouă cu câteva luni, încheiată de acest Imperiu cu Rusia, la Iași, comerțul se reia, dar cu foarte mari greutateți. Sunt acum și agenți ai comerțului francez cari propun Statului să adauge vechiului comerț cu Levantul și un capitol moldo-valah. S'au păstrat mai multe propuneri. Una dintre ele este făcută de un personaj cunoscut în viața politică a Franței

1. Fouque, o. c., I, p. 374. În 1785, se primesc la Constantinopol mărfuri rusești pentru 519.811 ruble și se trimit altele în Rusia pentru 942.797 piaștri. În 1785 cifrele fuseseră superioare (*ibid.*, pp. 374, 375).

revoluționare, unul dintre acei cari au murit pe eșafod : Carra. Apoi mai sunt și acelea ale unui Grec care a fost în urmă consul la Altona și al cărui portret, cu cel al membrilor familiei sale, a fost pictat de Ingres : Constantin Stamaty. În sfârșit, programul unui al treilea care a jucat și el un rol revoluționar și a sfârșit în același chip tragic, ca și Carra, Gaudin.

În această epocă erau deci agenți consulari ai Franței la București și Iași, dar atribuția lor a fost mereu schimbată : aci li se permitea o simplă activitate comercială, aci în epoca revoluționară, se avea în vedere o activitate de propagandă, și, în regiunile vecine, ei trebuiau să aibe relațiuni cu revoluționarii din Polonia. Aci, în epoca lui Napoleon, reprezentantul Impăratului, care lua un titlu înalt, pe care Turcii nu voiau să-l recunoască, servea mai curând prestigiului puterii imperiale : Reinhardt, a cărui soție, o Germană, a scris părinților săi din Hamburg, o întregă serie de scrisori destul de vii.

Dar, după catastrofele napoleoniene, s'a revenit la agenții comerciale, cari dat fiind lipsa de influență a Restaurației în politica generală a Europei, nu aveau rolul vechilor reprezentanți francezi, în timp ce alții, concurenții, continuau, într'un mod mai hotărît, tradiții mult mai folositoare. În acest mod în Principate, ca și în alte părți, dispărea vechia influență, cu totul covârșitoare, a Franței.

Diplomația franceză ea însăși a ajutat puțin la aceasta, pentrucă, în momentul când Restaurația însărcina pe ambasadorul său la Constantinopol, Rivière, de a încheia un nou tratat, acesta, rău informat, neavând cunoștința vechilor capitulațiuni, încheie un tratat în așa condițiuni încât negustorii francezi au trebuit să „camufleze” comerțul lor și să-l facă să treacă drept acela al rivalilor țării lor, sau chiar al raialelor ; a trebuit o mare efortare pentruca situația intolerabilă creată prin această neprevvedere vădită a lui Rivière să fie reparată, prin actul dela 25 Noembrie 1830, înlocuit la 1861 ¹⁾.

Totuși, puțin în urmă, fiindcă noua Franță liberală juca un rol din ce în ce mai însemnat în ideologia europeană, deoarece naționalitățile, orientate spre liberalism, se gândeau, mai înainte de toate, la sprijinul Franței și al Angliei, consulul Franței la București și Iași căpătă un rol politic

1. Acest din urmă act prevedea 8 % *ad valorem* ca vamă de intrare.

foarte însemnat, așa de însemnat că întrecea cu multorice preocupare economică. Și când a fost vorba, către 1840, de a face din consulatul Franței sprijinul principal pentru renovarea Românilor,—la această dată era vorba să se realizeze unirea integrală a națiunii, cu sprijinul Franței și al Angliei care, atunci, făceau o politică de înțelegere, întreruptă în urmă prin dificultățile egiptene —, guvernul, având în fruntea sa pe Guizot, a desaprobat pe consulul Franței, care era Billecoq, a cărui minte a fost tulburată prin aceasta disgrătiere. În acest chip, fără a recâștiga o situație economică, se perdeă, în acelaș timp, situația politică ce fusese câștigată favorizând aspirațiile cele mai naturale ale populațiilor creștine cele mai apropiate de Franța, în aceste regiuni.

Rezultatul, din punct de vedere economic, este foarte ușor de prevăzut: sunt statistici care îl arată.

Să cercetăm, spre pildă, un comerț de o foarte mare însemnătate, acela al cerealelor. Până la 1829, cerealele românești erau silite să fie vândute cu preț fix, pentru aprovizionarea Constantinopolului. Ori, cei ce sunt siliți să vândă numai într'o parte și în condițiuni care nu-i mulțumesc. găsesc totdeauna mijlocul de a scăpa de această constrângere, adică de a nu mai furniza producția lor. Iată pentru ce producția grânelor înainte de această dată era cu totul inferioară.

Imediat ce a fost proclamată libertatea comerțului de cereale, în urma tratatului dela Adrianopol între Rusia și Imperiul Otoman, și după ce Românii au recâștigat locurile pierdute pe țărmul stâng al Dunărei, dela Severin și până la Brăila, activitatea în domeniul producției grânelor a crescut, și chiar în unele epoci de foamete, ca în 1840, s'au văzut vase venind în număr neobișnuit în aceste porturi ale Dunării pentru a se aproviziona.

Astfel la Brăila, în 1840, se găsesc 3 vase engleze, 39 vase rusești, 32 vase austriace, 7 vase ioniene, 5 vase napolitane, un singur vas francez. Și, la Galați, la o dată foarte apropiată, port cu o proporție enormă de vase venind din toate părțile Europei, se vede un singur vas al Franței. Și pentru Macedonia s'a putut face această constatare: „Dela 1825, ani întregi au trecut fără ca să fi sosit pe piața noastră (franceză) un singur balot cu bumbac din

Macedonia" 1). Și un Grec din Smirna, amic al Franței, Demetru Georgiade, arată mai de vreme chiar că: „comerțul francez care, în 1789 reprezenta 42.41% din traficul general, nu mai reprezenta în 1839 decât 3.10%” 2).

A fost o schimbare la o singură dată: în timpul războiului din Crimeea, și o schimbare foarte însemnată. Mai întâiu, pentru aprovizionarea armatei care opera în Rusia, s'au făcut cumpărături foarte însemnate în regiunea dunăreană. Apoi, pentru prima dată se văd agenții Franței recomandând să nu se mărginească așa cum se făcuse la sfârșitul secolului al XVIII-lea și la începutul celui de al XIX-lea, trimiterea în Principate, ca și în alte părți, pentru luxul boerilor, de lucruri de podoabă, articole de modă, mătăsuri de Lyon și un tutun mai scump decât acela ce se putea procura în Turcia.

Cei mai inteligenți dintre consuli — și nu lipseau din aceștia — sfătuiau exploatarea materiilor prime care se găseau în Principate și cred că pentru comerțul francez, problema se pune astăzi în acelaș fel ca în acea epocă.

Existența materiilor prime este indiscutabilă, la o națiune, îndrăsnesc să spun, mai apropiată de națiunea franceză ca indiferent care alta în Europa, națiune ale cărei simpatii au rezistat la aspre încercări și care a trecut peste toate socotelile diplomației pentru a se oferi cu totul Franței, în ora celui mai mare pericol care a amenințat vreodată Statul francez și rasa franceză. Sunt deci acolo materii prime, mai e și instrumentul omenesc de care e nevoie pentru exploatarea materiei prime, mai sunt în sfârșit și toate înlesnirile unui export maritim: odată Compania Frayssinet juca, în comerțul Dunării, cu totul alt rol decât rolul pe care-l juca, înaintea războiului, navigația austriacă și germană și după războiu, navigația italiană.

Și atunci, dacă Statul francez s'a arătat totdeauna foarte rece cu privire la orice propunere mai îndrăsneață de a exploata acest domeniu economic, au fost Francezi cari, individual, au încercat, pe propriul lor risc, și trebuie să spun și spre marele lor folos comerțul regiunilor dunărene.

Se cumpăra, între 1840 și 1860, lâna turmelor româ-

1. Julliany, *l. c.*, p. 221.

2. *Smyrne, l'Asie Mineure au point de vue économique et social*, Paris 1885, p. 226.

nești pentru stofele din Verviers. S'a încercat, sub prințul Bibescu, o mare exploatare a pădurilor de stejari din Muntenia; viitorul principe Stirbey a fost el însuși unul din proprietarii cari au încredințat această exploatare întreprinzătorilor francezi. Ici și colo erau fabrici create de Francezi, dela fabrica de ulei din Limburg până la acelea ale epocii războiului din Crimeea. A fost chiar pe la aceeași dată, o încercare de contribuție la exploatarea viilor muntene.

Cu războiul Crimeei, aceste încercări interesante au dispărut. Austria a rămas stăpâna drumului Dunărei și, când a fost vorba de a se apăra interesele românești, România s'a găsit cu totul izolată.

La rândul său, Germania a alergat să puie mâna pe Marea Neagră.

Portul Constanța este datorit fără îndoială, necesităților economice ale României, dar în mare parte, și celor ale Germaniei. Prin Constanța trebuia să se facă legătura cu Asia Mică și marele proiect al celor trei căi, care trebuiau să ajungă la Bagdad, cereau acest port, sub pavilionul românesc, dar trebuind să servească intereselor Germaniei.

Trebuie să spunem că și Germaniei i-a lipsit inițiativa. În timp ce Austria, dominatoarea Dunărei, nu avea avântul producției necesare pentru a exploata drepturile sale, ea, Germania, care avea industria în putință de a întreține acest comerț, n'a avut curajul de a pune în valoare Dunărea. Ea a preferat mai mult calea pe uscat spre Constanța, pentru a se arunca apoi în întreprinderi care, reprezentând o politică cu totul desorientată și incapabilă de a se întreține într'un mod normal, au dus-o la complicațiile din care a rezultat marele războiu.

Și, ca oricui, care, fiind istoric este legat și de politică — din care fac parte —, îi place să dea concluzii de actualitate, voi termina aceste observațiuni zicând că, mai cu seamă în aceste regiuni prietene Franței, este un loc de luat și nu trebuie ca acest loc să fie părăsit indiferent cui, pe care nu-l iubim, dar pe care vom fi constrânși să-l suportăm, din cauza lipsei amicilor noștri.

TABLA DE MATERII

	Pag.
A. Evul mediu	3
Cap. I. Comerțul în Orient în timpul marilor in- vaziuni barbare	5
„ II. Drumul de comerț interior și Francii . .	19
„ III. Rivalitatea veneto-normandă și veneto-un- gară și imperiul comercial al Tătarilor.	45
„ IV. Noul regim al comerțului pe Dunărea de jos și întemeierea Statelor românești .	60
B. Epoca modernă	77
Cap. I. Comerțul Levantului prin Genovezi și Ve- nețieni sub suzeranitatea turcească . .	79
„ II. Franța și comerțul Levantului	95
„ III. Ivirea concurenței engleze și olandeze în comerțul Levantului	113
„ IV. Regimul comerțului levantin în secolul al XVIII-lea	128
„ V. Noua Turcie și comerțul Levantului. . .	139

25076